

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

*«Το εγκυκλοπαιδικό μοντέλο του Χαρίσιου Παπαμάρκου:
μια ποιοτική ανάλυση»*

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΗΣ ΓΑΛΑΝΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ
«Δημόσιες χρήσεις της Ιστορίας και της Τοπικής Ιστορίας»

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: κα. Ηλιάδου – Τάχου Σοφία

ΦΛΩΡΙΝΑ 2021

*Στα παιδιά μου,
Κωνσταντίνο και Αικατερίνη!*

Φύλλο εξέτασης

1. Επόπτης: _____

Βαθμός: _____

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

2. Επόπτης: _____

Βαθμός: _____

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

3. Επόπτης: _____

Βαθμός: _____

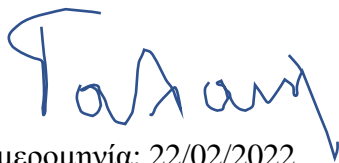
Υπογραφή:

Ημερομηνία:

Γενικός Βαθμός: _____

Η συγγραφέας Γαλανή Ευαγγελία βεβαιώνει ότι το περιεχόμενο του παρόντος έργου είναι αποτέλεσμα προσωπικής εργασίας και ότι έχει γίνει η κατάλληλη αναφορά στις εργασίες τρίτων, όπου κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο, σύμφωνα με τους κανόνες της ακαδημαϊκής δεοντολογίας.

Υπογραφή: Γαλανή Ευαγγελία

Ημερομηνία: 22/02/2022

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	5
Περίληψη	6
Εισαγωγή	8

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.1 Οι πολιτικοκοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα την περίοδο 1890-1910.....	9
1.2 Η ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα από το 1890 έως το 1910	12
1.3 Τα Αναλυτικά Προγράμματα των Δημοτικών Σχολείων	17
1.4 Τα σχολικά εγχειρίδια.....	21
1.5 Η βιογραφία του Χαρίσιου Παπαμάρκου.....	26
1.6 Η συμμετοχή του Χαρίσιου Παπαμάρκου στα εκπαιδευτικά και πολιτικά δρώμενα της εποχής του	31
1.7 Το Εγκυκλοπαιδικό μοντέλο στα Αναγνωσματάρια του Χαρίσιου Παπαμάρκου	52

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΈΡΕΥΝΑ

2.1 Σκοπός και στόχοι της έρευνας.....	64
2.2 Μεθοδολογία της έρευνας	65
2.3 Το περιεχόμενο του Αναγνωσματαρίου της Β΄ τάξης δημοτικού	68
2.3.1 Ηθική - κοινωνική (θρησκευτική) αγωγή.....	68
2.3.2 Οικογενειακή αγωγή.....	95
2.3.3 Φυσική αγωγή.....	104
2.3.4 Αινίγματα	113
3.1 Συμπεράσματα	114
Βιβλιογραφικές Αναφορές.....	117
Παράρτημα	126

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών με τίτλο «Δημόσιες χρήσεις της Ιστορίας και της Τοπικής Ιστορίας» του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Το θέμα που μου πρότεινε η επόπτριά μου κα. Ηλιάδου-Τάχου Σοφία αφορά το εγκυκλοπαιδικό μοντέλο του Χαρίσιου Παπαμάρκου και παρά τις όποιες δυσκολίες είχα σε προσωπικό και πρακτικό επίπεδο, κατάφερα να την ολοκληρώσω καταβάλλοντας πολύ κόπο και προσπάθεια, με γνώμονα πάντα το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα.

Έχοντας ολοκληρώσει το κύκλο μαθημάτων του Μεταπτυχιακού προγράμματος θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου πρωτίστως στην οικογένειά μου, η οποία μου συμπαραστάθηκε με κάθε τρόπο και συνέβαλε στην περάτωση των σπουδών μου αλλά και στην επιβλέπουσα καθηγήτρια της διπλωματικής μου εργασίας κα. Ηλιάδου -Τάχου Σοφία, για το χρόνο, την υπομονή και επιμονή της αλλά κυρίως για την κατανόηση που επέδειξε κατά τη διάρκεια των σπουδών μου αλλά και για όσο χρονικό διάστημα ασχολούμουν με τη συγγραφή της διπλωματικής εργασίας. Τέλος, θα ήταν παράλειψή μου να μην ευχαριστήσω τον κ. Α. Ανδρέου και τον κ. Ι. Μπέτσα, μέλη της κριτικής επιτροπής, για τις πολύ εύστοχες παρατηρήσεις και διορθώσεις τους.

Κοζάνη 2021

Περίληψη

Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου αποτελεί χωρίς αμφιβολία μία σημαντική φυσιογνωμία της Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα και το έργο του είναι άξιο προς μελέτη. Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία με τίτλο: «Το εγκυκλοπαιδικό μοντέλο του Χαρίσιου Παπαμάρκου: μια ποιοτική ανάλυση» χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος επιχειρείται η ανασκόπηση των πολιτικοκοινωνικών συνθηκών της Ελλάδας την περίοδο 1890-1910 και της ελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας εκείνης της εποχής, καθώς και η παρουσίαση της ζωής και του έργου του παιδαγωγού Χαρίσιου Παπαμάρκου αλλά και του εγκυκλοπαιδικού μοντέλου που χρησιμοποίησε κατά τη συγγραφή των Αναγνωσματάρων για τη Β', Γ' και Δ' δημοτικού. Στο δεύτερο μέρος αναλύεται μέσω της μεθόδου της Ανάλυσης περιεχομένου το Αναγνωσμάτιο της Β' τάξης δημοτικού, έτσι ώστε να διαπιστωθεί η χρήση του εγκυκλοπαιδικού μοντέλου και να αναδυθούν οι πραγματικές προθέσεις του συγγραφέα Χαρίσιου Παπαμάρκου όπως και των αξιών και ιδανικών που επιθυμούσε να μεταλαμπαδευτούν στους μικρούς μαθητές. Εκτός όμως από την μέθοδο της Ανάλυσης περιεχομένου, για την ολοκλήρωση του θεωρητικού μέρους της εργασίας χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της Ιστορικής Ερμηνευτικής, η οποία ερευνά και μελετά πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές και έχει ως στόχο την εξασφάλιση αξιόπιστων και ασφαλών συμπερασμάτων.

Λέξεις κλειδιά: Χαρίσιος Παπαμάρκος, εγκυκλοπαιδικό μοντέλο, Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, ελληνική εκπαιδευτική πολιτική

Abstract

Harisios Papamarkou is without a doubt an important figure in the History of Modern Greek Education of the second half of the 19th century and his work is worth studying. The present postgraduate thesis entitled: "The encyclopedic Model of Harisios Papamarkos: a qualitative analysis" is divided into two parts. The first part attempts the review of the political and social conditions of Greece in the period 1890-1910 and the Greek educational reality of that time, as well as the presentation of the life and work of the educator Harisios Papamarkos and the encyclopedic model he used when writing the Readings for the B, C and D elementary school. In the second part, the Textbook of the 2nd grade is analyzed through the method of Content Analysis, so that the use of the encyclopedic model can be ascertained and the real intentions of the author Harisios Papamarkos emerge as well as the values and ideals he wishes to pass on to young students. However, apart from the method of Content Analysis, the method of Historical Interpretation was used to complete the theoretical part of the work, which researches and studies primary and secondary sources and aims to ensure reliable and safe conclusions.

Key Words: Harisios Papamarkos, encyclopedic model, History of Modern Greek Education, Greek educational policy

Εισαγωγή

Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου ήταν ένας παιδαγωγός, ο οποίος επηρέασε με τις δράσεις του τον 19^ο και 20^ο αιώνα. Εκτός των άλλων έργων και ρόλων που διετέλεσε ασχολήθηκε και με τη συγγραφή Αναγνωσματαρίων για τη Β', Γ', και Δ' τάξη δημοτικού, στηριζόμενος στο Εγκυκλοπαιδικό μοντέλο για το οποίο θα γίνει εκτενής λόγος παρακάτω.

Στην παρούσα εργασία αρχικά επιχειρείται μια αναλυτική παρουσίαση του ιστορικού, πολιτικού, κοινωνικού και εκπαιδευτικού πλαισίου, καθώς σύμφωνα με τη διαπίστωση του Charlot, 'κάθε σχολικό σύστημα είναι ένα μοναδικό αντικείμενο έρευνας, το οποίο λειτουργεί σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο'. Έτσι λοιπόν, θα πρέπει να αναζητούνται κάθε φορά, για τη συγκεκριμένη χώρα και το συγκεκριμένο χρόνο, τα ιδιαίτερα εκείνα κοινωνικοπολιτικά και εκπαιδευτικά δεδομένα που μπορούν να ερμηνεύσουν τα συγκεκριμένα εκπαιδευτικά φαινόμενα της συγκεκριμένης χώρας στο συγκεκριμένο χρόνο. Εξάλλου το εκπαιδευτικό σύστημα είναι ο θεσμός που διαμορφώνεται από τις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στις διάφορες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές ομάδες.¹

Εκτός από την παρουσίαση του θεωρητικού πλαισίου που περιλαμβάνεται στο πρώτο μέρος της μελέτης, η εργασία ολοκληρώνεται με την Ανάλυση περιεχομένου του Αναγνωσματαρίου της Β' τάξης δημοτικού, το οποίο είχε εγκριθεί για την πενταετία 1897-1902 και η ύλη του είναι διαρθρωμένη με βάση το Εγκυκλοπαιδικό μοντέλο που μελετούμε. Είναι γνωστό ότι τα σχολικά εγχειρίδια, εκτός από το γεγονός ότι αποτελούν μέσα μετάδοσης γνώσεων, λειτουργούν και ως φορείς ιδεολογικών μηνυμάτων, καλλιεργώντας στα παιδιά στάσεις, αξίες και πρότυπα, τα οποία επηρεάζουν τις απόψεις, τις πεποιθήσεις, τις επιλογές και τη συμπεριφορά τους. Επιπλέον παίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της επικοινωνίας και των διαπροσωπικών σχέσεων μέσα στην τάξη.² Αυτός λοιπόν είναι και ο σκοπός της εργασίας μας, να βοηθήσουμε στην κατεύθυνση της βαθύτερης κατανόησης των αξιών και ιδεών που προσπαθεί να εμφυσησει ο Παπαμάρκου στους μικρούς μαθητές.

---

¹ Μπουζάκης, Σ., & Τζήκας, Χ. (1996). *Η κατάρτιση των Δασκάλων- Διδασκαλισσών και των Νηπιαγωγών στην Ελλάδα, Η περίοδος των Διδασκαλείων 1834-1933* (τόμ. Α'). Αθήνα: Gutenberg. Σελ.13-15

² Μπονίδης, Κ. (2004). *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο. Σελ.1-7.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.1 Οι πολιτικοκοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα την περίοδο 1890-1910

Τα «εθνικά» ζητήματα, ο αλυτρωτισμός, οι πόλεμοι και οι Διεθνείς Σχέσεις της Ελλάδας επηρέασαν καταλυτικά την πολιτική ζωή της χώρας, καθώς η Ελλάδα επί ενάμιση αιώνα βρισκόταν στην κορυφή του καταλόγου των χωρών με τις υψηλότερες στρατιωτικές δαπάνες στον κόσμο.

Η χρονική περίοδος που επιλέξαμε να μελετήσουμε λοιπόν είναι μία εικοσαετία κατά την οποία το ελληνικό κράτος είχε να αντιμετωπίσει: 1) το Εθνικό ζήτημα 2) το πολιτειακό ζήτημα και 3) το ανερχόμενο κοινωνικό ζήτημα.

Το ελληνικό Εθνικό ζήτημα όμως την περίοδο 1890-1910 εμπίπτει στο ευρύτερο Ανατολικό ζήτημα με άξονα δύο γεωγραφικούς χώρους έντασης: στο Νότο, την Κρήτη και στο Βορρά, τη Μακεδονία.³ Το πάγιο αίτημα του κρητικού λαού για ένωση με την Ελλάδα ήταν η αιτία να ξεσπάσει η επανάσταση του 1889, η οποία δεν υποστηρίχθηκε από την ελληνική κυβέρνηση και τις ευρωπαϊκές δυνάμεις παρά τις υποσχέσεις τους για την υποστήριξη των δίκαιων αιτημάτων του κρητικού λαού. Η αποτυχία της επανάστασης έδωσε την αφορμή στους Τούρκους να αναστείλουν την εφαρμογή της Σύμβασης της Χαλέπας. Οι βιαιοπραγίες, οι διώξεις και οι δολοφονίες σε βάρος των χριστιανών Κρητικών πυροδότησαν μία ακόμη εξέγερση το 1895 με σκοπό την ανάκτηση των χαμένων προνομίων. Σταθμό για την εξέλιξη του Κρητικού Ζητήματος και αποφασιστική καμπή για τα πολιτικά δρώμενα στην Κρήτη αποτέλεσε η πολιορκία από τους εξεγερμένους, της τουρκικής φρουράς του Βάμου⁴ διάρκειας 14 ημερών, από τις 4 ως τις 18 Μαΐου του 1896.⁵

---

³ Μαρωνίτη, Ν. (2009). *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό Ζήτημα" στην Ελλάδα, 1880-1910*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. Σελ.13-32.

⁴ Η πολιορκία του Βάμου συνετέλεσε στην εξάπλωση και εδραίωση του αγώνα, βλ. Douglas, D. (2001). *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* (μτφ.: Α. Ξανθόπουλος). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 1982). Σελ.229

⁵ Αναστασόπουλος, Ι. Β. (2007). Οι εξελίξεις στο Κρητικό Ζήτημα την περίοδο 1896-1909 και οι Μεγάλες Δυνάμεις. *Στρατιωτική Επιθεώρηση*, 56. Ανακτήθηκε από: <https://www.scribd.com/document/49663396/%CE%9A%CE%A1%CE%97%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%9F-%CE%96%CE%97%CE%A4%CE%97%CE%9C%CE%91>

Από την άλλη, το μέλλον της Μακεδονίας δεν ενδιέφερε μόνο την Ελλάδα αλλά και την Τουρκία, η οποία θεωρούσε τη Μακεδονία ισχυρό βάθρο πάνω στο οποίο στηρίζονταν όλες οι ευρωπαϊκές κτήσεις, που βρίσκονταν ακόμη στα χέρια του σουλτάνου. Εκτός όμως από τις παραπάνω χώρες το μέλλον της Μακεδονίας ενδιέφερε τη Βουλγαρία, τη Σερβία, την Αυστρία, την Ιταλία ενώ έμμεσα και τη Ρωσία. Πάντως ο αγώνας των Ελλήνων για τη Μακεδονία σύμφωνα με τα όσα υποστήριζε η επίσημη Ελληνική πλευρά υπήρξε «αμυντικός», καθώς αφορούσε την υπεράσπιση δεδομένων δικαιωμάτων.⁶

Όσον αφορά το πολιτειακό ζήτημα, το θεσμικό πολιτειακό περίγραμμα της χώρας διαμορφώνεται κατά την περίοδο 1862 - 1875. Τα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα εκείνη την περίοδο αποτελούν τα θεμέλια της διαμόρφωσης του πολιτειακού περιγράμματος και αυτά είναι α) η επανάσταση του 1862, όπου έχουμε την εκθρόνιση του Όθωνα και τη δημιουργία ενός αναρχικού πολιτικού τοπίου, β) οι συγκρουσιακές συζητήσεις κατά τη διάρκεια της εθνοσυνέλευσης, μέσα στο ίδιο διάστημα έχουμε και μία σύντομη περίοδο εμφύλιας σύρραξης, γ) η ενθρόνιση του Γεωργίου ως βασιλιά των Ελλήνων και η θέσπιση το 1864 του νέου Συντάγματος, δ) η καθιέρωση νέου πολιτεύματος, ε) οι αυταρχικές εξισοροπήσεις του ανώτατου άρχοντα, που στόχευε στην αναθεώρηση του νέου πολιτειακού καθεστώτος, στ) η έντονη πολιτική κρίση που ξεσπά την περίοδο 1874 - 1875, με αιχμή του δόρατος την αντισυνταγματική πολιτική του θρόνου και την καταδίκη της από τον Χαρίλαο Τρικούπη και ζ) η αναγνώριση το 1875 από το βασιλικό θεσμό της αρχής της δεδηλωμένης ως άτυπης, αλλά εξίσου θεμελιακής δομής του νέου πολιτειακού συστήματος. Η θεμελίωση του νέου πολιτεύματος οχυρώνεται περαιτέρω τη δεκαετία του 1880 - 1890 λόγω της διαμόρφωσης και επιβολής του δικομματικού κανόνα και της ισχυροποίησης της εκτελεστικής εξουσίας, ιδιαίτερα του πρωθυπουργικού θεσμού.⁷

Τέλος, λόγω της οικονομικής ανάπτυξης την περίοδο αυτή έχουμε το μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας από παραδοσιακή σε αστική, η οποία βασιζόταν στο βιομηχανικό καπιταλισμό. Τα νέα κοινωνικά στρώματα που προέκυψαν είδαν στο πρόσωπο του Χαρίλαου Τρικούπη την ενσάρκωση των ονείρων τους.⁸

---

⁶ Κολιόπουλος, Ι. (2002). *Ιστορία της Ελλάδος. Η διαμόρφωση και η άσκηση της εθνικής πολιτικής (τεύχος Β')*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας. Σελ. 197-204

⁷ Μαρωνίτη, Ν., ό.π., σελ. 13-32

⁸ Τζήκας, Χ. (2003). *Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου η εκπαίδευση των δασκάλων στο ελληνικό κράτος. Ανακοίνωση στο Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας «Ο Παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906)»*, Βελβεντό. Σελ. 77

Ο Χαρίλαος Τρικούπης είχε θέσει υψηλούς στόχους, τους οποίους προσπάθησε να υλοποιήσει, ενώ στις προτεραιότητές του ήταν η εδραίωση της δημόσιας τάξης, η ανόρθωση της οικονομίας της χώρας και η βελτίωση της διοίκησης, των ενόπλων δυνάμεων και της δημοσιονομικής πολιτικής. Επίσης, ασχολήθηκε με το θέμα της απονομής της δικαιοσύνης προσπαθώντας να πατάξει τη διαφθορά που παρατηρούνταν στο έργο της αστυνομίας και των δικαστών.⁹ Θα μπορούσε λοιπόν να χαρακτηριστεί ως έναν από τους πιο πιστούς και ενσυνείδητους πρωθυπουργούς του ελληνικού κράτους.¹⁰

Εν κατακλείδι, παρά τις καλές προθέσεις που είχε ο Χαρ. Τρικούπης οι δαπανηρές μεταρρυθμίσεις του, μαζί με τον υπερβολικό δανεισμό της Ελλάδας και την κατάρρευση της αγοράς της Ελληνικής σταφίδας επέφεραν τελικά τη χρεοκοπία της χώρας.¹¹

---

⁹ Douglas, D., ό.π., σελ. 220-226

¹⁰ Κολιόπουλος, Ι., ό.π., σελ. 168

¹¹ Douglas, D., ό.π., σελ. 220-226

1.2 Η ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα από το 1890 έως το 1910

Την περίοδο 1861-1923 παρατηρούμε ότι τα ελληνικά σχολεία πολλαπλασιάζονταν με σταθερό ρυθμό. Η αύξηση αυτή παρατηρήθηκε λόγω της ενσωμάτωσης των νέων εδαφών στο ελληνικό κράτος αλλά και της προσπάθειας που κατέβαλαν το κράτος και οι τοπικές κοινότητες με στόχο την παροχή σχολικής εκπαίδευσης στα ελληνόπουλα. Εκτός όμως από τα δημοτικά και τα γυμνάσια λειτουργούσαν και διάφορα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, καθώς επίσης και κρατικές σχολές για τους δόκιμους του στρατού, του ναυτικού και του εμπορικού ναυτικού και τέλος εκκλησιαστικές, εμπορικές, επαγγελματικές, τεχνικές και αγροτικές σχολές.¹²

Σύμφωνα λοιπόν, με στοιχεία που αντλούμε από διάφορες παραθέσεις των ποσοτικών δεδομένων της εκπαίδευσης του ελληνικού κράτους από την ίδρυσή του μέχρι και το τέλος των βαλκανικών πολέμων, ο αριθμός των σχολείων σε σχέση με την αύξηση του πληθυσμού παρουσίαζε θεαματική αύξηση. Όπως βλέπουμε στον πίνακα που παρατίθεται παρακάτω, η σχέση του συνολικού πληθυσμού με τα σχολεία του κράτους βρίσκεται σε μια συνεχή βελτιωτική διαδικασία.

Αριθμός σχολείων/ πληθυσμός	1856	1879	1910
ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ/ ΚΟΙΝΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ	300	110	1563
ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ	450	1172	1987
ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ	93	167	282
ΓΥΜΝΑΣΙΑ	10	22	40
ΚΑΤΟΙΚΟΙ	1.043.153	1.679.775	2.631.952 ¹³

Όταν λοιπόν ο Χ. Τρικούπης σχημάτισε την πέμπτη του κυβέρνηση το Μάιο του 1886 παρέμεινε στην εξουσία μέχρι τον Οκτώβριο του 1890. Αυτή η Βουλή ήταν η πρώτη που εξάντλησε τη χρονική της θητεία και η μακροβιότερη συνεχόμενη

¹² Douglas, D., ό.π., σελ.381

¹³ Μπέτσας, Ι. (1997). *Ο θεσμός των σχολικών Εφορειών στο πλαίσιο της εξέλιξης του κοινοτισμού κατά την ύστερη περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας: Το παράδειγμα των κοινοτήτων της Μακεδονίας* (Μεταπτυχιακή εργασία). Σελ. 62. Ανακτήθηκε από: <http://impetsas.weebly.com/uploads/5/3/7/8/5378040/4.pdf>

πρωθυπουργική θητεία του Τρικούπη, στη διάρκεια της οποίας εφάρμοσε ένα εκτεταμένο νομοθετικό πρόγραμμα.

Την περίοδο λοιπόν 1886 - 1890 ο Τρικούπης τοποθέτησε στη θέση του Υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως τρεις υπουργούς. Ένας εκ των τριών ήταν ο Γ. Θεοτόκης ο οποίος παρέμεινε στη θέση του περίπου ενάμιση χρόνο (15 Φεβ. 1889 – 30 Ιουλ. 1890). Το Δεκέμβριο του 1889 λοιπόν ο υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως Γ. Θεοτόκης καταθέτει στη Βουλή εννέα νομοσχέδια, τα οποία είχε συντάξει ο Χαρίσιος Παπαμάρκου, με εξαίρεση βέβαια το νομοσχέδιο που αφορούσε τη Μέση Εκπαίδευση και το οποίο είχε συνταχθεί από τον Ι. Πανταζίδη, καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και το Μ. Λάππα, τμηματάρχη της Μέσης Εκπαίδευσης στο Υπουργείο. Στόχος της κυβέρνησης ήταν η βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας και τον ίδιο προσανατολισμό είχαν και οι διατάξεις των συγκεκριμένων νομοσχεδίων. Έτσι ο Θεοτόκης και ο Παπαμάρκου, ο οποίος το 1889 έγινε Τμηματάρχης της Δημοτικής Εκπαίδευσης στο Υπουργείο και Γεν. Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων, είναι τα δύο κεντρικά πρόσωπα που συνδέονται με το συγκεκριμένο μεταρρυθμιστικό εγχείρημα.¹⁴

Το γεγονός ότι ο Χαρίσιος Παπαμάρκου ήταν ο συντάκτης αυτών των νομοσχεδίων αποτελεί μία ευνοϊκή συγκυρία για την εκπαίδευση καθώς όπως σημειώνει ο Κων. Ζιάκης, *«Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου υπήρξε ένας εκπαιδευτικός δράσης, ήθελε τις θεωρητικές του απόψεις να τις δει να γίνονται πράξη. Γι' αυτό συμμετείχε ενεργά στην άσκηση εκπαιδευτικής πολιτικής ως υποστηρικτής και στέλεχος του κόμματος του Χαρίλαου Τρικούπη, το οποίο στα τέλη του 19ου αιώνα εξέφραζε την αναπτυσσόμενη αστική τάξη και στόχευε στην ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας σε μια χώρα που κυριαρχούσε ο εθνικός μεγαλοϊδεατισμός»*.¹⁵

Σύμφωνα με τον Αλ. Δημαρά ο όρος «μεταρρύθμιση» εμφανίζεται επίσημα ίσως για πρώτη φορά στα νομοσχέδια του 1889. Πιο συγκεκριμένα ένα από τα νομοσχέδια επιγράφεται «Περί μεταρρυθμίσεως των ήδη υπάρχοντων Διδασκαλείων του κράτους», ενώ και μέσα στις διατάξεις των νομοσχεδίων αναφέρεται ο όρος, π.χ. στο

¹⁴ Ράπτης, Π. (2004, Οκτώβριος). *«Τα Εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1889: Από την εκκρεμότητα στη μετάβαση»*. Ανακοίνωση στο 3^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πάτρα. Ανακτήθηκε από: <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedrio/synedrio3/praltika%2011/raptis.htm>

¹⁵ Πασχαλίδης, Ε. Π. (2012). *«Σαν παραμύθι...» 12+1 Ιστορίες γύρω από τη Δημοτική μας Εκπαίδευση: Εκθέσεις των επιθεωρητών του 1883 και εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα* (Μεταπτυχιακή εργασία). Ανακτήθηκε από: <http://ikee.lib.auth.gr/record/129938?ln=e1>

νομοσχέδιο για τη μέση εκπαίδευση στην πρώτη φράση διαβάζουμε: «*Η μεταρρύθμιση της παρ' ημίν καλουμένης μέσης εκπαιδύσεως...*». Ακόμη τα νομοσχέδια συνοδεύονταν με αναλυτικές εισηγητικές εκθέσεις, λεπτομερείς στατιστικούς πίνακες για τα δημοτικά σχολεία και προϋπολογισμό.

Τα εν λόγω νομοσχέδια αφορούσαν: τη στοιχειώδη εκπαίδευση, τα διδασκαλεία του κράτους, τα διδασκαλεία τεχνικών μαθημάτων, το διδασκαλείο θηλέων, τα ανώτερα παρθεναγωγεία, την ίδρυση μονοτάξιων διδασκαλείων και υποδιδασκαλείων, τη μέση εκπαίδευση και το συμβούλιο της μέσης εκπαίδευσης. Οι σημαντικότερες διατάξεις των νομοσχεδίων προέβλεπαν:

- Την ίδρυση 6/τάξιων δημοτικών σχολείων για αγόρια και κορίτσια.
- Την κατάργηση των Ελληνικών Σχολείων (Σχολαρχείων).
- Ως διάρκεια φοίτησης στο Γυμνάσιο τα 5 ή 6 χρόνια
- Τη μείωση των ωρών διδασκαλίας των Λατινικών στο Γυμνάσιο.
- Την ίδρυση τριτάξιων Παρθεναγωγείων και κρατικού Διδασκαλείου θηλέων.
- Την ίδρυση Διδασκαλείου τεχνικών μαθημάτων, μονοτάξιων Διδασκαλείων και Υποδιδασκαλείων για να εξοικονομηθεί ο αναγκαίος αριθμός δασκάλων, διότι οι απόφοιτοι των Διδασκαλείων δεν επαρκούσαν για τις ανάγκες σε διδακτικό προσωπικό.

Η καθιέρωση του 6/τάξιου δημοτικού σχολείου, σε συνδυασμό με την κατάργηση των ελληνικών σχολείων και το 5/ετές ή 6/ετές γυμνάσιο, έδινε αυτοτέλεια και αναβάθμιζε τη λειτουργία του δημοτικού. Η ίδρυση του «Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου συνιστούσε ένα σοβαρό βήμα για την απαλλαγή της δημοτικής εκπαίδευσης από την πολιτική συναλλαγή». Η ίδρυση ανώτερων παρθεναγωγείων στις πόλεις που λειτουργούσαν πλήρη (δηλ. 6/τάξια) δημοτικά σχολεία, αναβάθμιζε ποιοτικά την εκπαίδευση των θηλέων. Επιδιωκόταν ακόμα η βελτίωση του διδακτικού προσωπικού με τη ίδρυση των Διδασκαλείων και Υποδιδασκαλείων, ενώ η πρόβλεψη για το διορισμό μόνιμων επιθεωρητών από τους αποφοίτους των Διδασκαλείων θα συντελούσε στην αποτελεσματικότερη εποπτεία των σχολείων. Στα μονοτάξια Διδασκαλεία λοιπόν θα είχαν δικαίωμα εγγραφής μόνο όσοι ήταν απόφοιτοι Γυμνασίου και επειδή δεν επαρκούσαν για να εξασφαλιστεί ο απαραίτητος αριθμός δασκάλων για όλα τα δημοτικά, προτεινόταν η ίδρυση Υποδιδασκαλείων στις πρωτεύουσες των νομών, στα οποία θα φοιτούσαν επί ένα χρόνο όσοι είχαν ενδεικτικό προαγωγής της Α' γυμνασίου.

Πέρα όμως από τα θετικά υπήρχαν και κάποια αρνητικά σημεία στα εν λόγω Νομοσχέδια. Ένα από αυτά ήταν το γεγονός ότι τα 6/τάξια δημοτικά σχολεία θα ιδρύονταν μόνο σε πόλεις και χωριά με περισσότερους από 600 κατοίκους. Αυτό όμως είχε ως αποτέλεσμα να μην προβλέπεται η ίδρυση σχολείου σε μικρά χωριά με λιγότερους από 300 κατοίκους.

Επίσης, τα ανώτερα παρθεναγωγεία θα εξασφάλιζαν ανώτερη μόρφωση μόνο στα κορίτσια της μεσαίας τάξης, δηλαδή σε παιδιά υπαλλήλων και στρατιωτικών. Αντιλαμβανόμαστε δηλαδή ότι δεν υπήρχε ίση μεταχείριση των μαθητών, αντίθετα διαιωνιζόταν η κοινωνική ανισότητα.

Οι αντιδράσεις εναντίον των νομοσχεδίων του 1889 προήλθαν κυρίως από τον Π. Οικονόμου, στενό συνεργάτη του Δηλιγιαννικού κόμματος αλλά και από τον Ελληνικό Διδασκαλικό Σύλλογο για τις προτεινόμενες ρυθμίσεις στο ζήτημα των Διδασκαλείων. Ο Π. Οικονόμου ήταν αντίθετος με τις ρυθμίσεις για την αύξηση της φοίτησης στο δημοτικό σχολείο κατά δύο χρόνια και την αντικατάσταση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας από την καθαρεύουσα¹⁶.

Αντιδράσεις εναντίον του όμως προκάλεσε και ο Χαρίσιος Παπαμάρκου, ο εισηγητής των νομοσχεδίων του 1889, καθώς *«απαιτούσε την αυστηρή τήρηση των νόμων και γι' αυτό το λόγο φάνηκε σκληρός προς τους δασκάλους»*. Με αυτή τη συμπεριφορά απέκτησε πολλούς αντιπάλους, μεταξύ των οποίων και τον άλλοτε συνεργάτη του στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης Π. Οικονόμου, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω.

Τελικά ο συντάκτης των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1889, Χαρίσιος Παπαμάρκου απολύθηκε από τη θέση του στο Υπουργείο (ήταν Τμηματάρχης Δημοτικής Εκπαιδευσεως και Γενικός Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων) στα τέλη του 1890, μετά την επικράτηση του Θ. Δηλιγιάννη στις εκλογές του Οκτωβρίου του ίδιου έτους. Επανήλθε όμως στις θέσεις αυτές με την αποχώρηση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη από την εξουσία στις αρχές του 1892.¹⁷

Όσον αφορά το σκοπό που επεδίωκαν να εκπληρώσουν τα δημοτικά σχολεία, αυτός μέχρι το 1880 ήταν η ηθική μόρφωση των παιδιών, ενώ με την υπ' αριθμόν 7876 εγκύκλιο του 1880 προστίθεται στον προηγούμενο στόχο και η προπαρασκευή των

---

¹⁶ Πουγαρίδου, Ε. (2017). *«Ο πόλεμος Χ. Παπαμάρκου – Π. Οικονόμου μέσα από τα συγγράμματά τους»* (Μεταπτυχιακή εργασία). Ανακτήθηκε από: <https://dspace.uowm.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/522/Pougaridou%20Elizabeth.pdf?sequence=1>

¹⁷ Ράπτης, Π., ό.π.

μαθητών για τη ζωή. Αυτός ο στόχος διαφαίνεται πληρέστερα και στο νόμο ΒΤΜΘ' του 1895, όπου ως σκοπός της στοιχειώδους εκπαίδευσης ορίζεται: «*η ηθική και θρησκευτική μόρφωσις των παιδών και η διδασκαλία των εις τον βίον χρησίμων στοιχειωδών γνώσεων*».

Αυτή η αλλαγή στο σκοπό της στοιχειώδους εκπαίδευσης συνέβη καθώς η ζωή άρχισε να γίνεται ολοένα και πιο περίπλοκη και ο ανταγωνισμός που αναδύθηκε ανάμεσα σε διάφορα επαγγέλματα κατέστησε αναγκαία τη συμβολή του σχολείου στην προετοιμασία των παιδιών, έτσι ώστε να είναι ικανά να ανταπεξέλθουν στις δυσκολίες που θα προκύψουν στη ζωή τους.¹⁸ Επιπρόσθετα, ο νόμος ΒΤΜΘ' του 1895, έδινε ιδιαίτερη σημασία στην προσχολική αγωγή, δίνοντας το δικαίωμα σε ιδιώτες να συστήνουν νηπιαγωγεία και καθιέρωσε τα εξατάξια δημοτικά σχολεία, τα οποία όμως δεν λειτούργησαν.¹⁹ Επιπλέον, με την ψήφιση του νόμου ΒΤΜΘ'/1895 στο άρθρο 10 προβλέφθηκαν τα ακόλουθα:

Εν τοις πλήρεσι δημοτικοίς σχολείοις, απαρτιζόμενοι εκ τάξεων ενιαυσίων εξ, εν αις διδάσκονται ευρύτερον τα καθωρισμένα δια τα κοινά δημοτικά σχολεία μαθήματα, διδάσκονται κατά προσθήκην και τα εξής μαθήματα:

α') Ανάγνωσις και ερμηνεία περικοπών του ιερού Ευαγγελίου.

β') Ανάγνωσις και ερμηνεία εκλεκτών συγγραφέων της καθιερωμένης γλώσσης, και γραφαί εν αυτή ασκήσεις των μαθητών.

γ') Διδασκαλία των στοιχείων της Γραμματικής της αρχαίας Ελληνικής γλώσσης εν συγκρίσει προς την της καθωμιλουμένης, και ασκήσεις εις έκθεσιν ιδεών.

δ') Ερμηνεία μερών εκ των ομαλωτέρων πεζών συγγραφέων της αρχαίας Ελληνικής γλώσσης.

ε') Ασκήσεις προς λύσιν πολυπλοκωτέρων αριθμητικών προβλημάτων.

ς') Διδασκαλία στοιχείων Γεωμετρίας, Χημείας και Φυσικής Ιστορίας, μετά εφαρμογής αυτών εν τη Γεωργία, τη Βιομηχανία, τη Κτηνοτροφία και τη Υγιεινή.

ζ') Σωματικά ασκήσεις.²⁰

---

¹⁸ Λέφας, Χρ. (1942). *Ιστορία της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων. Σελ. 14-16

¹⁹ Γκλαβάς, Σ. (2010). Επισκόπηση Της Ιστορίας Της Εκπαίδευσης Στο Νεοελληνικό Κράτος. Ανακτήθηκε από: <https://docplayer.gr/1292961-Episkopisi-tis-istorias-tis-ekpaideysis-sto-neoelliniko-kratos.html>

²⁰ Ανδρέου, Απ. (2002, Οκτώβριος). *Τα Αναλυτικά Προγράμματα του Δημοτικού Σχολείου (1881-1981)*. Ανακοίνωση στο 2ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πάτρα. Ανακτήθηκε από: <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/andreou.htm>

1.3 Τα Αναλυτικά Προγράμματα των Δημοτικών Σχολείων

Τα Ωρολόγια και Αναλυτικά Προγράμματα εκείνης της εποχής εξέφραζαν τον επίσημο προσανατολισμό της εκπαίδευσης, ενώ αποτελούσαν και τον οδηγό για τη συγγραφή των σχολικών εγχειριδίων. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι ήταν ο κανόνας, καθώς ορισμένες φορές τα σχολικά εγχειρίδια που εγκρίνονταν παρέκκλιναν ή διαφοροποιούνταν του Ωρολογίου και αναλυτικού Προγράμματος.

Η κατάργηση λοιπόν της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου,²¹ η εισαγωγή της συνδιδασκτικής μεθόδου, η ίδρυση νέων Διδασκαλείων για την κατάρτιση των δασκάλων, η «μετεκπαίδευση» των δασκάλων στη νέα μέθοδο και η επικράτηση των Ερβατιανών απόψεων, συνοδεύτηκαν από το πρώτο αναλυτικό πρόγραμμα του Δημοτικού Σχολείου. Πρόγραμμα που δεν είχε τη γνωστή νομική μορφή (Διάταγμα) αλλά περιλαμβάνονταν στο βιβλίο του γενικού επιθεωρητή Δ. Γ. Πετρίδη, «Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία περί διδασκαλίας εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις, Εν Αθήναις 1881» που είχε την έγκριση του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως (Υπουργός Ν. Παπαμιχαλόπουλος). Οι «Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία» περιλάμβαναν λεπτομερή ανάλυση του προγράμματος διδασκαλίας, καθόριζαν τη χρήση του διδακτικού χρόνου, τις γενικές αρχές διδασκαλίας και τον τρόπο διδασκαλίας κάθε μαθήματος.

Ταυτόχρονα το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως με εγκύκλιό του, έδινε οδηγία στους δασκάλους να ρυθμίζουν «την εσωτερικήν του σχολείου τάξιν και την παιδονομίαν εν γένει», σύμφωνα με τη «Διδασκαλική ή Σύντομοι Οδηγία περί της χρήσεως της νέας διδασκαλικής μεθόδου» του Σπ. Μωραΐτη που είχε εκδοθεί από το «Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων» το 1880.

---

²¹ Το Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο είχε ως στόχο τη δημιουργία ενός τύπου μαθητή, που θα λειτουργούσε ως μηχανισμός μάθησης, επιτήρησης, ελέγχου, ιεράρχησης αλλά και επιβράβευσης. Για την επίτευξη των στόχων του το Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο χρησιμοποιούσε το ιεραρχικό βλέμμα, την κύρωση σε συνδυασμό με τις εξετάσεις και την κυριαρχία επί του χρόνου. Η ίδρυση του Αλληλοδιδασκτικού Σχολείου προέκυψε από την ανάγκη θεμελίωσης ενός σύγχρονου ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο ακολουθούσε δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, διότι στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος απουσίαζε μία παραδοσιακή αυτόνομη παιδαγωγική σκέψη και πράξη. (Τζάρτζας, Γ. (2002, Οκτώβριος). *Το Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο στην υπηρεσία της πειθαρχημένης κοινωνίας*. Ανακοίνωση στο 2ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πάτρα. Ανακτήθηκε από <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedrio2/praktika/tzartzas.htm>)

Τα μαθήματα που διδάσκονταν ως τότε στο Δημοτικό σχολείο με βάση το νόμο ΧΘ΄ του 1878 ήταν τα εξής: Ιερά ιστορία και κατήχηση, Ανάγνωση και γραφή της νέας ελληνικής γλώσσας, Αριθμητική και οι αναγκαίες γνώσεις για τα χρησιμοποιούμενα μέτρα, σταθμά και νομίσματα, Πρακτικοί ορισμοί των γεωμετρικών σχημάτων, Στοιχειώδεις γεωγραφία (φυσική, μαθηματική και πολιτική) και ακριβέστερα η γεωγραφία της Ελλάδας και των ελληνικών χωρών, Στοιχειώδης ιστορία και ιδιαίτερα Ελληνική, Στοιχειώδης ζωολογία, ορυκτολογία και στοιχειώδης βοτανική, Στοιχειώδης ανθρωπολογία, Στοιχειώδης φυσική και οι αναγκαίες πρακτικές οδηγίες γεωργίας και δεντροκομίας, Γραμμική ιχνογραφία, Φωνητική μουσική και ωδική, Γυμναστική.²² Όσον αφορά την εκλογή και τη διάταξη της διδακτέας ύλης ακολουθούσαν μία από τις βασικές αρχές της Ερβαρτιανής Παιδαγωγικής, τη «θεωρία των βαθμίδων του πολιτισμού», έτσι ώστε τα παιδιά μέσα από την παρουσίαση της ύλης των μαθημάτων να γνωρίσουν την εξέλιξη της ανθρωπότητας.²³

Πρόγραμμα μαθημάτων σύμφωνα με τις «Οδηγίες» του Γ. Πετρίδη

ΜΑΘΗΜΑΤΑ	Α΄	Β΄	Γ΄	Δ΄	ΣΥΝΟΛΟ ΩΡΩΝ
Ιερά μαθήματα	3	3	3	3	12
Ελληνικά ²⁴	12	12	12	12	48
Αριθμητική και στοιχεία Γεωμετρίας	5	5	5	5	20
Ιχνογραφία	-	-	3	3	6
Στοιχεία Φυσικής Ιστορίας ²⁵	-	-	-	-	-
Γεωγραφία	-	-	3	3	6
Ελληνική Ιστορία	-	-	2	3	5
Φωνητική Μουσική	2	-	2	2	6
Γυμναστική	-	2	2	2	6
ΣΥΝΟΛΟ ²⁶	22	22	32	33	109

²² Ανδρέου, Απ., ό.π.

²³ Σκουμπούρδη, Χ. (2009). Οι μεταρρυθμίσεις του εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα και τα αναλυτικά προγράμματα των μαθηματικών. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, (159), 95-118. Ανακτήθηκε από <https://www.researchgate.net/publication/262560064>

²⁴ Στον κύκλο των Ελληνικών περιλαμβάνονταν η πραγματογνωσία, η ανάγνωση, η γραφή και η γραμματική. Σύμφωνα με τις οδηγίες διατίθονταν για κάθε τάξη δύο ώρες για καλλιγραφικές ασκήσεις. (Ανδρέου, Απ., ό.π.)

²⁵ Δεν ορίζονταν ώρες διδασκαλίας της Φυσικής Ιστορίας γιατί ήταν δυνατόν «να μεταδίδονται δια των αναγνωστικών βιβλίων και δια της πραγματογνωσίας εις τας κατωτέρας τάξεις». (Ανδρέου, Απ., ό.π.)

²⁶ Στις ώρες αυτές περιλαμβάνονταν και οι ώρες της «κατ' ιδίαν εργασίας του μαθητού εν σχολείω», στο οποίο δίδασκε ένας μόνο δάσκαλος. (Ανδρέου, Απ., ό.π.)

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι από το 1881 με την εφαρμογή του προγράμματος των «*Οδηγιών*» του Γ. Πετρίδη καταργούνται μαθήματα, τα οποία αποσκοπούσαν στην εκπαίδευση μαθητών, οι οποίοι μεγαλώνοντας θα εντάσσονταν σε μία αγροτική κοινωνία. Αυτά τα μαθήματα ήταν τα εξής: Στοιχειώδης ζωολογία, Ορυκτολογία και στοιχειώδης βοτανική, Στοιχειώδης ανθρωπολογία, Στοιχειώδης φυσική και οι αναγκαίες πρακτικές οδηγίες γεωργίας και δεντροκομίας καθώς και Ωδική.

Να επισημάνουμε επίσης ότι τόσο οι «*Οδηγίες*» του Γ. Πετρίδη όσο και η «*Διδασκαλική*» του Σπ. Μωραΐτη παρόλο που στηρίζονταν στις Ερβαρτιανές αντιλήψεις δεν παρουσίαζαν συστηματικά τη μέθοδο διδασκαλίας αλλά περιορίζονταν στην υπόδειξη πρακτικών οδηγιών στους δασκάλους για την οργάνωση και διεξαγωγή της διδασκαλίας.

Οι αρχές της συνδιδασκτικής που περιλαμβάνονταν στα δύο αυτά κείμενα δεν βρήκαν εφαρμογή στη σχολική πράξη τα πρώτα χρόνια μετά τη θεσμοθέτησή τους και εδραιώθηκαν μόνο μετά το νόμο του 1895, δηλαδή κατά τον 20ό αιώνα. Ωστόσο απεικόνιζαν τις επιλογές της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου, καθώς το αναλυτικό και ωρολόγιο πρόγραμμα, οι οδηγίες εφαρμογής τους και οι τρόποι επιβολής της τάξης και της πειθαρχίας μέσα στο σχολικό χώρο διαμόρφωσαν τη φυσιογνωμία κάθε σχολείου. Επιπλέον, η άσκηση μιας εκπαιδευτικής πολιτικής που στόχευε στην απόλυτη ομοιομορφία, εξέφραζε τις κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις που κυριαρχούσαν στην πολιτική σκηνή τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, και την πρόθεσή τους να ελέγξουν την εκπαίδευση και τη μορφή κοινωνικής ενσωμάτωσης που επιτυγχανόταν μέσω αυτής. Η κυριαρχία της αρχαιολατρείας, η απουσία των φυσικών και πρακτικών μαθημάτων, η έμφαση στην τάξη, την πειθαρχία, την ομοιομορφία στα προγράμματα και τον τρόπο διδασκαλίας είναι τα θεσμοθετημένα μέτρα που συνέβαλαν καθοριστικά στο τελικό αποτέλεσμα.²⁷

Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου επιχειρώντας να συμβάλλει στον εκσυγχρονισμό των δημοτικών σχολείων δημοσίευσε το 1890 το «*Αναλυτικόν Πρόγραμμα των μαθημάτων του πλήρους Δημοτικού Σχολείου των αρρένων*». Για τη σύνταξη του εν λόγω προγράμματος βασίστηκε στα Αναλυτικά Προγράμματα των γερμανικών Δημοτικών Σχολείων και σε γερμανικά παιδαγωγικά έργα, λαμβάνοντας όμως υπόψη του τις

---

²⁷ Ανδρέου, Απ., ό.π.

ανάγκες της ελληνικής εκπαίδευσης. Δυστυχώς το Αναλυτικό και Ωρολόγιο Πρόγραμμα του 1890 δεν εφαρμόστηκε ποτέ, είχε την ίδια τύχη με τα Νομοσχέδια του 1889.²⁸

Τελικά, η έκδοση του πρώτου επίσημου Αναλυτικού Προγράμματος για το Δημοτικό Σχολείο (για τα Δημοτικά Σχολεία Θηλέων, για τα τριτάξια, τα διτάξια και τα μονοτάξια σχολεία) πραγματοποιήθηκε με Βασιλικό Διάταγμα το 1894.

*Ωρολόγιο πρόγραμμα μαθημάτων των Δημοτικών Σχολείων
αρρένων και θηλέων (1894)²⁹*

Μαθήματα	Σχολεία Αρρένων				Σχολεία Θηλέων				Σύνολο ωρών
	A	B	Γ	Δ	A	B	Γ	Δ	
-									
Θρησκευτικά	3	3	3	3	2	2	2	3	12/9
Ελληνικά	13	11	10	10	12	10	10	10	44/42
Αριθμητική	3	3	3	3	3	3	3	3	12/12
Γεωμετρία	-	-	-	2					2/-
Ιστορία	-	-	2	2	-	-	2	2	4/4
Γεωγραφία	-	2	2	2	-	2	2	2	6/6
Φυσική Ιστορία	-	-	2	2	-	-	2	2	4/4
Φυσική	-	-	-	2					2/-
Ωδική	3	3	3	3	3	3	3	2	12/11
Ιχνογραφία	-	-	2	2	-	-	2	2	4/4
Καλλιγραφία	-	2	2	2	-	2	2	2	6/6
Γυμναστική	4	4	3	3	2	2	2	2	14/8
Χειροτεχνήματα	-	-	-	-	4	4	4	4	-/16

²⁸ Σκουμπούρδη, Χ., ό.π., σελ. 100-101

²⁹ Ανδρέου, Απ., ό.π.

1.4 Τα σχολικά εγχειρίδια

Τα διδακτικά εγχειρίδια φέρουν το μέρος εκείνο του εκπαιδευτικού μηνύματος που σύμφωνα με τις αρμόδιες αρχές και τους συγγραφείς, αξίζει να τυπωθεί, να το μάθουν και να το συκρατήσουν οι μαθητές, οι αυριανοί δηλαδή ενήλικες. Εμπεριέχουν τις γνώσεις, τις κατηγορίες, τις έννοιες, τις αντιλήψεις, τις αξίες και τα πρότυπα συμπεριφοράς που θεωρούνται, στη συγκεκριμένη κοινωνία και εποχή, απαραίτητα στοιχεία της διαπαιδαγώγησης του αυριανού πατριώτη και πολίτη. Αποτελούν ένα δείκτη του τύπου των γνώσεων και της ιδεολογίας που κυριαρχούν στην εκάστοτε χρονική περίοδο.

Η πολιτική βούληση να ρυθμιστεί το θέμα της νομοθεσίας περί διδακτικών βιβλίων υπήρχε εξαρχής στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος.³⁰ Το 1879 μάλιστα, είχε εκδοθεί η εγκύκλιος 7639, «Περί διορθώσεως πλημμελειών εν τῇ διδασκαλίᾳ», η οποία περιείχε οδηγίες για τη συγγραφή διδακτικών βιβλίων, με βάση τις νέες αντιλήψεις.³¹ Παρά τη θέληση και τις προσπάθειές τους όμως, έως τη δεκαετία του 1880, υπήρχε ακόμα η διάθεση κερδοσκοπίας και η επιρροή των πελατειακών σχέσεων της εποχής στη διαδικασία επιλογής των σχολικών εγχειριδίων.

Μετά το 1880 όμως, το κράτος κατάφερε να γίνει πιο αποτελεσματικό στην επίβλεψη της παραγωγής και διακίνησης των διδακτικών βιβλίων. Οι κυβερνήσεις του Τρικούπη και αργότερα του Θεοτόκη, επέβαλαν πολιτική αυστηρού ελέγχου των

³⁰ Μπερεδής, Π. (2008). *Το Εικονογραφημένο Παιδικό Σχολικό Βιβλίο, ως αντικείμενο-έργο Τέχνης. Οι εικονογραφήσεις των πρώτων αλφαβηταρίων της Δημοτικής. Μέρος 2ο. Από τις αρχές του 20ού αιώνα και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μέχρι την δημιουργία του Ο.Ε.Σ.Β το 1937* (Διδακτορική διατριβή). Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών. Σελ.5.

³¹ Μαρτζιβάνου, Α. (2014). *Η διδασκαλία της πρώτης ανάγνωσης από την καθιέρωση της συνδιδασκικής μεθόδου (1880) έως το 1895* (Μεταπτυχιακή εργασία). Σελ. 46-49 Ανακτήθηκε από: <https://midepth.gr/wp-content/uploads/2021/07/%CE%86%CE%BD%CE%BD%CE%B1-%CE%9C%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%B6%CE%B9%CE%B2%CE%AC%CE%BD%CE%BF%CF%85-%CE%97-%CE%B4%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CE%BB%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%80%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CE%B3%CE%BD%CF%89%CF%83%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%BA%CE%B1%CE%B8%CE%B9%CE%AD%CF%81%CF%89%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B4%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CE%BA%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CE%BC%CE%B5%CE%B8%CF%8C%CE%B4%CE%BF%CF%85-1880-%CE%AD%CF%89%CF%82-%CF%84%CE%BF-1895.pdf>

διαδικασιών συγγραφής, έγκρισης και κυκλοφορίας τους, θεσμοθετώντας την υποχρεωτική χρήση εγκεκριμένων από ειδικές κριτικές επιτροπές βιβλίων. Εξαιρέση την περίοδο αυτή αποτέλεσε ο νόμος του 1895 — έργο του δεληγιαννικού κόμματος — που ευνόησε τα κυκλώματα εμπορίας των σχολικών βιβλίων επιτρέποντας την ελεύθερη χρήση οποιουδήποτε εγχειριδίου στο γυμνάσιο και την έγκριση πολλών παράλληλα βιβλίων στις κατώτερες βαθμίδες της εκπαίδευσης.³²

Ένα άλλο πρόβλημα που αφορούσε τα σχολικά εγχειρίδια, ήταν η έντονη αντιπαράθεση όσον αφορά την γλώσσα συγγραφής των αναγνωστικών. Μέχρι τότε, η επικράτηση της καθαρεύουσας ήταν σχεδόν αδιαμφισβήτητη. Η αντιπαράθεση όμως γίνεται εντονότερη στις δεκαετίες 1880 και 1890, όταν καταργείται νομοθετικά πια η «αλληλοδιδασκτική» μέθοδος.

Εκτός όμως από τη γλώσσα συγγραφής των αναγνωστικών και η εικονογράφηση τους ήταν ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα. Το 1841 με την «Ελληνική Χρηστομάθεια» του Ραγκαβή έχουμε την πρώτη προσπάθεια εικονογράφησης ενός βιβλίου. Γενικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι εικόνες που χρησιμοποιούνταν στα σχολικά εγχειρίδια, εξυπηρετούσαν κυρίως τους διδακτικούς στόχους του εκάστοτε μαθήματος.³³

Το πρώτο αναγνωστικό που εμφανίζεται με συστηματική διδασκαλία των γραμμάτων με εικόνες είναι το «*Μέγα Αλφαβητάριον κατά νέαν μέθοδον συντεταγμένον*» του Χαρ. Πούλιου το 1880. Για τη διδασκαλία των γραμμάτων σε κάθε σελίδα του αλφαβηταρίου είναι ζωγραφισμένο ένα ζώο ή ένα αντικείμενο. Τα θρησκευτικά και ηθικά θέματα τα οποία είχαν κυρίαρχο ρόλο στο περιεχόμενο των βιβλίων, πρωταγωνιστούν και στην εικονογράφηση των βιβλίων και των περιοδικών. Τα κοινωνικά πρότυπα που μεταφέρονται μέσα από τα λογοτεχνικά και σχολικά βιβλία, τόσο από τα κείμενα όσο και από την εικονογράφηση, προάγουν τις επιδιωκόμενες από την κοινωνία αρετές δηλαδή την υπακοή, την ευσέβεια, τη σύνεση και το ήθος. Τέχνη και λογοτεχνία έχουν ηθικοδιδασκτικό χαρακτήρα και κοινούς στόχους, που συνοψίζονται στην προαγωγή των αξιών της δεδομένης χρονικής

---

³² Βεντούρα, Λ. (1992). Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων. Μια εστία συγκρούσεων Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού και Αντιμεταρρυθμιστών (1907-1937). *Μνήμων*, 14, 91.
doi: <https://doi.org/10.12681/mnimon.170>

³³ Σύμφωνα με την Ευγενία Κεφαλληνιάου «Το Αλφαβητάριο είναι το πρώτο βιβλίο για τη διδασκαλία της ανάγνωσης στα παιδιά. Είναι το πρώτο βασικό βοήθημα για τη μόρφωση, την αισθητική καλλιέργεια και γενικά τη διαμόρφωση της πνευματικής τους προσωπικότητας. Με τα βιβλία αυτά διδάσκεται ο μαθητής τα πρώτα γράμματα, δηλαδή τα ψηφία του αλφαβήτου, τους συνδυασμούς αυτών, τη στοιχειώδη ανάγνωση και την αντίληψη του γραπτού λόγου». (Κεφαλληνιάου, Ε. (1995). *Νεοελληνικά αλφαβητάρια 1771-1981*, Αθήνα: Παρασκήνιο. Σελ. 13)

περιόδου κοινωνίας. Επιπλέον η εικονογράφηση ακολουθεί το πνεύμα του ειδυλλιακού ρομαντισμού της εποχής αλλά και του αρχαιοελληνικού κλασικού εικαστικού ιδεώδους.

Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου το 1897 θα αναφερθεί στον ακαλαίσθητο και διδακτικό χαρακτήρα της εικονογράφησης των Αναγνωστικών και μάλιστα θα φτάσει στο σημείο να προτείνει την παράλειψή της, έτσι ώστε να μη βλαφτεί το αισθητικό κριτήριο των παιδιών.³⁴ Κρίνοντας το Αλφαβητάριο του Ι. Βρεττού, επισημαίνει ότι η παράθεση εικόνων ζώων και η τοποθέτηση από κάτω του αρχικού γράμματος της ονομασίας τους είναι ξεπερασμένη τακτική που χρονολογείται ήδη από το 1485. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι όταν δεν πληρούνται κάποιοι κανόνες, οι εικόνες είναι καλύτερα να αποφεύγονται, καθώς μπορεί να αποβούν επιβλαβείς: *«Υπάρχουσι δὲ ἐν τῷ βιβλιαρίῳ τούτῳ καὶ εἰκόνες, αἵτινες ὡς κάκιστα ὑπὸ τεχνικὴν ἔποψιν εἶνε λίαν ἐπιβλαβεῖς, ἄλλως δὲ οὔτε εἰς πάσας τὰς ἀσκήσεις ὑπάρχουσιν, οὔτε ὁ λόγος τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν εἶνε πάντοτε δεδικοιολογημένος. Ἡ χρῆσις τῶν εἰκόνων γίνεται κατὰ τινὰς κανόνας ὠρισμένους, ἀλλ' ὅταν οὗτοι δὲν τηρῶνται, τότε εἶνε ὄλως περιτταί»*.

Η παραπάνω στάση του Χαρίσιου Παπαμάρκου ενισχύεται από το γεγονός ότι όταν συνέγραψε το Αλφαβητάριό του το 1891 δεν συμπεριέλαβε σε αυτό εικόνες, αλλά και από το γεγονός ότι όταν συνέταξε την προκήρυξη του Γ' Διαγωνισμού έγκρισης σχολικών εγχειριδίων έθεσε ως προϋπόθεση τη μη ύπαρξη εικόνων στα αναγνωστικά βιβλία που επιθυμούσαν να διαγωνιστούν, ενώ και στο βιβλίο του με τίτλο: *''Τὰ ἀναγνωστικὰ βιβλία τῶν μικρῶν Ἑλληνοπαίδων''* αναφέρει τα εξής *«Ὅταν ὁμως ὡς δόγμα παιδαγωγικὸν θεωρηθῆ ἢ ἐν τοῖς τοιοῦτοις βιβλίοις ἀναγκαιότης τῶν εἰκόνων, τότε πάντως θὰ παρασχεθῶσι τοῖς μικροῖς μαθηταῖς εἰκόνες ὑπὸ τε τεχνικὴν καὶ ὑπὸ παιδαγωγικὴν ἔποψιν κακαί, ὅπερ ἐπιβλαβέστατον»*. Η άποψη του Χαρίσιου Παπαμάρκου, η οποία στηριζόταν σε Γερμανούς παιδαγωγούς που εναντιώνονταν στη χρήση των εικόνων στα αναγνωστικά βιβλία, ερχόταν σε αντίθεση και με την άποψη που εκφραζόταν στο παιδαγωγικό περιοδικό *Ἐκπαίδευσις*: *«Ἐκεῖνο δὲ τὸ ἄνευ εἰκόνων δι' ἀντιλογίαν πρὸς τὸ πρῶην μετ' εἰκόνων ἐνθουμίζει πως τοὺς εἰκονομάχους. Δύναται*

---

³⁴ Κανταρτζή, Ε. (χ.χ.). Το σχολικό βιβλίο κατά τον 19ο αιώνα. Ανακτήθηκε από: http://e-library.iep.edu.gr/iep/articles/presentation/page_001.html?prev=true

ν' απαιτήση καλλιτεχνικάς εικόνας, ναί' αλλά διὰ τί ἄνευ εἰκόνων, ἀφοῦ πανταχοῦ τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου μεταχειρίζονται εἰκόνας;»³⁵

Όσον αφορά τώρα τις προκηρύξεις για τα διδακτικά βιβλία, η προκήρυξη του δεύτερου διαγωνισμού συγγραφῆς διδακτικῶν βιβλίων (1886) διαχωρίζει το Αλφαβητάριο από το Αναγνωσματοῦ της Α' τάξης. Προβλέπεται η συγγραφῆ Αλφαβηταρίου με ἢ χωρὶς εἰκόνες, το οποίο θα περιέχει «τὰ τοῦ συλλαβισμού» και απλά παραμύθια και ποιήματα με μέγεθος μέχρι τέσσερα τυπογραφικά φύλλα, και Αναγνωσματοῦ με ἢ χωρὶς εἰκόνες, το οποίο θα περιέχει ελληνικά παραμύθια διασκευασμένα για μικρά παιδιά και δημώδη ἢ ἄλλα ἄσματα με μέγεθος και πάλι μέχρι τέσσερα τυπογραφικά φύλλα. Η Επιτροπεία που ἔκρινε τα υποβληθέντα βιβλία, αποτελούνταν από τους Ι. Πανταζίδη (πρόεδρος), Χαρ. Παπαμάρκου, Φ. Γεωργαντά, Σπ. Λάμπρου και Δ. Βικέλα.

Η προκήρυξη του τρίτου διαγωνισμού, στον οποίο συμμετέχει και ο Χαρίσιος Παπαμάρκου με το «*Ἑλληνικὸν ἀλφαβητάριον διὰ τοὺς μαθητὰς τῆς κατωτάτης τάξεως τῶν σχολείων τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδύσεως*», ζητά να συγγραφούν «*ἀναγνωστικὰ βιβλία διὰ τοὺς μαθητὰς ἀμφοτέρων τῶν φύλων, ἄνευ εἰκόνων, περιέχοντα αἰσωπεῖους μύθους, περιγραφὰς τῆς φύσεως, παροιμίας, γνωμικά, ποιήματα καὶ διηγήματα διὰ γλώσσης ἀπλῆς καὶ γνησίως ἑλληνικῆς, καλλύνοντα τὰς ψυχὰς τῶν μαθητευόντων παίδων κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν ἐπὶ τῶν τελευταίων δεκαετιῶν πανταχοῦ τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου ἐπικρατούντων ἀναγνωστικῶν βιβλίων*». Επίσης, ορίζει ότι το Αλφαβητάριο οφείλει να αποτελείται από δύο μέρη, το παρασκευαστικό της απταίστου ἀναγνώσεως και το παρασκευαστικό της λογικῆς ἀναγνώσεως, ἐνῶ δεν θα πρέπει να ξεπερνά τα τέσσερα τυπογραφικά φύλλα.³⁶

Μάλιστα στο περιοδικό Εκπαίδευσις Β', τεύχ. 36, με ημερομηνία 30/04/1894 ασκείται ἔντονη κριτικὴ στον Παπαμάρκου και στον τρόπο με τον οποίο μεθόδευσε την ἔγκριση των δικῶν του βιβλίων. «*Ἀλλὰ θὰ μὰς ἐρωτήση τις, πὼς ἤξεύρετε οτι του Παπαμάρκου τὰ βιβλία ἐγκριθήσονται καὶ ὄχι ἄλλου τινός; Ἐδῶ εἶναι τὸ φρικτὸν! Ὁ ἄνθρωπος προῦνόησε περὶ τούτου. Καὶ τί ἐπραξε νομίζετε; Ακούσατε πρὸς Θεοῦ! Κατεσκεύασε πρῶτον τὸν νόμον ἑλλιπέστατον καὶ ἐλαστικώτατον, διὰ Βασιλικῆς δέ εἶτα Διατάγματος ἐξήρесе του γενικῆς, κανόνος μόνον τὰ ἰδικὰ του βιβλία, καὶ διὰ τῆς*

³⁵ Μαρτζιβάνου, Α., ὁ.π., σελ. 109-111

³⁶ Μαρτζιβάνου, Α., ὁ.π., σελ. 46-49

ύπουργικής προκηρύξεως ἐξησφάλισεν ὀριστικῶς εἰς ἑαυτὸν τὸ γέρας· διότι α) ἔκαμε τὴν προκήρυξιν, κατὰ τε τὸ περιεχόμενον τῆς ὑλῆς τῶν βιβλίων του καὶ τὴν διαίρεσιν αὐτῆς, ἀκριβῶς ὅπως εἶχε γράψῃ αὐτὸς τὰ ἰδικά του βιβλία β) πλὴν τούτου προεκήρυξε τὰ βιβλία τῶν δημοτικῶν σχολείων ἀνευ εικόνων»!... ἐνῶ οἱ προτελεσθέντες διαγωνισμοὶ ἀπήτουν ρητῶς μετ' εικόνων, ὅπως εἶναι- ὀρθὸν καὶ λογικὸν καὶ παιδευτικὸν καὶ ὅπως γίνεται εἰς ὅλον τὸν κόσμον ἐν τοῖς διδακτικοῖς βιβλίοις τῶν κατωτέρων σχολείων, διότι πολλάκις μία εἰχὼν λαλεῖ τοῖς παισὶν εὐγλωττότερον πολλῶν σελίδων καὶ πολλῶν διδασκαλικῶν χειλέων γ) τὸ σπουδαιότατον ὅμως πάντων εἶναι ἐν ἀρθρῷ 5. του Β. Διατ. τῆς 20 Φεβρουαρίου 1893 γράφει τάδε «Ἐκαστον τυπογραφικὸν φύλλον πρέπει νὰ περιέχῃ περίπου 27.000 τυπογραφικά στοιχεῖα, τῶν φύλλων τῶν ἀναγνωστικῶν βιβλίων τῶν δημοτικῶν σχολείων...εξαιρεῖται μόνον ὁ Παπαμάρκος ὁ ὅποιος δὲν πρέπει νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὸν Νόμον, ἀλλ' ὁ Νόμος πρὸς αὐτόν! Πρὸς χάριν λοιπὸν τοῦ κυρίου αὐτοῦ νὰ συγγραφῇ Ἀλφαβητάριον μὲ 42.500 στοιχεῖα!». ³⁷

---

³⁷ Αποστολόπουλος, Α. (1894). Υπόμνημα περί διδακτικῶν βιβλίων τῆς επιτροπείας τῶν συγγραφέων. *Εκπαίδευσις*, Β' (36), 286-287. Ανακτήθηκε ἀπὸ: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25919/ekp_30apr1894.pdf?sequence=38&isAllowed=y

1.5 Η βιογραφία του Χαρίσιου Παπαμάρκου

Ο Χ. Παπαμάρκου γεννήθηκε το 1844, στη διάρκεια μιας περιόδου όπου ο ελληνισμός αγωνιζόταν να διαμορφώσει εθνική συνείδηση και να οικοδομήσει την κρατική υπόστασή του. Γενέτειρά του ήταν το Βελβεντό Κοζάνης, το οποίο ήταν ακόμη Οθωμανοκρατούμενο. Το 1850 εγκατέλειψαν το μικρό χωριό της Δ. Μακεδονίας και εγκαταστάθηκαν οικογενειακώς στην Αθήνα, όπου εκεί τέλειωσε το γυμνάσιο και αποφοίτησε από την Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών το 1864.

Με το πτυχίο του λοιπόν από τη Φιλοσοφική σχολή Αθηνών δούλεψε ως ελληνοδιδάσκαλος στη Στρώμνιτσα από το 1866 έως το 1869, ενώ από το 1871 αξιοποιώντας την υποτροφία του «Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» σπούδασε στη Γερμανία φιλολογία, φιλοσοφία και παιδαγωγικά.³⁸

Ο συγκεκριμένος σύλλογος ο οποίος ιδρύθηκε το 1869 από εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής, σηματοδοτούσε μια νέα εποχή για την ελληνική εκπαίδευση. Σκοπός του Συλλόγου ήταν «βαθμηδόν και αναλόγως προς τούς πόρους αὐτοῦ ὁ σύλλογος θέλει τείνει εἰς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ (τῆς διάδοσης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων) διὰ τῆς συστάσεως σχολείων ἀρρένων καὶ θηλέων καὶ διὰ τῆς ἐν αὐτοῖς εἰσαγωγῆς καὶ διαδόσεως τῆς στοιχειώδους παιδείας καὶ τῶν καταλληλοτέρων μεθόδων διδασκαλίας, διὰ τῆς παρασκευῆς καὶ διαδόσεως χρησίμων συγγραμμάτων καὶ δι' ἄλλων προσφόρων μέσων».³⁹

Το 1876 του ανατέθηκε η ίδρυση και η διεύθυνση του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης,⁴⁰ από την οποία θέση όμως παραιτείται τον Μάρτιο του 1882 έπειτα από σύγκρουση με τον τοπικό Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο.⁴¹

---

³⁸ Ταγτεβερενίδης, Π. (2014, Οκτώβριος). *Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906): ένας ενάρετος και φιλόπατρις παιδαγωγός του 19ου αιώνα*. Ανακοίνωση στο 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης, Αθήνα. Σελ.1.

Ανακτήθηκε από:

http://www.elliepek.gr/documents/7o_synedrio_eisigiseis/EISHGSH_TAGTEBERENIDHS.pdf

³⁹ Βελισσάριος, Α. (2007). *Η επίδραση της ερβαρτιανής παιδαγωγικής και των εκπροσώπων της στη διαμόρφωση των παιδαγωγικών ρευμάτων και της εκπαιδευτικής πολιτικής στην ελληνική εκπαίδευση κατά την περίοδο 1877-1909* (Διδακτορική διατριβή). Σελ. 10-12. Διαθέσιμο από: <https://nemertes.library.upatras.gr/jsui/handle/10889/6621>

⁴⁰ Ταγτεβερενίδης, Π., ό. π., σελ. 1

⁴¹ Παπαδόπουλος, Δ. Χ. (2003). *Χαρίσιος Παπαμάρκου: Πτυχές του παιδαγωγικού και εκπαιδευτικού του έργου*. Ανακοίνωση στο Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας «Ο Παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906)», Βελβεντό. Σελ. 57

Το 1882 ανέλαβε το αντίστοιχο πόστο στα Επτάνησα με έδρα την Κέρκυρα, ενώ το 1883 επιθεώρησε όλα τα δημοτικά σχολεία της Κέρκυρας στο πλαίσιο της μεγάλης επιθεώρησης που πραγματοποιήθηκε σε όλη την Ελλάδα. Από το 1884 έως το 1889 ανέλαβε τη διεύθυνση του Διδασκαλείου Αθηνών.⁴² Ο Ζήκος Ρώσης σε έκθεσή του προς το Υπουργείο, αναφέρει τα εξής αναφορικά με τον Παπαμάρκο και την αξιολόγηση του ως διευθυντή του Διδασκαλείου Αθηνών: *[. . .] να καταδείξω συγχρόνως το άτοπον, όπερ εξηκολούθει να συμβαίη εν τω υπό την διεύθυνσιν του κ. Παπαμάρκου Διδασκαλείω, να μη γίνωνται μήτε αι υποδειγματικά διδασκαλίαι υπ' αυτού του διδάσκοντος θεωρητικώς τα παιδαγωγικά μαθήματα κ. Παπαμάρκου, μήτε αι πρακτικάι ασκήσεις των μαθητών της ανωτέρας τάξεως του Διδασκαλείου υπό την οδηγίαν και επίβλεψιν αυτού [. . .].*⁴³

Ο Παπαμάρκου το 1889 συνέταξε τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια για τον τότε Υπουργό Παιδείας της Κυβέρνησης Τρικούπη, Κωνσταντίνο Θεοτόκη και το 1892 συμμετείχε στο νεοσύστατο «Συμβούλιο της Εκπαίδευσης», δημοσιεύοντας δύο χρόνια αργότερα τα πρώτα άρθρα αναλυτικά προγράμματα για το Δημοτικό Σχολείο.⁴⁴

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι ο Χαρ. Παπαμάρκου επηρέασε την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα με τους εξής τρόπους: α) με το δημόσιο βίο του είτε ως Διευθυντής στα Διδασκαλεία Θεσσαλονίκης, Επτανήσων και Αθηνών είτε ως γενικός επιθεωρητής και τμηματάρχης της Δημοτικής Εκπαίδευσης, θέση που κατείχε κυρίως κατά τη διάρκεια των κυβερνήσεων Τρικούπη και β) με τη συγγραφή παιδαγωγικών πραγματειών, καθώς στο διάστημα 1875-1898 δημοσιεύει διάφορες παιδαγωγικές πραγματείες, συγγράφει αναγνωστικά βιβλία για το Δημοτικό σχολείο και γενικά εκθέτει τις απόψεις του μέσα από άρθρα, πανηγυρικούς λόγους και εκθέσεις προς τους προϊσταμένους του.⁴⁵

Από το 1895 έως το 1904 διετέλεσε εκ νέου Διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών. Πέθανε στην Αθήνα το 1906 σε ηλικία 62 ετών.⁴⁶ Βέβαια υπάρχουν και ορισμένες πηγές, οι οποίες αναφέρουν ως χρονολογία θανάτου του το 1896. Πρόκειται όμως για μια πληροφορία η οποία δεν μπορεί να ισχύει, καθώς ο Παπαμάρκου

---

⁴² Ταγτεβερενίδης, Π., ό. π., σελ. 1

⁴³ Ζήκος, Ρ. (1894). *“Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου ενώπιον του κριτηρίου της αλήθειας”*. Σελ.4. Ανακτήθηκε από:<http://digital.lib.auth.gr/record/112500/files/1.pdf>

⁴⁴ Ταγτεβερενίδης, Π., ό. π., σελ. 1

⁴⁵ Παπαδόπουλος, Δ.Χ., ό.π., σελ. 57

⁴⁶ Ταγτεβερενίδης, Π., ό. π., σελ. 1

συνεχίζει τις δραστηριότητες του βάσει αδιάσειστων στοιχείων τουλάχιστον ως το 1904.⁴⁷

Ποιες όμως ήταν οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Χαρίσιου Παπαμάρκου και πώς μπορούμε να τις ανακαλύψουμε; Είναι αλήθεια ότι οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Χ. Παπαμάρκου δεν αποκαλύπτονται μόνο στην έκθεση της Κέρκυρας και στα νομοσχέδια Θεοτόκη αλλά σε όλο το συγγραφικό του έργο. Το μοντέλο αγωγής που υποστήριζε είχε έντονη εθνική διάσταση, καθώς οι μαθητές καλλιεργούνταν με γνώμονα την αγάπη για την πατρίδα και την εθνική ενότητα.⁴⁸ Έτσι στα εγκαίνια του Διδασκαλείου Επτανήσου το 1882 προέτρεπε: "(...) *Να αναδείξωσι (οι δάσκαλοι) (...) τους ελληνοπαίδας άνδρας σπουδαίους, αυτουργούς, ηθικούς, ευσεβείς, ευρώστους, μεγαλόφρονες, εθελουργούς και αφοσιωμένους εις την πατρίδα των, να ανακουφίσωσι δε το καθ'εαυτούς και τους αδελφούς αυτών, τους εν τη δούλη Ελλάδι τον ύστατον περί ζωής και θανάτου προς τα επιτριπτούς και αρπακτικάς προπαγάνδας αγωνιζομένους αγώνα (...)*".⁴⁹ Θεωρούσε επίσης πως οι Έλληνες όφειλαν να στραφούν προς τους αρχαίους, να διεισδύσουν στο πνεύμα τους και να αντλήσουν διδάγματα από τα έργα τους, δίνοντας όμως αξία στην ουσία των αρχαίων κειμένων και όχι στις ξερές και ανούσιες γραμματικές και συντακτικές γνώσεις.

Ο Χ. Παπαμάρκου συν τοις άλλοις εξέφρασε και πολύ εύστοχες απόψεις αναφορικά με τα χαρακτηριστικά που πρέπει να συγκεντρώνει ο σωστός δάσκαλος. Σύμφωνα λοιπόν με τον ίδιο, σωστός και καλός είναι ο δάσκαλος ο οποίος προσπαθεί να προσαρμόσει τη διδασκαλία του σε κάθε μαθητή ξεχωριστά. Επίσης θα πρέπει να διακρίνεται για το ήθος του, την άμεμπτη προσωπικότητα του, την αφοσίωση και τον ενθουσιασμό του κατά την τέλεση του λειτουργήματός του. Ενώ η διαρκής επιμόρφωσή του τόσο με δική του πρωτοβουλία όσο και μέσω κρατικής μέριμνας, θεωρείται απαραίτητη.⁵⁰

Τέλος, θεωρούσε ότι ο δάσκαλος είναι το λιγότερο προβληματικό μέλος της όλης προβληματικής κατάστασης που επικρατούσε στα ελληνικά σχολεία εκείνης της περιόδου και για αυτόν τον λόγο πρότεινε την αύξηση του μισθού του και την απαγκίστρωσή του από την εξουσία των παρεμβατικών δημάρχων.⁵¹

⁴⁷ Παπαδόπουλος, Δ.Χ., ό.π., σελ. 57

⁴⁸ Ταγτεβερενίδης, Π., ό. π., σελ. 2

⁴⁹ Ανδρέου, Απ. (1990). *Τα διδασκαλεία και η κατάρτιση των δασκάλων (1878-1911)* (Διδακτορική διατριβή). Σελ. 264, 269-270. Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

⁵⁰ Ταγτεβερενίδης, Π., ό. π., σελ. 3

⁵¹ Ταγτεβερενίδης, Π., ό.π., σελ. 1

Επιπλέον, τάσσεται υπέρ του υποχρεωτικού χαρακτήρα της στοιχειώδους εκπαίδευσης τουλάχιστον έως την ηλικία των δώδεκα χρόνων και για τα αγόρια αλλά και για τα κορίτσια.⁵² Πρότεινε μάλιστα να τηρείται αρχείο παρουσιών για όλους τους μαθητές με πρωτοβουλία της κοινότητας ή της εκκλησίας και να παρεμβαίνουν οι εισαγγελικές αρχές σε περίπτωση που οι γονείς στέκονται εμπόδιο με τον έναν ή τον άλλον τρόπο στην ομαλή φοίτηση των παιδιών τους στο σχολείο.⁵³

Όσον αφορά το μοντέλο διοίκησης των σχολείων υιοθετεί το πρωσικό συγκεντρωτικό μοντέλο και τις ιδέες του Humboldt.⁵⁴ Έτσι λοιπόν, πρότεινε την αναδιάρθρωση της διοίκησης της εκπαίδευσης μέσω της δημιουργίας νομαρχιακών εκπαιδευτικών αρχών και της σύστασης μιας υπερκομματικής γενικής σχολικής αρχής στο Υπουργείο Παιδείας και την συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών, επειδή δεν υπήρχε δυνατότητα να ιδρυθούν Παρθεναγωγεία σε όλα τα χωριά της Ελλάδας.

Αναφορικά με τα σχολικά εγχειρίδια είναι πασιφανές μέσω ενός άρθρου στο περιοδικό Εκπαίδευσις Α', τεύχ. 27, με ημερομηνία 28/02/1893 ότι είχαν σημαντικό ρόλο στην εκπαιδευτική διαδικασία εκείνης της εποχής: *«Τά έν τω σχολείω διδασκόμενα μαθήματα, μάλιστα δέ τά αναγνωσκόμενα βιβλία, άποτελούσι τήν ψυχήν του σχολείου, είναι έκτος πάσης συζητήσεως. Μωρά βιβλία άπομωραίνουσι και διδασκάλους και μαθητάς και καθιστώσι προβληματικήν τήν ύπαρξιν τών σχολείων. Τουναντίον σοφά βιβλία φωτίζουνσι και έξευγενίζουνσι τούς μαθητάς και παρασκευάζουσιν αύτούς είς βίον τελειότερον κατόπιν έν τή πολιτεία. Διά τούτο είναι έργον άσυνειδησίας ή μωρίας νά άδιαφορή τις τί διδάσκονται έν τοις σχολείοις»*.⁵⁵

Η άποψη του Χαρίσιου Παπαμάρκου αναφορικά με τα σχολικά εγχειρίδια ήταν ότι θα έπρεπε να διανέμονται δωρεάν ειδικά στους άπορους μαθητές και επίσης να έχουν εγκριθεί από τις εκπαιδευτικές αρχές.⁵⁶ Όσον αφορά το περιεχόμενό τους ο Χ. Παπαμάρκου πρότεινε το «εγκυκλοπαιδικό» σύστημα, σύμφωνα με το οποίο τα αναγνωστικά θα πρέπει να αποτελούνται από μικρά ανεξάρτητα κείμενα που θα προσφέρουν γνώσεις για το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον των παιδιών και θα περιγράφουν τις σχέσεις του ανθρώπου με τον Θεό, τον πλησίον και τη φύση.⁵⁷ Ενώ

⁵² Μυλωνάς, Μ. (2003). Ένας σημαντικός Βελβενδινός Παιδαγωγός: Η ζωή και το έργο του Χαρίσιου Παπαμάρκου. *Δυτικομακεδονικά Γράμματα*, (έτος ΙΔ'), 288-289.

⁵³ Ταγτεβερενίδης, Π., ό.π., σελ. 2

⁵⁴ Μυλωνάς, Μ., ό.π., σελ. 289

⁵⁵ Ο εκφασλισμός της Παιδείας μέχρι προδοσίας (1893). *Εκπαίδευσις, Α'*(27), 215. Ανακτήθηκε από: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25886/ekp_28feb1893.pdf?sequence=38&isAllowed=y

⁵⁶ Ταγτεβερενίδης, Π., ό.π., σελ. 1

⁵⁷ Μπερεδήμα, Π., ό.π., σελ.320

τέλος, όσον αφορά τα παραμύθια πίστευε ότι δεν έχουν θέση μέσα στο σχολείο καθώς όπως τόνιζε απομακρύνουν τα παιδιά από την πραγματικότητα.: «. . . μετά πολλήν σκέψιν κατέληξα εις το συμπέρασμα ότι τα παραμύθια - τα άριστα τούτων - δύνανται μεν εν τω οίκω να λέγωνται υπό της μάμμης, της τροφού και της μητρός εις παιδάρια τριετή, τετραετή, πενταετή και εξαετή το πολύ, δεν δύνανται όμως να αξιωθώσι της εν τω σχολείω εισαγωγής άτε ουδαμώς συμφωνούντα προς τον σκοπόν αυτού».⁵⁸

---

⁵⁸ Μαλαφάντης, Κ. (2002). *Η παιδαγωγική και το παραμύθι στο ελληνικό δημοτικό σχολείο (19ος - 20ός αι.)*. Αθήνα: Ανάτυπο. Σελ. 386-388 Ανακτήθηκε από: https://www.academia.edu/2970369/%CE%97%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%BC%CF%8D%CE%B8%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%83%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%B5%CE%AF%CE%BF_Pedagogy_and_fairytale_in_Greek_primary_school

1.6 Η συμμετοχή του Χαρίσιου Παπαμάρκου στα εκπαιδευτικά και πολιτικά δρώμενα της εποχής του

Είναι αλήθεια ότι ο Χαρίσιος Παπαμάρκου συμμετείχε αποφασιστικά στην χάραξη της ελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής και επιδόθηκε με περισσό ζήλο στην ανάληψη πολλαπλών πρωτοβουλιών, με κύριο μέλημά του να τεθούν οι στέρεες βάσεις για τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων τόσο στο ελληνικό κράτος που είχε ήδη απελευθερωθεί από τον οθωμανικό ζυγό, όσο και στον ελληνισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, που ανέμενε υπομονετικά την πολυπόθητη απελευθέρωσή του. Ο έντονος εθνοκεντρισμός που τον χαρακτήριζε δικαιολογείται λόγω της ταραγμένης εποχής, του οξέος κλίματός της, του τόπου καταγωγής του και των περιοχών δράσης του. Μπορεί μεν οι απόψεις του να είχαν έναν συντηρητικό χαρακτήρα και για αυτό το λόγο να δέχτηκαν έντονες επικρίσεις, ωστόσο θα πρέπει να του αναγνωρίσουμε συνέπεια, εργατικότητα, επιμονή και ρηξικέλευθη διάθεση.⁵⁹

Το 1875 ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» ίδρυσε στην Αθήνα Πρότυπο δημοτικό σχολείο, με την επωνυμία «Παιδαγωγείον». Σκοπός αυτής της προσπάθειας ήταν *«να συντέλεση όπως διαδοθή εν Ελλάδι νέον σύστημα δημοτικής εκπαιδύσεως κατά μέθοδον δοκιμώτερον»*. Στο «Παιδαγωγείον» γίνονταν *«δεκτοί νέοι διανύσαντες τα μαθήματα τουλάχιστον της γ' τάξεως γυμνασίου, ινα παρασκευασθώσιν εις το δημοδιδασκαλικόν έργον κατά την εν τω παιδαγωγείω επικρατούσαν μέθοδον»*. Το «Παιδαγωγείον» παρ' όλο που αποτελούνταν από 6 τάξεις λειτουργούσαν μόνο οι τέσσερεις πρώτες και όσον αφορά τη διάρκεια φοίτησης όσων ήθελαν να πάρουν το πιστοποιητικό για να διδάξουν τα στοιχειώδη μαθήματα κατά τη συνδιδασκτική μέθοδο, οριζόταν σε 6 μήνες φοίτησης.

Το διδακτικό προσωπικό του "Παιδαγωγείου" αποτελούσαν : ο Σπ. Μωραΐτης, διευθυντής, ο Σπ.Οικονόμου, βοηθός του διευθυντή και ο Ιούλιος Ένινγγ, δάσκαλος της μουσικής. Μετά την ίδρυση του Διδασκαλείου στην Αθήνα (1878), το «Παιδαγωγείον» καταργήθηκε και τον εξοπλισμό του αγόρασε ο Χαρίσιος Παπαμάρκου που το μετέβαλε σε ιδιωτικό σχολείο υπό τη διεύθυνσή του.

Το 1876 αποφασίστηκε από τον «Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» η ίδρυση Τριταξίου Διδασκαλείου στη Θεσσαλονίκη, τη διεύθυνση του

---

⁵⁹ Ταγτεβερενίδης, Π., ό. π., σελ. 3

οποίου ανέλαβε ο Χαρίσιος Παπαμάρκου. Το διδακτικό προσωπικό αποτελούσαν οι Μιχ. Παπαδόπουλος, που δίδασκε Ελληνικά, ο Κ. Οικονόμου, που δίδασκε θρησκευτικά, ο Θ. Παπαδημητρίου, που δίδασκε Ιστορία, ο Π. Οικονόμου που δίδασκε Φυσική, ο Ι. Φωκιανός που δίδασκε Μαθηματικά και Γυμναστική και ο Gebauer που δίδασκε Ιχνογραφία, Ωδική, Οργανική Μουσική και Γυμναστική.

Το 1878 ιδρύθηκε το «Πρότυπο Δημοτικό σχολείο» με 112 μαθητές και διευθυντή τον Π.Π. Οικονόμου και λειτούργησε ως απαραίτητο «συμπλήρωμα» του Διδασκαλείου.

Το 1882 ο Χαρίσιος Παπαμάρκου παραιτήθηκε από τη διεύθυνση του Διδασκαλείου μετά από αντιδράσεις που άρχισαν με δημοσίευμα της εφημερίδας "Νεολόγος" της Κωνσταντινούπολης το 1881. Ο «Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων» πάντως αναγνώρισε το έργο του, πράγμα που φαίνεται από το πιστοποιητικό που χορήγησε στον Παπαμάρκου και στο οποίο έγραφε τα εξής: *«Εν Διδασκαλείω επιτυχής διεύθυνσις υμών και αι λοιπαί υπό του Συλλόγου ανατεθείσαι υμίν ειδικαί αποστολαί έδωκαν αυτό την ευκαιρίαν πλειστάκις να εκφράσει υμίν την ευαρέσκειαν αυτού και τας ζωνηράς ευχαριστίας, καθ'ότι η διδασκαλία υμών εν γένει και η Ελληνοπρεπής μόρφωσις των εν τω εκπαιδευτηρίω τούτω παιδευθέντων υπήρξε τοιαύτη, ώστε οι πλείστοι αυτών ως Διευθυνταί και διδάσκαλοι σχολείων διεκρίθησαν αείποτε διά την αρτίαν παιδαγωγικήν μόρφωσιν, το φρόνημα και το ήθος καθόλου»*. Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου μετά την παραίτησή του, επιστρέφει ξανά στη διεύθυνση ενός Διδασκαλείου και συγκεκριμένα γίνεται διευθυντής στο Διδασκαλείο των Αθηνών αυτήν τη φορά, η οποία διαρκεί από το 1884 έως το 1889.⁶⁰

Είναι αλήθεια ότι η κυβέρνηση Τρικούπη, θέλησε να καταστήσει περισσότερο καταρτισμένους τους εκπαιδευτικούς. Έτσι προχώρησε στη σύνταξη ενός νέου προγράμματος μαθημάτων για το Διδασκαλείο της Αθήνας, το οποίο όμως μπορούσε να διδαχτεί και στα υπόλοιπα Διδασκαλεία. Κυρίαρχο ρόλο στη διαμόρφωση του νέου προγράμματος είχε ο Χαρίσιος Παπαμάρκου, διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών.

Σύμφωνα λοιπόν με το Διάταγμα *«Περί κατανομής των μαθημάτων και των ωρών της διδασκαλίας εν τοις Διδασκαλείοις»*, Εφημερίς της Κυβέρνησης, αρ. 247/8 Σεπτ. 1886, δεσπόζουσα θέση μεταξύ των διδασκόμενων μαθημάτων κατείχε το μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών, το οποίο διδασκόταν 6 ώρες εβδομαδιαίως σε

---

⁶⁰ Ανδρέου, Απ., ό.π., σελ. 178-182, 269-272

αντίθεση με τα υπόλοιπα μαθήματα που διδασκόταν από 2 έως 3 ώρες την εβδομάδα. Ανάλογη ήταν η κατάσταση και με τη θέσπιση του νέου προγράμματος *«Περί κατανομής των μαθημάτων και ωρών της διδασκαλίας εν τοις Διδασκαλείοις»*, Εφημερίς της Κυβέρνησης, αρ. 242/17 Σεπτ. 1888, με τις υπογραφές των μελών του υπουργικού συμβουλίου και του υπ. Παιδείας Π. Μανέτα. Σύμφωνα με το νέο πρόγραμμα, τα Αρχαία Ελληνικά παρέμειναν στην πρώτη θέση των ωρών διδασκαλίας. Το νέο πρόγραμμα ενείχε έναν εξισορροπητικό χαρακτήρα ανάμεσα στο πρώτο πρόγραμμα μαθημάτων του 1878 και σε αυτό του 1886.

Παρά το γεγονός ότι δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην παιδαγωγική, θεωρητική και πρακτική κατάρτιση των σπουδαστών, ωστόσο βλέπουμε ότι η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών καταλαμβάνει την πρωτοκαθεδρία στις διδακτικές ώρες και στην ποσότητα της διδακτέας ύλης, γεγονός που φανερώνει την εμμονή και των τρικουπικών συντακτών στην αντίληψη ότι μέσω των αρχαίων προγόνων θα προχωρήσει η Ελλάδα στην πρόοδο και τον εκσυγχρονισμό. Ακριβώς σε αυτό το σημείο ο Παπαμάρκου και κατ' επέκτασιν η κυβέρνηση Τρικούπη δέχτηκε αυστηρή κριτική, ιδιαίτερα από τον παιδαγωγό Θ. Μιχαλόπουλο που σε υπόμνημά του προς το υπουργείο Παιδείας κατέκρινε δριμύτατα τη βαρύτητα των αρχαίων ελληνικών στα προγράμματα του 1886 και 1888, καθώς υποστήριζε ότι ο μελλοντικός δάσκαλος έχει ανάγκη από παιδαγωγική, διδακτική και ψυχολογική μόρφωση και όχι από αρχαία ελληνομάθεια.⁶¹

Αναφορικά με το ρόλο του διευθυντή του Διδασκαλείου ο Χαρίσιος Παπαμάρκου το 1882 διατύπωσε την άποψη ότι *«ο διευθυντής πρέπει εκτός της δυνάμεως της απορροούσης εκ της ουσίας αυτού να περιβληθή εξωτερικώς και υπό δυνάμεως εκ της ανώτατης αυτού αρχής δεδομένης, ίνα σφιγκότερον συγκρατη και διδασκάλους και μαθητάς, επιτυγχάνη δ' ούτω ασφαλέστερον και ευχερέστερον την εν πάσι τοις κατά διδασκαλείον αποτύπωσιν της ιδία αυτού φύσεως. Προς τούτο πρέπει και εν τη των διδασκάλων εκλογή μάλιστα η γνώμη του διευθυντού να εκτιμάται, και εν τοις διορισμοίς και ταις απολύσεσι των διδασκάλων να ισχύη πολύ ο διευθυντής, και η των μαθημάτων διανομή κατά τας διαφόρους τάξεις μεταξύ των διδασκάλων να ήναι αποκλειστικόν δικαίωμα του διευθυντού»*.

---

⁶¹ Γαλάνης, Κ., Καλεράντε, Ε., & Ελευθεράκης, Θ. (2016). Αναδιάρθρωση της Εκπαίδευσης στα πολιτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Χ. Τρικούπη: το πρόταγμα του Γραμματισμού στην εκπαιδευτική κουλτούρα. *Επιστήμες Αγωγής*, 3, 17-18. Ανακτήθηκε από: <https://ejournals.lib.uoc.gr/index.php/edusci/article/view/1193>

Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι ο ρόλος του ήταν ιδιαίτερα σημαντικός στην οργάνωση της σχολικής ζωής του Διδασκαλείου και του «προτύπου», στην κατεύθυνση των σπουδών αλλά και της διδακτικής διαδικασίας. Οι συχνές αλλαγές στις διευθύνσεις των Διδασκαλείων επιβεβαιώνουν την άποψη ότι κάθε πολιτική δύναμη, μόλις έπαιρνε την εξουσία στα χέρια της φρόντιζε να στελεχώσει τα Διδασκαλεία με άτομα που εγγυόνταν τις εκάστοτε κυβερνητικές επιλογές. Και δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι από τους διευθυντές των Διδασκαλείων προέρχονταν και τα ανώτερα διοικητικά και εποπτικά στελέχη της εκπαίδευσης. Με άλλα λόγια οι διευθυντές των Διδασκαλείων ήταν «πολιτικά πρόσωπα». Η συγκρότηση της «Εφορείας» όμως το 1880, για την εποπτεία των Διδασκαλείων, προδιόγραφε το διοικητικό πλαίσιο της εκπαίδευσης που θα εφαρμοζόταν 15 χρόνια αργότερα με τα «εποπτικά συμβούλια Δημόσιας Εκπαίδευσης», τα οποία θα εισάγει ο νόμος ΒΤΜΘ'.⁶²

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω το 1883 ο Χ Παπαμάρκου ήταν διευθυντής του Διδασκαλείου της Επτανήσου και επιθεωρητής των σχολείων της Κέρκυρας⁶³ και στη συνέχεια το 1889 έγινε Τμηματάρχης της Δημοτικής Εκπαιδευσεως στο Υπουργείο και Γεν. Επιθεωρητής των Δημ. Σχολείων.⁶⁴ Όπως υποστηρίζει ο Χαρίσιος Παπαμάρκου στην έκθεσή του, αυτό που ταλάνιζε την Εκπαίδευση της Ελλάδας στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα είναι το γεγονός ότι το ποσοστό των παιδιών που φοιτούσαν στα σχολεία ήταν πολύ μικρό: «Του άρρενος φύλου μόνον το δέκατον φοιτά εις τα σχολεία, και τούτο όλως ατάκτως και ελλιπέστατα (...) Το θήλυ φύλον ουδαμώς ουδαμού φοιτά εις τα σχολεία. Είναι σύμπαν εντελώς απαίδευτον και αγράμματον».⁶⁵

Και αυτό το μικρό ποσοστό αντιμετώπιζε ποικίλα προβλήματα στη φοίτησή του είτε γιατί δεν υπήρχαν τα κατάλληλα διδακτήρια, είτε γιατί η φοίτησή τους ήταν

⁶² Ανδρέου, Απ., ό.π., σελ. 180, 182.

⁶³ Παπαμάρκου, Χαρ. (1885). *Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρηση των δημοτικών σχολείων αποσταλλέντων εκτάκτων επιθεωρητών*. Σελ. 41. Ανακτήθηκε από:

[https://anemi.lib.uoc.gr/search/?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=&cclterm1=%CF%80%CE%B1%CF%80%CE%B1%CE%BC%CE%B1%CF%81%CE%BA%CE%BF%CF%82&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=term&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&ccllop1=&ccllop2=&ccllop3=&ccllop4=&ccllop5=&ccllop6=&ccllop7=&isp=&display_help=0&offset=1&search_coll\[metadata\]=1&&stored_cclquery=&skin=&rss=0&store_query=1&show_form=&lang=el&export_method=none&display_mode=detail&ioffset=1&offset=2&number=1&keep_number=10&old_offset=1&search_help=detail](https://anemi.lib.uoc.gr/search/?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=&cclterm1=%CF%80%CE%B1%CF%80%CE%B1%CE%BC%CE%B1%CF%81%CE%BA%CE%BF%CF%82&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=term&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&ccllop1=&ccllop2=&ccllop3=&ccllop4=&ccllop5=&ccllop6=&ccllop7=&isp=&display_help=0&offset=1&search_coll[metadata]=1&&stored_cclquery=&skin=&rss=0&store_query=1&show_form=&lang=el&export_method=none&display_mode=detail&ioffset=1&offset=2&number=1&keep_number=10&old_offset=1&search_help=detail)

⁶⁴ Φούκας, Β. (2004, Οκτώβριος). *Η Παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα: πρόσωπα και προσπάθειες, πρόγραμμα και πραγματικότητα*. Ανακοίνωση στο 3^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πάτρα. Ανακτήθηκε από:

http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/foukas.htm#_ftn14

⁶⁵ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 22

αποσπασματική, καθώς 6 μήνες φοιτούσαν στο ένα σχολείο και 6 μήνες στο άλλο και με πολλούς από αυτούς να μη συνεχίζουν τη φοίτησή τους και έτσι να διδάσκονται μόνο τους 6 μήνες. Βέβαια αυτό το φαινόμενο εκτός του ότι δημιουργούσε μεγάλα προβλήματα στους ίδιους τους μαθητές δυσκόλευε και το έργο των δασκάλων. Έτσι όπως περιγράφει και ο ίδιος «...ουδείς διδάσκαλος δύναται να πράξῃ· διότι ό,τι μανθάνουσιν οι μαθηταί κατά τους 6 μήνας απομανθάνουσιν αυτό εντελώς κατά τους λοιπούς 6 της αργίας μήνας. Είναι το έργον των τοιούτων διδασκάλων παρόμοιον τω έργω της Πηνελόπης, ήτις την μεν ημέραν, ως γνωστόν, ύφαινε τον ιστόν αυτής, την δε νύχτα ηφάνιζε το υφανθέν».⁶⁶ Συχνά όμως και οι ίδιοι οι μαθητές προσπαθούσαν να αποφύγουν τη φοίτησή τους στο σχολείο: «*Η φοίτησις είναι λίαν άτακτος και ελλιπής· μόνον μήνας τινας του θέρους φοιτώσιν εις το σχολείον οι... παίδες και δη και οπόταν θελήσωσιν· πάντας δε τους άλλους μήνας διασκορπιζομένων των οικογενειών αυτών μένουσιν άνευ διδασκαλίας*».⁶⁷

Σε άλλο σημείο επισημαίνει τα εξής όσον αφορά τα δημοτικά σχολεία που είχε επιθεωρήσει στην Κέρκυρα: «*Οι δημοδιδάσκαλοι είναι αμαθείς του έργου, όπερ επαγγέλλονται... Τα διδακτήρια είναι γενικώς ειπείν άθλια... Τα διδακτικά σκεύη κάκιστα και ελλιπέστατα... τα διδακτικά βιβλία πολλά και ουχί τα καταλληλότερα... οι διδακτικοί μέθοδοι εντελώς αψυχολόγητοι ... οι εκπαιδευτικοί τρόποι ήκιστα παιδαγωγικοί... το θηλυ φύλον ουδαμώς ουδαμού φοιτά εις τα σχολεία. Είναι σύμπαν εντελώς απαίδευτον και αγράμματον... του άρρενος φύλου, μόνο το δέκατον φοιτά εις τα σχολεία ...*».⁶⁸ Βέβαια όπως επισημαίνει υπάρχουν και ορισμένοι δημοδιδάσκαλοι που διδάσκουν σε αυτά τα άθλια σχολεία και είναι άξιοι θαυμασμού και επαίνων: «...*καθ' ο υπάρχουσι και τινες δημοδιδάσκαλοι, και εν τοιούτοις κακοις αναστρεφόμενοι, άξιοι επαίνων και σεβασμού επι τη αγαθη εν τοις τοιούτοις σχολείοις εργασία αυτων...*» ενώ σε άλλο σημείο σοκάρει με τις περιγραφές των σχολικών κτιρίων, τα οποία πέρα του ότι τα χαρακτηρίζει ετοιμόρροπα και βρόμικα είναι και γεμάτα ζωύφια. Μάλιστα παρομοιάζει την εντύπωση που του άφησε η επιθεώρηση 31 δημοτικών σχολείων της Κέρκυρας (τόσα είχε προλάβει να επιθεωρήσει σε διάστημα 12 ημερών), με το συναίσθημα ενός μουσικού όταν ακούει παραφωνίες «...*πληττόμενος τα ώτα υπό*

⁶⁶ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 5

⁶⁷ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 2

⁶⁸ Γαλάνης, Κ., Καλεράντε, Ε., & Ελευθεράκης, Θ., ό.π., σελ. 17-18

φθόγων τερατωδως παραφωνούντων». ⁶⁹ Προφανώς οι παραπάνω περιγραφές δεν αρμόζουν σε ένα σχολείο που φιλοξενεί μικρά παιδιά.

Επιπρόσθετα, ο Παπαμάρκου υποστηρίζει ότι: «Οι μαθηταί περιεφέροντο ανά τας οδούς διότι ο δήμαρχος δεν επλήρωνε το ενοίκιον και οι ιδιοκτήται τούτου ένεκα ηρνούτο να μισθώθωσιν εις αυτόν τας οικίας των. Η δ' ευρεθείσα, ένθα νυν το διδακτήριον, είνε κακίστη. Αριστερά τω εις το διδακτήριον ανερχομένω διαμένουσι χοίροι». ⁷⁰

Στην έκθεσή του για το δημοτικό σχολείο του χωριού Σπαρτίλα αναφέρει τα εξής: «...Το χωρίον έχει 140 οικογενείας και εν τούτοις εις αυτό φοιτώσι μόνον 34 μαθηταί. Ούτοι...έχουσι γνώσεις μηδαμινάς εξισουμένας το πολύ με την Β' τάξιν καλού δημοτικού σχολείου... Από των μέσων Σεπτεμβρίου μέχρι τέλους Μαρτίου διεκόπησαν τα μαθήματα, διότι δεν υπήρχε διδακτήριον οι δε μαθηταί περιεφέροντο ανά τας οδούς. Τούτο δε εγένετο, διότι ο δήμαρχος δεν επλήρωνε το ενοίκιον και οι ιδιοκτήται ηρνούτο τούτου ένεκα να μισθώσουν εις αυτόν τας οικίας των ...». ⁷¹

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω πολλά διδακτήρια ήταν σε κακή κατάσταση, όπως σημειώνει στην έκθεσή του και ο Παπαμάρκου: «Το διδακτήριον είναι μεν ακάθαρτον και πολύ κακόν, αλλ' ουχί και ελλεινόν' πλην δε 5 θρανίων μετριωτάτων και μιας τραπέζης κακής ουδέν άλλο διδακτικόν όργανον υπάρχει εν αυτό. Εν τινι γωνία του διδακτηρίου τούτου κείται και η χονδροειδής και ουχί πολύ καθαρά κλίμη του διδασκάλου» ⁷².

Επιπρόσθετα να αναφέρουμε ότι σε ορισμένες περιοχές δεν υπάρχει καν διδακτήριο, όπως στην περίπτωση του δήμου Ακρολοφιδών όπου αντί για σχολείο τα παιδιά πήγαιναν στην εκκλησία για να παρακολουθήσουν το μάθημα «...διδακτήριο ενταύθα δεν υπάρχει. Εν τη εκκλησία υπάρχουσι 4 θρανία και εις μαυροπίναξ υπό το εικονοστάσιον και εδώ έρχονται οι 42 μαθηταί...» ⁷³. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν τη δύσκολη κατάσταση που επικρατούσε εκείνη την εποχή όσον αφορά τον τομέα της εκπαίδευσης. Και αυτό το συμπέρασμα ενισχύει και ο ίδιος ο Παπαμάρκου με τα στοιχεία της εκθέσεώς του: «Εν τω σχολείω τούτω βιβλία αναγνωστικά υπάρχουσι τόσα

⁶⁹ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 25

⁷⁰ Γαλάνης, Κ., Καλεράντε, Ε., & Ελευθεράκης, Θ., ό.π., σελ. 17-18

⁷¹ Τζουμελέας, Σ., & Παναγόπουλος, Π. (1933). 'Η Εκπαίδευσή μας Στα τελευταία 100 χρόνια'. Σελ.18-19. Ανακτήθηκε από: <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-42183&tab=01>

⁷² Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 2

⁷³ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ.7

όσοι και οι μαθηταί. Το καλόν δε διδασκῆριον και τα καλά βάρη κατασκευάστηκαν δαπάνη των εγχωρίων»⁷⁴.

Ο Παπαμάρκου όμως εκτός από τις κτιριακές υποδομές επέκρινε και τα διδακτικά όργανα και βιβλία που χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας *«Τα εν τοις σχολείοις διδακτικά όργανα και σκευή κάκιστα και ελλιπέστατα. Τα εν χρήσει διδακτικά βιβλία πολλά και ουχί τα καταλληλότατα»*⁷⁵.

Ένα άλλο ζήτημα που ταλάνιζε την εκπαιδευτική πραγματικότητα της Ελλάδας εκείνη την εποχή ήταν η δυσκολία ίδρυσης σχολείων για τα κορίτσια. Αυτή η δυσκολία μάλιστα ήταν ανασταλτικός παράγοντας για την εκπαίδευσή τους και αυτό αποτυπώθηκε στην απογραφή του 1879 όπου το ποσοστό των αναλφάβητων κοριτσιών έφτανε το 93%. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι ακόμη και το μικρό ποσοστό κοριτσιών που φοιτούσε στα σχολεία, λάμβανε διαφοροποιημένη εκπαίδευση σε σχέση με αυτήν των αγοριών.

Η κατάσταση λοιπόν άρχισε να αλλάζει κατεύθυνση γύρω στο 1880, όταν διανοούμενοι της εποχής πρότειναν τη συνεκπαίδευση, η εφαρμογή της οποίας όπως υποστήριζαν είχε γνωρίσει μεγάλη επιτυχία σε άλλες χώρες του εξωτερικού. Αυτή η προοδευτική μεταβολή ως προς τον τρόπο φοίτησης των μαθητών/τριων αντικατοπτρίζεται και στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια της εποχής, όπου βλέπουμε στα νομοσχέδια του Βακαλόπουλου (1870) και του Δηλιγιάννη (1877) να προτείνεται η λύση της χωριστής φοίτησης, ενώ στα νομοσχέδια Αυγερινού (1880) και Θεοτόκη (1889) να γίνεται δεκτή και η λύση της συνεκπαίδευσης υπό προϋποθέσεις.

Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου πάντως ήταν υποστηρικτής του θεσμού της συνεκπαίδευσης και μάλιστα το 1880 εξέφρασε την άποψη ότι το ποσοστό των αναλφάβητων θα περιορισθεί αν καθιερωθεί η συνεκπαίδευση στα σχολεία της Ελλάδας.⁷⁶

Όσον αφορά το περιεχόμενο της εκπαίδευσης των γυναικών ο Χαρίσιος Παπαμάρκου, υποστήριζε ότι η *«ακροτάτη κατά τα θήλεα παιδευσίς πρέπει να περιλαμβάνει γνώσεις μουσικής, γυμναστικής, ζωγραφικής, Αρχαίας Ελληνικής ποίησης*

---

⁷⁴ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 5

⁷⁵ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 21

⁷⁶ Σκούρα, Λ. (2004, Οκτώβριος). *Ιστορική εξέλιξη και προβληματική του θεσμού της συνεκπαίδευσης των δύο φύλων στα ελληνικά σχολεία (19ος – 20ος αιώνας)*. Ανακοίνωση στο 3^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πάτρα. Ανακτήθηκε από <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedrio3/synedrio3/praltika%2011/skouyra.htm>

και ξένων γλωσσών». Η Γυμναστική βέβαια άρχισε να διδάσκεται στα παρθεναγωγεία μετά το 1890, καθώς έως τότε σε κανένα πρόγραμμα μαθημάτων ή εξετάσεων των μέχρι τότε ιδρυθέντων παρθεναγωγείων δεν συμπεριλαμβανόταν το μάθημα της Γυμναστικής.⁷⁷

Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε αναλυτικά την έκθεση του Χαρ. Παπαμάρκου αναφορικά με την κατάσταση των σχολείων της Κέρκυρας που κλήθηκε να επιθεωρήσει, έτσι ώστε να αντιληφθούμε καλύτερα την κατάσταση της ελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Ο νομός Κέρκυρας όπως περιγράφεται στην έκθεσή του ήταν χωρισμένος σε δύο επαρχίες και οκτώ δήμους και την ίδια δομή θα κρατήσουμε και στην παρούσα εργασία.

Στο τέλος του πρώτου μέρους της έκθεσής του ο Χαρίσιος Παπαμάρκου συνοψίζει τα πορίσματα του προσπαθώντας να δώσει μία συνολική εικόνα της εκπαιδευτικής κατάστασης των Δημοτικών Σχολείων της Κέρκυρας. Τονίζει πως η Δημοτική Εκπαίδευση έχει ανάγκη τη βοήθεια των κυβερνητικών και τοπικών αρχών, καθώς υπάρχουν ελλείψεις και αδυναμίες και ασκεί έντονη κριτική στους δασκάλους που στελεχώνουν τα δημοτικά σχολεία και οι οποίοι δε χρησιμοποιούν τις σύγχρονες διδακτικές μεθόδους της Παιδαγωγικής Επιστήμης.

Βέβαια όπως επισημαίνει και ο ίδιος υπάρχουν και εξαιρέσεις δασκάλων, που προσπαθούν να ανταπεξέλθουν στο δύσκολο καθήκον τους παρ' όλες τις πιέσεις και τις αντιξοότητες που αντιμετωπίζουν αλλά και τον πενιχρό μισθό τους. Τονίζει λοιπόν ότι στόχος του κράτους θα πρέπει να είναι η ανάπτυξη του πολιτισμού και η καλλιέργεια της παιδείας, διότι μόνο μέσω αυτών θα μπορέσει να διασωθεί το ελληνικό έθνος. Δυστυχώς όμως όπως διαπιστώνει και ο ίδιος η ελληνική εκπαίδευση δεν προσανατολιζόταν προς αυτούς τους στόχους.

Όσον αφορά τη μαθητική κοινότητα επισημαίνει πως υπάρχει μεγάλη διαρροή μαθητών, οι οποίοι τελικά δε φοιτούν στο σχολείο ή φοιτούν μόνο τη μισή χρονιά και έτσι το μορφωτικό τους επίπεδο είναι πολύ χαμηλό. Επιπλέον, τονίζει ότι η ακαταλληλότητα των σχολικών κτιρίων και των διδακτικών οργάνων είναι ένα ακόμη σοβαρό ζήτημα, που πρέπει να λυθεί έτσι ώστε να διαμορφωθούν οι κατάλληλες συνθήκες μάθησης. Τέλος, επισημαίνει ότι το να δημιουργηθεί σε κάθε σχολείο μια

---

⁷⁷Κουτουξιάδου, Αικ. (2007). *Εθνική Ευεργεσία και Νεοελληνική Εκπαίδευση (1830-1913)* (Διδακτορική Διατριβή). Σελ. 646-647. Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

μικρή βιβλιοθήκη χρηματοδοτούμενη από το κράτος, είναι μία κίνηση που θα ωφελήσει τόσο τους μαθητές όσο και την ίδια την εκπαιδευτική διαδικασία.

Στο δεύτερο μέρος της έκθεσής του ο Χαρίσιος Παπαμάρκου προτείνει κάποια μέτρα, έτσι ώστε να βελτιωθεί η κατάσταση που επικρατούσε στο τομέα της εκπαίδευσης. Το πρώτο μέτρο που προτείνει είναι η σύσταση στο Υπουργείο της Εκπαίδευσης μιας γενικής εκπαιδευτικής αρχής, συγκροτημένη από έμπειρους και τίμιους εκπαιδευτικούς με στόχο τη βελτίωση της εκπαίδευσης της Ελλάδας (*«...οι υπό του χρόνου δοκιμασθέντες και υπό του έθνους γενικώς αγαπώμενοι και τιμώμενοι ως έμπειροι και τιμιώτατοι του γένους διδάσκαλοι, πρέπει να ενιδρυθώσιν εν τω Υπουργείω της Εκπαιδύσεως παρά τω της Παιδείας Υπουργώ και τοις λοιποίς δια την λεγομένην τρέχουσαν υπηρεσίαν υπαλλήλοις αυτού, εάν μέλλη και παρ' ημίν αγαθόν τι περί την εκπαίδευσιν να γείνη...Τούτο είναι το πάντων αναγκαιότατον προς βελτίωσιν της παρ' ημίν εκπαιδύσεως...»*), ενώ προτείνει και την ίδρυση τοπικών εκπαιδευτικών αρχών σύμφωνα με το πρότυπο της Γαλλίας και της Γερμανίας.

Το τρίτο μέτρο που προτείνει αφορά τη χειραφέτηση των δασκάλων, τη διδασκαλική εκπαίδευση καθώς και την ανύψωση της κοινωνικής τους θέσης (*«...νυν ο δημοδιδάσκαλος εξαρτάται εκ του εν τω Υπουργείω Τμηματάρχου, εκ του Νομάρχου, του Επάρχου, του Δημάρχου, της εφορευτικής επιτροπής, των επιθεωρητών, των βουλευτών, των γονέων, των μαθητών' ...άμοιρος της ανθρωπικής εν γένει παιδείας και των εγκυκλίων παιδευμάτων, αγροίκος ως επί το πολύ και ψοφοδεής' νυν το γλίσχρον αυτού μισθάριον δεν επιτρέπει αυτό να ζήση ευσημονέστερον και ανθρωπινώτερον του ιπποκόμου, του μαγείρου, των υποδηματοκαθαριστών, του κοινοτάτου χειρώνακτος, του πενεστάτου χωρικού, της βαναύσου θεραπαίνης και της χυδαίας τροφού' ...»*).

Η πρόταση που κάνει ο Παπαμάρκου είναι να σταματήσει να εξαρτάται ο δάσκαλος από όλους τους προαναφερθέντες άρχοντες και να λογοδοτεί μόνο στις αρμόδιες εκπαιδευτικές αρχές που εδρεύουν σε κάθε νομό. Έτσι με αυτό τον τρόπο θα μπορέσουν να ελέγξουν αποτελεσματικότερα και τη μαθητική διαρροή που παρατηρούνταν εκείνη την περίοδο στα δημοτικά σχολεία της Ελλάδας (*«τότε όλως μεταβάλλεται η άτακτος αυτή κατάσταση της εις τα σχολεία φοιτήσεως των μαθητών»*).

Το τέταρτο και τελευταίο μέτρο αφορά την κυβέρνηση και την υποχρέωσή της να επιμεληθεί τις κτιριακές υποδομές όπου στεγάζονται τα δημοτικά σχολεία, καθώς και να τα εξοπλίσει με τα αναγκαία διδακτικά όργανα.

Κλείνοντας, ο Χαρίσιος Παπαμάρκου σημειώνει ότι τα μέτρα που προτείνει είναι δύσκολο να επιτευχθούν αλλά υποστηρίζει ότι μόνο μέσω των δύσκολων και

μεγάλων αλλαγών συντηρείται και προοδεύει ένα έθνος («... Έχω την συνείδησιν ότι δεν προτείνω εύκολα πράγματα, αλλ' είμαι πεπεισμένος ότι ουδεμία ριζική και σπουδαία μεταβολή είναι εύκολος, ...τα έθνη...δια των μεγάλων δε μόνον και δύσκολων συντηρούνται και κρατούνται»).⁷⁸

I. Επαρχία Όρους

A. Δήμος Κασωπαίων

Ο Παπαμάρκου κατά την επίσκεψη του στο δήμο Κασωπαίων διαπίστωσε πως ο αλβανικής και τουρκικής καταγωγής πληθυσμός του επιδίδεται σε ζωοκλοπές, λαθρεμπόριο και άλλες κακουργηματικές πράξεις και για αυτό το λόγο προτείνει στην Πολιτεία να πάρει μέτρα και να εκδιώξει τους Αλβανούς, διότι η συμβίωσή τους με τους ντόπιους κατοίκους ελλοχεύει κινδύνους: «...εν τη ιδία εαυτών πατρίδι κακουργήσαντες Τουρκαλβανοί μετέβαλον τον δήμον τούτον εις χώραν Τουρκικήν...ουδεμίαν ασφάλειαν έχουσιν οι κάτοικοι του δήμου τούτου...η σεβαστή Κυβέρνησις πρέπει να λάβη σύντονα μέτρα προς εκδίωξιν των Αλβανών εκ του δήμου τούτου...».

1. Δημοτικό σχολείο Περιθεΐας

Στο συγκεκριμένο σχολείο η φοίτηση των μαθητών θεωρείται «λίαν άτακτος και ελλιπής», καθώς συγκεντρώνει μόνο 49 μαθητές και μάλιστα έχουν την ευχέρεια να το παρακολουθούν όποτε αυτοί θέλουν: «... μόνον μηνάς τινας του θέρους φοιτώσιν εις το σχολείον οι 49 ούτοι παΐδες και δη και οπόταν θελήσωσιν..». Ιδιαίτερα δε τους θερινούς μήνες πολλοί από αυτούς δεν προσέρχονται καν. Αυτό είχε ως συνέπεια να παρουσιάζουν σοβαρές ελλείψεις στη Γραμματική, τα Θρησκευτικά και τη Γεωγραφία: «...διότι ούτε γραμματικής έχουσι έννοιαν τινα ουτε γεωγραφίας ούτε θρησκευτικών' ...» ωστόσο αριθμούν και γράφουν «αρκετά καλώς». Το διδακτήριο χαρακτηρίζεται ως ακάθαρτο και πολύ κακό, ενώ δεν υπάρχουν διδακτικά όργανα. Ο δάσκαλος που διδάσκει σε αυτό ονομάζεται Αναστάσιος Αρβανιτάκης διαθέτει εμπειρία 22 ετών, είναι οικογενειάρχης, εργατικός, ευφυής και χαρακτηρίζεται ως καλός άνθρωπος: «...είναι αρκετά ζωηρός, ευφυής και καλός άνθρωπος...».

---

⁷⁸ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 23-41

2. Δημοτικό σχολείο Σινιών

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των κατοίκων ο μέθυσος δάσκαλος του δημοτικού σχολείου Σινιών πήγε σε ένα πανηγύρι και δεν επέστρεψε ποτέ (*«...ένθα ετελείτο πανήγυρις, δεν επέστρεψε πλέον...»*). Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα να σταματήσουν να γίνονται τα μαθήματα και μάλιστα χωρίς να ενημερωθούν οι προϊστάμενοί του. Ένα άλλο αξιοσημείωτο γεγονός είναι ότι στη συγκεκριμένη περιοχή η συχνή εναλλαγή δασκάλων ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο (*«...μοι είπον προσέτι οι κάτοικοι ότι εν διαστήματι 4 ετών 6 δάσκαλοι ήλλαξαν...»*). Τέλος, όσον αφορά το διδακτήριο αυτό δεν χαρακτηρίζεται *«άθλιον»*, καθώς όπως αναφέρει υπήρχαν θρανία για τους μαθητές.

3. Δημοτικό σχολείο Σπαρτίλας

Στο σχολείο αυτό φοιτούσαν 34 μαθητές οι οποίοι είχαν χαμηλό γνωστικό επίπεδο (*«...αναγινώσκουσι κακώς, αριθμούσι χειρότερον...»*) και επίσης δεν ήταν χωρισμένοι σε τάξεις (*«...έκαστος αποτελεί ιδίαν δι' αυτόν τάξιν...»*). Μέσα στην τάξη πέρα από τα θρανία δεν υπήρχαν άλλα διδακτικά όργανα ενώ και οι τοπικές αρχές δεν έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον (*«...η εφορευτική επιτροπή και ο δήμαρχος ουδέποτε έχουσι μέχρι τούδε επισκεφθή το σχολείον τούτο...ο δήμαρχός δεν επλήρωνε το ενοίκιον...»*). Τέλος, ο δάσκαλός τους ήταν επίσης και ιερέας - εφημέριος του χωριού με εμπειρία 11 ετών αλλά χωρίς ιδιαίτερη παιδαγωγική ικανότητα (*«...δεν φαίνεται να έχη πολλήν διδασκαλικήν επιτηδειότητα...»*).

4. Δημοτικό σχολείο Πεταλείας

Σε αυτό το σχολείο υπάρχει μία αντίθεση, διότι παρόλο που το διδακτήριο ήταν σε καλή κατάσταση, οι μαθητές που φοιτούσαν σε αυτό δεν παρουσίαζαν ιδιαίτερη πρόοδο (*«...όσον το διδακτήριον της κόμης ταύτης είναι καλόν, τόσον η πρόοδος των 12 μαθητών δεν είναι καλή...»*). Να σημειωθεί ότι ο διδακτήριο και τα θρανία που περιέχονταν σε αυτό είχαν κατασκευαστεί με έξοδα των κατοίκων. Ο λόγος για τον οποίο δεν είχαν μεγάλη πρόοδο οι μαθητές ήταν γιατί φοιτούσαν μόνο τους 6 μήνες, δηλ. τη μισή χρονιά. Συνεπώς ό,τι μάθαιναν οι μαθητές τους πρώτους 6 μήνες στη συνέχεια το ξεχνούσαν (*«...είναι το έργον των τοιούτων διδασκάλων παρόμοιον τω έργω της Πηνελόπης, ήτις την μεν ημέραν, ως γνωστόν, ύφαινε τον ιστόν αυτής, την δε νύκτα ηφάνιζε το υφανθέν...»*). Τέλος, ο δάσκαλος στο σχολείο ήταν ταυτόχρονα και

εφημέριος του χωριού με εμπειρία 8 ετών («...φρονώ ότι ήτο πως δυνατόν ολίγον περισσότερα των πεπραγμένων εν τω σχολείω αυτού να έπραττεν...»).

5. Δημοτικό σχολείο Επισκέψεως

Το χαρακτηρίζει ως το χειρότερο σχολείο όλου του νησιού («...το αχρειέστατον σχολείον πάντων όσα εν τη νήσω Κέρκυρα είδον...»). Ο δάσκαλος του σχολείου, χαρακτηρίζεται ως «ασυνείδητος», καθώς λόγω του ότι ήταν και συμβολαιογράφος και περιφέρονταν στις πόλεις για να συντάσσει συμβόλαια, δεν προλάβαινε να διδάξει τους μαθητές του και έτσι πλήρωνε έναν «απαίδευτον παιδάριον» για να τον αντικαταστήσει, χωρίς να ενδιαφέρεται για την ποιότητα της εκπαίδευσης που θα τους παρείχε («...ούτε αναιδέστερον είδος διδασκαλικής ασυνειδησίας απήντησα ποτέ εν τω βίω μου τω διδασκαλικώ...»). Η τάξη περιείχε λίγα και άθλια θρανία και τίποτα άλλο («...το διδακτήριον είναι στενόν πλην δε κακοσχηματίστων τινων θρανίων ουδέν άλλο σχολικόν έπιπλον υπάρχει εν αυτώ»). Τέλος, το γνωστικό υπόβαθρο των 43 μαθητών του ήταν πολύ χαμηλό («...πλην αθλίας τινός αναγνώσεως ουδέν απολύτως ουδέν άλλο επίστανται...»).

B. Δήμος Επιζεφυρίων

6. Δημοτικό σχολείο Αγίων Δούλων

Στο συγκεκριμένο σχολείο υπηρετούσε ο Χριστόδουλος Προβατάς, τον οποίο ο Παπαμάρκου θεωρούσε έναν από τους άριστους δασκάλους της Κέρκυρας («...εργαζόμενος μετ' ενθουσιασμού και διδασκαλικής επιτηδειότητος και νοημοσύνης πολλής...»). Φοιτούσαν 37 μαθητές, οι οποίοι μπορούσαν να διαβάζουν καλά, επίσης είχαν γνώσεις γραμματικής, αριθμητικής, ελληνικής ιστορίας και θρησκευτικών και οι μόνες απουσίες που είχαν κυμαίνονταν από 10 μέχρι 50 το χρόνο («...η φοίτησης είναι αρκετά ανελλιπής...»). Τέλος, στο σχολείο αυτό φοιτούσαν μαθητές και από τα γύρω χωριά όπως Ξαθάτες, Κληματιά, Κυπριάδες και Βαλανιό.

7. Δημοτικό σχολείο εν Νυμφαίς

Σύμφωνα με τον Παπαμάρκου και αυτό το σχολείο συγκαταλέγεται στα καλά σχολεία του νησιού. Σε αυτό φοιτούσαν 41 μαθητές που φρόντιζαν για την καθαριότητά τους («...η ρυπαρότης δε των μαθητών δεν είναι ανυπόφορος...») και οι οποίοι ήταν διαιρεμένοι σε 4 τάξεις. Οι μαθητές των 2 κατώτερων τάξεων ήξεραν ανάγνωση, γραφή

και αριθμητική, ενώ οι μαθητές των 2 ανώτερων τάξεων ήταν αρκετά καλοί σε όλα τα μαθήματα. Τέλος, όσον αφορά το δάσκαλο τον χαρακτηρίζει «καλό», καθώς συμπεριφέρεται με όμορφο τρόπο στα παιδιά και η διδακτική του μεθοδολογία κρίνεται «σωστή» («...διδάσκει και εξετάζει αρκετά καλώς...»).

Γ. Δήμος Ακρολοφιών

8. Δημοτικό σχολείο Καρουσάδων

Στο χωριό αυτό δεν υπήρχε διδακτήριο. Τα μαθήματα γίνονταν στην εκκλησία όπου οι 42 μαθητές καλλιεργούνταν λίγο περισσότερο στα θρησκευτικά μαθήματα. Επιπλέον, ήξεραν γραμματική, γραφή, αριθμητική και γεωγραφία σε πολύ καλό επίπεδο («...οι μαθηταί λαλούσι και γράφουσιν απταισίτως, ελευθέρως και καθαρώς· επίστανται εξαιρετα όλην την πρακτικήν αριθμητικήν και γεωγραφικών δε γνώσεων δεν είναι παντάπασιν άμοιροι...»). Ο δάσκαλος χαρακτηρίζεται «σεβάσμιος» «...ανδρός σεβασμίου...», αλλά όπως σημειώνει έκανε διακρίσεις και εξέταζε τους καλύτερους και πιο καθαρούς μαθητές («...και εξετάζοντος τους μη ρυπαρούς και γλυκυτάτην φυσιογνωμίαν έχοντας αξιαγαπήτους και νοήμονας μαθητάς αυτού υπό πάσαν έποψιν καλώς...»).

9. Δημοτικό σχολείο Αγραφών

Σύμφωνα με τον Παπαμάρκου, το συγκεκριμένο σχολείο αποτελεί ένα πιστό δείγμα των σχολείων που λειτουργούσαν στην ελληνική επικράτεια πριν από 300-400 χρόνια. Και για αυτό το λόγο υποστηρίζει ότι δεν προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση η περιγραφή του («...η περιγραφή του σχολείου τούτου ούτε το εκατοστόν της εντυπώσεως δύναται να γεννήση εις τον αναγνώστην εκείνης ην εμπνέει εις τον επισκεπτόμενον αυτό η άμεσος των εν αυτό γενομένων αντίληψις...»). Οι 33 μαθητές παρακολουθούν τα μαθήματα τους εντός της εκκλησίας, όπου υπάρχουν κακής ποιότητας θρανία και τους χαρακτηρίζει «ανάγωγους» και «βρόμικους». Ο δάσκαλός τους χρησιμοποιεί εδώ και 30 χρόνια μία και μόνο μέθοδο διδασκαλίας και εξέτασης και αυτή είναι η αποστήθιση των γνώσεων («...ο διδάσκαλος λαμβάνει το βιβλίον ανά χείρας, αναγινώσκει μίαν ερώτησιν και ο μαθητής απαγγέλει την υπό την ερώτησιν ταύτην γεγραμμένην απάντησιν...»).

10. Γραμματοδιδασκαλείο Σφακερού

Δυστυχώς αυτό το σχολείο δεν κατόρθωσε να το επιθεωρήσει ο Παπαμάρκου διότι τα μαθήματα γίνονταν διακεκομμένα και επιπλέον απουσίαζε και ο δάσκαλος. Τα όσα έμαθε προήλθαν από αξιόπιστα άτομα του χωριού και αυτά παραθέτει στην έκθεσή του (*«...Έμαθον όμως τα κατ' αυτό παρ' ανδρών επισταμένων τα τοιαύτα και αξιοπίστων...»*). Το σχολείο αυτό ήταν αρκετά ευρύχωρο και ευάερο, με καλής ποιότητας θρανία και στο οποίο φοιτούσαν 15 μαθητές. Οι μαθητές είχαν αρκετές γνώσεις γεωγραφίας, ιστορίας και θρησκευτικών, ενώ υστερούσαν στα μαθηματικά, τη γραφή και την ανάγνωση. Ο δάσκαλος τους διέθετε πολλές γνώσεις, καλή ανατροφή και συμπεριφερόταν με ευγενικό τρόπο (*«...έχων πολλές γνώσεις, λεπτήν ανατροφήν και ευγενή συμπεριφοράν...»*).

Δ. Δήμος Ιστωναίων

11. Δημοτικό σχολείο Χωροεπισκόπων

Είναι το μοναδικό σχολείο από το δήμο Ιστωναίων που κατάφερε να επιθεωρήσει ο Χαρίσιος Παπαμάρκου (*«Του δήμου τούτου δυστυχώς ηδυνήθην μόνον το αρκετά καλόν σχολείον των Χωροεπισκόπων να ιδώ...»*). Οι κτιριακές υποδομές του σχολείου όπως και τα θρανία ήταν σε καλή κατάσταση, ενώ διέθετε μαυροπίνακα και άτλαντα. Οι 34 μαθητές του, δε φοιτούσαν με συνέπεια αλλά όπως χαρακτηρίζει ο ίδιος φοιτούσαν *«λίαν ατάκτως»* και υπήρχε μεγάλη διαφορά μεταξύ των απουσιών τους. Κάποιοι μαθητές είχαν απουσιάσει από το σχολείο 59 ημέρες, άλλοι 213 και άλλοι 225. Παρόλο όμως που επικρατούσε αυτή η κατάσταση οι μαθητές έγραφαν και διάβαζαν καλά, είχαν εξαιρετικές γνώσεις αριθμητικής ενώ διέθεταν και γνώσεις θρησκευτικών. Το παραπάνω παράδοξο φαινόμενο εξηγείται από την επιμέλεια και διδασκαλική επιτηδειότητα του δασκάλου τους, Πέτρου Ζουπάνου (*«...ο δε διδάσκαλος άξιος να συγκαταλεχθή μεταξύ των εξαιρέτων δημοδιδασκάλων...»*). Σημειώνει επίσης ότι αν οι μαθητές ήταν περισσότερο κόσμιοι και καθαροί και είχαν περισσότερες γνώσεις γραμματικής, Ιστορίας και Γεωγραφίας θα μπορούσε να το χαρακτηρίσει ως ένα από τα τρία καλύτερα σχολεία του νησιού (*«...θα ήτο εντελώς εφάμιλλον του εν Αγίοις Δούλοις και Καρουσάδες..»*).

Ε. Δήμος Απηλιωτών

12. Δημοτικό σχολείο Σκριπερού

Σε αντίθεση με το προηγούμενο σχολείο που ήταν σε πολύ καλή κατάσταση, αυτό χαρακτηρίζεται από τον ίδιο ως μικρό, βρόμικο, χτισμένο στο προαύλιο χώρο της εκκλησίας, ενώ μεγάλη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι δεν είχε στέγη «...μοχθηρόν, στενόν, ρυπαρόν, άνευ στέγης...». Και σε αυτό το σχολείο σημειώνονται πολλές απουσίες μαθητών και αυτό δυσκολεύει τη διαίρεσή τους σε τάξεις. Εντούτοις οι 35 μαθητές του γράφουν, διαβάζουν και αριθμούν σε ικανοποιητικό βαθμό, ενώ διαθέτουν και αρκετές γνώσεις θρησκευτικών («...εν τούτοις αναγινώσκουσι και γράφουσι και αριθμούσι πάντες οι μαθηταί αρκετά καλώς...»). Σύμφωνα με τον ίδιο η επικρατούσα κατάσταση στο σχολείο μπορούσε να βελτιωθεί, χάρη στο γεγονός ότι οι μαθητές διακρίνονταν για την καλή τους φύση αλλά και ο δάσκαλός τους ήταν αρκετά φιλόπonos και φιλομαθής. Τέλος, υποστηρίζει πως αν ακολουθήσουν τις οδηγίες του, επισκευαστεί το διδακτήριο και παύσει η «άτακτη» φοίτηση των μαθητών, τότε το συγκεκριμένο σχολείο θα εξελιχθεί σε ένα από τα καλύτερα σχολεία του νησιού.

13. Δημοτικό σχολείο Κορακιάνας

Σε αυτήν την πλούσια κωμόπολη όπου θα περίμενε κανείς να υπάρχει ένα καλό σχολείο, υπήρχε ένα άθλιο, σαθρό και ετοιμόρροπο διδακτήριο («...σαθρόν και ετοιμόρροπον μετά σταύλων και ελαιοτριβείων συμπεφυρμένον και εις το απώτατον μέρος της κόμης κείμενον ελεινόν και άθλιον σχολείον αυτής...»). Την ημέρα που το επισκέφτηκε ο Παπαμάρκου δεν ήταν παρών ο δάσκαλος και οι 52 μαθητές που συνάντησε χαρακτηρίστηκαν από τον ίδιο ως ανάγωγοι και αμαθείς «...αμαθέστατοι και αγροικότατοι και σφόδρα ανάγωγοι μαθηταί φοιτώσιν...». Οι μαθητές εκτός από την ανάγνωση στην οποία είχαν μια μικρή ευχέρεια, στα υπόλοιπα μαθήματα όπως τεχνολογία, γραφή, Γεωγραφία, θρησκευτικά, αριθμητική και Ιστορία ήταν αδύναμοι με μέτριες ή μηδενικές γνώσεις. Κλείνοντας την έκθεσή του σημειώνει ότι το συγκεκριμένο σχολείο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα από τα χειρότερα σχολεία του νησιού («...Το σχολείον τούτο είναι εκ των χειρίστων της νήσου Κέρκυρας...»).

14. Δημοτικό σχολείο Δουκάδων

Και σε αυτό το σχολείο ο δάσκαλος, ο οποίος ήταν συνάμα και ιερέας, απουσίαζε κατά την διάρκεια της επιθεώρησής του από τον Παπαμάρκου («...δεν εύρον ενταύθα...»). Όπως και σε άλλα σχολεία έτσι και εδώ παρατηρείται το φαινόμενο της «άτακτης» φοίτησης («...η φοίτησις είναι λίαν άτακτος...»), όπου κάποιοι από τους 35 συνολικά μαθητές είχαν 298 και 280 απουσίες. Το γνωστικό επίπεδο των μαθητών δεν είναι και τόσο χαμηλό καθώς γράφουν, διαβάζουν και αριθμούν αρκετά καλά και επιπλέον γνωρίζουν και λίγα θρησκευτικά.

15. Δημοτικό σχολείο Γαρδελάδων

Οι κτιριακές υποδομές αυτού του σχολείου ήταν άθλιες. Το διδακτήριο αν και ήταν ευάερο και ψηλό, δεν είχε στέγη, πόρτες και παράθυρα, αλλά μια ετοιμόρροπη σκάλα, κάποια θρανία και έναν μαυροπίνακα («...κάκιστα δε απόζον άστεγον και άνευ θυρίδων σχολείον...»). Οι 25 μαθητές αυτού του σχολείου γνώριζαν ανάγνωση, γραφή και αριθμητική, ενώ την Ιστορία και Γεωγραφία την αποστήθιζαν οι ευφυείς μαθητές. Επίσης όπως σημειώνει και ο ίδιος την Γεωγραφία τη διδάσκονταν χωρίς να χρησιμοποιούν Άτλαντα.

16. Δημοτικό σχολείο Λιαπάδων

Ο δάσκαλος που ήταν παράλληλα και συμβολαιογράφος είχε την ίδια διδασκαλική ευσυνειδησία με αυτή του δασκάλου του σχολείου της Επισκέψεως («...έχει τον αυτόν βαθμόν της διδασκαλικής ευσυνειδησίας, ην εύρομεν παρά τω συμβολαιογράφω διδασκάλω της Επισκέψεως...»). Αυτή η ασυνειδησία λοιπόν αντικατοπτριζόταν στους 35 μαθητές του, οι οποίοι ήταν αμαθείς και μπορούσαν να διαβάζουν μόνο μηχανικά («...άλλη γνώσιν ή επιτηδειότητα ουδεμίαν έχουσι...»). Βλέποντας λοιπόν αυτήν την άθλια κατάσταση πολλοί από τους γονείς των παιδιών αποφάσισαν να τα στείλουν σχολείο στους Γαρδελάδες, που απείχε μισή ώρα από εκεί.

II. Επαρχία Μέσης

Στ. Δήμος Ποταμογειτόνων

17. Δημοτικό σχολείο Ποταμού

Για το συγκεκριμένο σχολείο δε μας δίνονται πολλά στοιχεία καθώς σύμφωνα με τον Παπαμάρκου δεν το βρήκε ανοιχτό όταν το επισκέφτηκε, όπως επίσης δε βρήκε και το

δάσκαλό του που ήταν παράλληλα και ιερέας («...ούτε το σχολείον εύρον ανοικτόν, ...ούτε τον τριτοβάθμιον διδάσκαλον ιερέα...»).

18. Δημοτικό σχολείο Αλωπούς

Σε αυτό το σχολείο η κατάσταση ήταν πολύ άθλια. Ήταν ένα δύσσοσμο και βρόμικο ισόγειο, γεμάτο με ζωύφια («..εν αθλιωτάτω και δυσωδεστάτω και ζωϋφίων οχληροτάτων καταμέστω ισογείω..»), στο οποίο υπηρετούσε ένας δάσκαλος που ήταν συνάμα και ιερέας. Οι 12 ρυπαροί μαθητές του ήταν εντελώς ανάγωγοι και αμαθείς αλλά και οι συνθήκες στις οποίες διδάσκονταν ήταν εξίσου άσχημες (...εις δύο παγκάκιστα θρανία συμπεπιεσμένους, έχοντας προ αυτών πολύμορφα διδακτικά βιβλία...»). Μάλιστα δε δίστασε να το παρομοιάσει με τα σχολεία της ισραηλιτικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, τα οποία βρίσκονταν και αυτά σε άθλια κατάσταση («...παρόμοια σχολεία απαντώνται μόνον εν ταις ρυπαρωτάταις ισραηλιτικαίς συνοικίαις της Θεσσαλονίκης...»). Αυτός ο παραλληλισμός θα μπορούσαμε να πούμε ότι εμπεριέχει μια δόση αντισημιτισμού, χωρίς όμως να είμαστε βέβαιοι για την αιτία εκδήλωσης αυτής της στάσης.

19. Δημοτικό σχολείο Αφρας

Το συγκεκριμένο σχολείο ήταν σύμφωνα με τον Παπαμάρκου, το χειρότερο από όλα τα σχολεία της Κέρκυρας και όπως χαρακτηριστικά αναφέρει καμία περιγραφή δεν μπορεί να αποτυπώσει την αθλιότητα του («...πολλά είναι τα άθλια διδακτήρια εν τη νήσω Κερκύρα, αλλά τούτο είναι το πάντων αθλιώτατον...»). Επιπλέον, σημειώνει ότι ούτε οι πιο φτωχοί Εβραίοι δεν θα καταδέχονταν να στείλουν τα παιδιά τους σε αυτό το σχολείο. Και αυτός ο παραλληλισμός θα μπορούσαμε να πούμε ότι εμπεριέχει μια δόση αντισημιτισμού («...ούτε οι πενέστατοι και ρυπαρώτατοι των Εβραίων πέμπουσι τα τέκνα αυτών εις ούτως άθλια σχολεία...»). Ακόμη, ο δάσκαλος ο οποίος ήταν ταυτόχρονα και ιερέας διέθετε θαυμαστή υπομονή και με τη διδακτική του επιδεξιότητα («...Εθαύμασα την υπομονήν και την επιτηδειότητα την διδακτικήν του διδασκάλου...») καταφέρει να διδάξει στους 35 μαθητές του αρκετές γνώσεις, παρά το γεγονός ότι επικρατούσαν αντίξοες συνθήκες («...διδάσκει 35 κατά γης εξηπλωμένους ρυπαρωτάτους μαθητάς τη αληθεία ουχί κακώς...»).

Z. Δήμος Μεσοχωριτών

20. Δημοτικό σχολείο Σιναράδων

Ο Παπαμάρκου υποστηρίζει ότι αυτό το σχολείο είναι ένα από τα καλύτερα σχολεία του νησιού, παρόλο που το κτίριο βρισκόταν σε άσχημη κατάσταση. Οι 47 μαθητές του ήταν διαιρεμένοι σε 4 τάξεις και είχαν αποκτήσει πολλές γνώσεις από τον άξιο και ευφυή διδάσκαλό τους (*«...διδάσκονται και παιδεύονται πολύ καλώς υπό του...διδασκάλου Αναστασίου Σαγιά...»*), που ήταν παράλληλα και ιερέας της κωμόπολης. Αν λοιπόν, βελτιώνονταν οι κτιριακές υποδομές και η φοίτηση των μαθητών γινόταν πιο τακτική τότε τα μαθησιακά αποτελέσματα που θα επιτύγχαναν θα ήταν πολύ καλύτερα (*«...αν η εις το σχολείον φοίτησις των μαθητών ήτο τακτικωτέρα και το διδακτήριον καλλίτερον...»*).

21. Δημοτικό σχολείο Κουραμάδων

Σε αυτό το άθλιο σχολείο (*«...εν τω ομοίω κατά την αθλιότητα τοις εν Αλωπού και Άφρα διδακτηρίω Κουραμάδων...»*) φοιτούσαν 25 λαμπρά παιδιά, τα οποία όμως δυστυχώς ήταν αγράμματα και «ακατέργαστα». Ο δάσκαλός τους παρόλο που ήταν πρόθυμος να βοηθήσει τους μαθητές του, δεν είχε την ανάλογη διδασκαλική επιδεξιότητα. Οι γονείς των μαθητών δεν ενδιαφέρονταν για τις απουσίες των παιδιών τους και αυτή η αδιαφορία οδηγούσε τους μαθητές στο να παρακολουθούν τα μαθήματα όποτε εκείνοι το επιθυμούσαν (*«... Οι μαθηταί έρχονται όταν θελήσωσι, οι γονείς ουδαμώς ενδιαφέρονται περί τούτου...»*).

22. Δημοτικό σχολείο Καστελλάνων

Αυτό το σχολείο δεν ήταν πολύ κακό από άποψη υποδομών, ούτε είχε πολλές ελλείψεις αλλά υπήρχε πρόβλημα με την ‘άτακτη’ φοίτηση των μαθητών. Ο δάσκαλός τους ήταν πρόθυμος, ευσυνειδητος και εργατικός με 22 χρόνια προϋπηρεσία αλλά δυστυχώς παρά τις φιλότιμες προσπάθειες που κατέβαλε, το έργο του παρεμποδιζόταν από τις πολλές απουσίες των μαθητών.

23. Δημοτικό σχολείο Γαστουρίου

Εκτός από την καλή φύση των 44 μαθητών που φοιτούσαν σε αυτό το σχολείο, όλα τα άλλα επιδέχονταν βελτιώσεις. Πάντως όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει, δεν μπορεί να το χαρακτηριστεί ως ένα από τα χειρότερα σχολεία της Κέρκυρας. Η φοίτηση των

μαθητών δεν ήταν τακτική και επίσης η γενικότερη συμπεριφορά του δασκάλου τους δεν ήταν η πρόβλεψη για αυτό και τα μαθησιακά αποτελέσματα ήταν τόσο χαμηλά.

24. Δημοτικό σχολείο Κυνοπιαστών

Σε αυτό το σχολείο δεν κατάφερε να πραγματοποιήσει την επιθεώρησή του ο Παπαμάρκου, διότι ούτε ο δάσκαλος ήταν παρών ούτε το κλειδί του σχολείου μπόρεσαν να βρουν (*«...εις το χωρίον τούτο ούτε τον διδάσκαλον, ούτε το κλειδίον του σχολείου εύρομεν...»*).

25. Δημοτικό σχολείο Πέλεκα

Και σε αυτό το σχολείο δεν ήταν παρών ο δάσκαλός του, βρήκαν όμως το κλειδί του αρκετά ευάερου και ευρύχωρου αλλά ακάθαρτου και χωρίς στέγη σχολείου (*«... εύρομεν όμως το κλειδίον του αρκετά μεν ευάερου και ευρυχώρου, ακαθάρτου δε και άνευ στέγης σχολείου...»*). Το γνωστικό επίπεδο των μαθητών που έλεγξαν αποδείχτηκε ιδιαίτερα χαμηλό και έτσι έβγαλε το συμπέρασμα ότι δεν αποτελούσε ένα από τα άριστα σχολεία του νησιού.

26. Δημοτικό σχολείο Βαρυπατάδων

Ένα από τα χειρότερα σχολεία του νησιού ήταν αυτό των Βαρυπατάδων, στο οποίο φοιτούσαν 32 παιδιά με θλιμμένη όψη και χωρίς να γνωρίζουν γραφή. Οι μαθητές ήταν διαιρεμένοι σε 2 τάξεις, διδάσκονταν από το δάσκαλό που ήταν συνάμα ιερέας και εφημέριος του χωριού και η μόνη μέθοδος διδασκαλίας που χρησιμοποιούσε ήταν αυτή της αποστήθισης.

Η. Δήμος Παρελίων

27. Δημοτικό σχολείο Γιαννάδων

Σύμφωνα με τον Παπαμάρκου, αυτό το σχολείο ήταν στο ίδιο ή και κατώτερο επίπεδο με το σχολείο των Βαρυπατάδων. Οι 54 μαθητές του ήταν αμαθείς, αγροίκοι και δεν πήγαιναν στο σχολείο από τον Οκτώβριο μέχρι το Μάιο (*«...από του Οκτωβρίου μέχρι του Μαΐου ουδείς σχεδόν φοιτά όχι προς μεγάλην δυσαρέσκειαν, πιστεύω, του διδασκάλου...»*). Το κτίριο όπου στεγαζόταν το σχολείο ήταν άθλιο, με λίγα βρόμικα θρανία και η μέθοδος διδασκαλίας που χρησιμοποιούνταν και εδώ ήταν αυτή της αποστήθισης.

Θ. Δήμος Μελιταίων

28. Δημοτικό σχολείο Αγίου Μαθαίου

Πρόκειται για ένα από τα χειρότερα σχολεία του νησιού (*«Το σχολείον τούτο είναι εκ των χειροτέρων της νήσου...»*). Το κτίριο του διδακτηρίου ήταν μεν ευάερο αλλά βρόμικο και σε πολύ κακή κατάσταση, έχοντας μόνο 4 θρανία και διάφορους άχρηστους πίνακες που κρέμονταν από κάτι βρόμικα σχοινιά. Οι 67 μαθητές που φοιτούσαν σε αυτό είχαν πολλές απουσίες κατά τη διάρκεια του έτους και μάλιστα την περίοδο της συγκομιδής της ελιάς, στο σχολείο πήγαιναν μόνο οι αδύναμοι και μικροί μαθητές, όσοι δηλαδή δεν μπορούσαν να βοηθήσουν στη συγκομιδή (*«...μένουσι μόνον οι ασθενικοί και σμικρότατοι εν τω σχολείω...»*). Ήταν διαιρεμένοι σε 3 τάξεις και το γνωστικό τους επίπεδο κυμαίνονταν μεταξύ του μετρίου. Επίσης υπήρχαν μαθητές που είχαν 6 βιβλία και άλλοι που δεν είχαν ούτε 1, ενώ δεν είχαν ούτε άβακες (*«Τα ανά χείρας των μαθητών διδακτικά βιβλία είναι ρυπαρά και άλλοι μεν των μαθητών έχουσιν 6 τοιαύτα, άλλοι δε ουδέν...»*). Τέλος, ο δάσκαλός τους χρησιμοποιούσε ως μέθοδο διδασκαλίας την αποστήθιση. Πάντως αν οι πράξεις του ήταν ανάλογες των λόγων του τότε τα πράγματα στο σχολείο θα ήταν καλύτερα (*«Εάν ήσαν τα έργα του ανάλογα προς τους λόγους του, θα ήτο και το σχολείον του οπωσδήποτε ανεκτόν...»*).

29. Δημοτικό σχολείο Κάτω Γαρούνα

Είναι ένα μέτριο σχολείο με 52 ευφυείς μαθητές, οι οποίοι γνωρίζουν ανάγνωση, γραφή και αριθμητική σε ικανοποιητικό βαθμό (*«...αναγινώσκουσι και γράφουσι και αριθμούσιν αρκετά καλώς...»*), αλλά στη γραμματική, τη Γεωγραφία, την Ιστορία και τα θρησκευτικά έχουν λίγες γνώσεις και μάλιστα μέσω της αποστήθισης. Το διδακτήριο είναι σε καλή κατάσταση, με αρκετά θρανία, διάφορα σχολικά εγχειρίδια και έναν μαυροπίνακα. Επειδή όμως δεν πληρωνόταν το ενοίκιο του κτιρίου, ο ιδιοκτήτης μετέτρεψε το διπλανό δωμάτιο σε αχυρώνα.

30. Δημοτικό σχολείο Βουνιατάδων

Το συγκεκριμένο σχολείο λειτουργούσε μέχρι το 1881. Παρόλο που το διδακτήριο ήταν αρκετά καλό, έχοντας 8 θρανία σε καλή κατάσταση και ήταν εγγεγραμμένοι 80 μαθητές παρέμενε κλειστό από τότε που αποχώρησε ο δάσκαλός τους. Έτσι τα παιδιά έπαιζαν στους δρόμους χωρίς να μορφώνονται με αποτέλεσμα να αυξάνεται η αμάθειά

τους («...τρέχουσιν εις τας οδούς ουδεμιάς διδασκαλίας ουδαμού τυγχάνοντες προς μεγίστην αμηχανίαν των γονέων αυτών...»).

31. Δημοτικό σχολείο Άνω Γαρούνα

Πρόκειται για ένα σχολείο που γνώρισε μέρες άνθησης στο παρελθόν («...επί πολλά έτη ακμάσαντος σχολείου τούτου...»). Πλέον, έχουν μείνει μόνο τα θρανία και οι 60 ευφυείς μαθητές του που αυξάνονται στην αγριότητα και την αμάθεια («...αυξάνουσιν εν πάση αμαθία και αγριότητι προς μεγίστην των αγαθών και εργατικών γονέων αυτών αθυμίαν και αγανάκτησιν...»).⁷⁹

---

⁷⁹ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 1-22

1.7 Το Εγκυκλοπαιδικό μοντέλο στα Αναγνωσματάρια του Χαρίσιου Παπαμάρκου

Η συγγραφή σχολικών εγχειριδίων αποτελεί ένα στοίχημα για κάθε Παιδαγωγό. Το ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στον καθορισμό του περιεχομένου των εγχειριδίων, το οποίο περικλείει την κυρίαρχη πολιτική και κοινωνική ιδεολογία, τα ιστορικά δεδομένα και τις παιδαγωγικές συντεταγμένες της εποχής.⁸⁰ Σύμφωνα με τον Κωστή Παλαμά «Κι ένα Αλφαβητάρι πρέπει να φυτρώνει με όλη την υπερηφάνεια μιας Αποκάλυψης» ενώ σε άλλο σημείο αναφέρει ότι «Ανάγκη να μαστορεύουμε και τα βιβλία τ' Αναγνωστικά σαν να είταν επικά ποιήματα». Εκτός όμως από την επιλογή των κειμένων που θα περιέχονται στα αναγνωστικά βιβλία των μαθητών και ο τρόπος διδασκαλίας τους βρίσκεται σε άμεση εξάρτηση από τον ιδεολογικό περίγυρο κάθε εποχής και επιπλέον από τις όποιες νομοθετικές παρεμβάσεις των διαφόρων κυβερνήσεων.⁸¹

Στους αιώνες που προηγήθηκαν της δημιουργίας του ελληνικού κράτους, τα κείμενα που περιέχονταν στα αναγνωστικά των μικρών μαθητών είχαν θρησκευτικό προσανατολισμό και αυτά που χρησιμοποιούνταν ήταν κυρίως η Οκτώηχος, το Ψαλτήρι και οι Πράξεις των Αποστόλων. Ο νέος τύπος αναγνωστικού εμφανίστηκε τον 18^ο αιώνα με το πρώτο έντυπο αλφαβητάρι να εκδίδεται το 1771 στη Βιέννη,⁸² ενώ το 1858 εκδόθηκε ο Γεροστάθης του Λ. Μελά, που αποτέλεσε το πρώτο διδακτικό εγχειρίδιο του νεοελληνικού κράτους.

Γενικά όμως παρατηρούνται πολλές αλλαγές στα σχολικά εγχειρίδια εκείνης της περιόδου, λόγω των έντονων γλωσσικών αντιπαραθέσεων και της συχνής εναλλαγής των εκπαιδευτικών συστημάτων και παιδαγωγικών θεωριών.⁸³

Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους λοιπόν και ενώ θα περιμέναμε τη θέσπιση ενός ενιαίου και ομοιόμορφου εκπαιδευτικού συστήματος, ωστόσο παρατηρείται ρευστότητα και αδράνεια από τη μεριά της πολιτείας.⁸⁴ Εκτός όμως από

---

⁸⁰ Κουλούρη, Χ. (1999, Φεβρουάριος 7). Καλά παιδιά και φρόνιμα. Ιστορική γνώση και ηθικός φρονηματισμός στα αναγνωστικά βιβλία του 19ου αιώνα. *Η Καθημερινή*, σελ. 8-10. Ανακτήθηκε από: https://docplayer.gr/1417995-A-fiepoma-anagnostika-ta-prota-mas-vivlia-2-32-afiepoma_kyriakh-7-febroyariou-1999.html

⁸¹ Καλλέργης, Η. (2012, Σεπτέμβριος). *Η λογοτεχνία ως μέσο γλωσσικής αγωγής – Μια ιστορική ανασκόπηση*. Ανακοίνωση στο 6ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης: Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση, Πάτρα. Ανακτήθηκε από http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/?section=1119&language=el_GR&itemid706=1257

⁸² Κουλούρη, Χ., ό.π., σελ. 8-10

⁸³ Καλλέργης Η., ό.π.

⁸⁴ Κουλούρη, Χ., ό.π., σελ.8-10

την έλλειψη δράσης που αναφέραμε παραπάνω, από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος απουσίαζε και μια αυτόνομη παιδαγωγική σκέψη πέρα από τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα καθώς και μια αποτελεσματική κοινωνική και διοικητική δομή. Το “από επάνω” εκπαιδευτικό σύστημα που δημιουργήθηκε εκείνη την εποχή ήταν λίγο ουτοπικό καθώς δεν υπήρχε το κοινωνικό, πολιτισμικό και οικονομικό υπόβαθρο που θα μπορούσε να το υποστηρίξει.

Το εν λόγω ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ήταν επηρεασμένο από τις ιδέες του διαφωτισμού και του νεοουμανισμού που στόχευαν στην τελειοποίηση και ηθικοποίηση του ανθρώπου μέσω της εκπαίδευσης. Είναι φανερό όμως ότι η έλλειψη του αναγκαίου ιστορικού, οικονομικού και πολιτισμικού υπόβαθρου είχε ως αποτέλεσμα την εφαρμογή των αρχών του νεοουμανισμού σε αποσπασματική μορφή, γεγονός που αποτυπώθηκε πολύ καθαρά και στα σχολικά προγράμματα.⁸⁵

Η ελληνική κοινωνία όμως, εκτός από τα προαναφερθέντα θέματα, είχε να επιλύσει και το γλωσσικό ζήτημα που την ταλάνισε δύο ολόκληρους αιώνες (19^ο και 20^ο) και το οποίο λύθηκε μόλις το 1976. Μετά το τέλος της επανάστασης του 1821 και την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους, ως εθνική γλώσσα του νεοσύστατου κράτους ορίστηκε η καθαρεύουσα, «μια εκμοντερνισμένη εκδοχή των αρχαίων ελληνικών». Η δημοτική γλώσσα δεν μπορούσε «να λειτουργήσει ως επίσημη γλώσσα του κράτους» διότι συνέχιζε να αναπτύσσεται «για πολλούς αιώνες χωρίς [όμως] επίσημη κωδικοποίηση»,⁸⁶ ενώ οι όποιες προσπάθειες έγιναν από τον Κ. Ξανθόπουλο ή τον Δημ. Βερναρδάκη με στόχο τον εκδημοτικισμό της καθαρεύουσας έπεσαν στο κενό, με το σύνολο των μελών του Διδασκαλικού Συλλόγου να απορρίπτει την πρότασή τους.

Η καθαρεύουσα λοιπόν που ήταν η γλώσσα διδασκαλίας στο δημοτικό σχολείο θα μπορούσε να γίνει πιο αποδοτική αν συνδεόταν με τις εμπειρίες της καθημερινής ζωής των μαθητών, όπως υποστήριζε ο πρόεδρος του Διδασκαλικού Συλλόγου Κ. Πορφυρόπουλος *«η ομιλουμένη γλώσσα (καθαρεύουσα) να διδάσκεται δια παραδειγμάτων επί φράσεων κανονικώς πως συντεταγμένων, και απαγγελλομένων υπό του διδασκάλου, εφηρμοσμένων δε των φράσεων τούτων επί των πραγμάτων και οιονεί*

---

⁸⁵ Τζάρτζας, Γ. (2012, Σεπτέμβριος). *Νεοουμανισμός και Εκπαίδευση στην Ελλάδα του 19^{ου} αι.* Ανακοίνωση στο 6ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης: Ελληνική γλώσσα και Εκπαίδευση, Πάτρα. Ανακτήθηκε από: http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/?section=1119&language=el_GR

⁸⁶ Ελευθεράκης, Θ. (2012, Σεπτέμβριος). *Το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα και οι εκπαιδευτικές ανισότητες.* Ανακοίνωση στο 6ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης: Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση, Πάτρα. Ανακτήθηκε από http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/?section=1119&language=el_GR

ενσεναρκωμένων εν τοις πράγμασι του καθ' ημέραν βίου, συνοδευομένων δε δια κανονιδίων τινών συντόμων». Στόχος λοιπόν του Κ. Πορφυρόπουλου δεν ήταν η μηχανική εκμάθηση γραμματικών και συντακτικών κανόνων από τους μαθητές, αλλά η σύνδεση του γλωσσικού μαθήματος με την καθημερινότητά τους.⁸⁷

Όσον αφορά τώρα τη μορφή και το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων εκείνης της εποχής, η αλήθεια είναι ότι δεν βασιζόνταν σε συγκεκριμένα και σταθερά χαρακτηριστικά, ενώ ούτε εικόνες περιείχαν που θα τα έκαναν περισσότερο ελκυστικά στους μικρούς μαθητές. Παράγοντες όπως η έλλειψη αναλυτικού προγράμματος για τα δημοτικά σχολεία ως το 1894, η εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου ως το 1880 και η σύγχυση αναφορικά με τη διαδικασία έγκρισης των σχολικών εγχειριδίων ως τη δεκαετία του 1880, ήταν οι κυριότεροι λόγοι που οδήγησαν σε αυτήν την κατάσταση.

Την περίοδο όμως 1880-1912 γίνεται μια συζήτηση σχετικά με τα αναγνωστικά και τα διδακτικά εγχειρίδια και πιο συγκεκριμένα με το περιεχόμενο, τη μορφή τους και τη γλώσσα στην οποία είναι γραμμένα. Η πρώτη αντιπαράθεση ήρθε ανάμεσα σε δύο τάσεις που υποστήριζαν διαφορετικούς τύπους αναγνωστικών. Η μεν πρώτη ήταν υπέρ ενός αυστηρού και σοβαρού αναγνωστικού, γραμμένου στην καθαρεύουσα γλώσσα και με διδακτικούς στόχους που επιδιώκουν το φρονηματισμό των μαθητών και η δε δεύτερη υποστήριζε το αναγνωστικό που είναι γραμμένο στην ομιλούμενη γλώσσα και προσαρμοσμένο στις ανάγκες και ικανότητες του παιδιού.⁸⁸

Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου ήταν ένας από τους Παιδαγωγούς που τόλμησε να ασχοληθεί με τη συγγραφή εγχειριδίων για τους μαθητές της Β', Γ' και Δ' δημοτικού, αν και αυτή του η προσπάθειά προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις, με τους επικριτές ιδίως να διατυπώνουν αρνητικά σχόλια για το εγχείρημά του.

Σύμφωνα με τον Παπαμάρκου «το σχολείον..., πρέπει να επεξεργασθή τους εις αυτό φοιτώντας παιδιάς ούτως ώστε να γείνη δυνατόν να καταστήσι ποτέ ούτοι άνδρες αγαθοί και πολίται χρήσιμοι έχοντες την δεινότητα να προάγωσι την πολιτικήν ισχύν και να αυξάνωσι τον πλούτον της πατρίδος αυτών, εξεγείρον δια των δυνατών μέσων και ενίσχον δια τον αρμοδίων τρόπων εκείνας τας δυνάμεις εν τοις παισίν, ων παραγόμενον

---

⁸⁷ Γαλάνης, Κ. (2012, Σεπτέμβριος). *Ελληνικός Διδακταλικός Σύλλογος: προτάσεις του για το γλωσσικό μάθημα στη στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση κατά το έτος 1876-1877*. Ανακοίνωση στο 6^ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης: Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση, Πάτρα. Ανακτήθηκε από: http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/?section=1119&language=el_GR&itemid706=1257

⁸⁸ Κουλούρη, Χ., ό.π., σελ. 8-10

είναι η πολιτική ισχύς και ο δημοτικός πλούτος, προς το τέλος του μόνου δυνατού καλού ανθρωπίνου βίου». ⁸⁹

Το σύστημα που πρότεινε ο Χαρίσιος Παπαμάρκου αναφορικά με τη συγγραφή των αναγνωστικών βιβλίων ήταν το λεγόμενο «εγκυκλοπαιδικό» σύστημα, το οποίο πρωτοεφαρμόστηκε στο διαγωνισμό του 1893. Σύμφωνα με αυτό τα αναγνωστικά έπρεπε να περιέχουν μικρά αυτοτελή κείμενα που θα προσέφεραν γνώσεις για το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον των παιδιών και θα περιέγραφαν τις σχέσεις του ανθρώπου με τον Θεό, τον πλησίον και τη φύση. Το περιεχόμενό τους θα έπρεπε να αποτελείται από Αισώπειους μύθους, περιγραφές και «βίους» ζώων και φυτών, περιγραφές της φύσης, παροιμίες, γνωμικά, ποιήματα και διηγήματα «δια γλώσσης απλής και γνησίως ελληνικής». ⁹⁰

Τα εγχειρίδια λοιπόν που γράφτηκαν σύμφωνα με το εγκυκλοπαιδικό μοντέλο περιλάμβαναν εκτός από τα παραπάνω και διάφορα αποσπάσματα επιστημονικών και τεχνικών θεμάτων, τα οποία θα μπορούσαν να φανούν χρήσιμα στην καθημερινή ζωή των μικρών μαθητών. Απέβλεπαν δηλαδή στην κατάκτηση ποικίλων χρηστικών γνώσεων, έτσι ώστε το παιδί όταν αποφοιτήσει από το δημοτικό σχολείο να έχει αποκτήσει μία γενική μόρφωση. ⁹¹ Λόγω του ότι οι παραστάσεις των μαθητών ήταν περιορισμένες εκείνη την εποχή και οι πληροφορίες ελάχιστες, τα φυσιογνωστικά κείμενα θέλοντας να καλύψουν αυτό το κενό, παρείχαν εγκυκλοπαιδικές γνώσεις και πληροφορίες που αφορούσαν τον κόσμο των πουλιών, των ζώων, των φυτών, καθώς και πληροφορίες που αναφέρονταν σε επαγγέλματα, σε στιγμές της καθημερινής ζωής και σε θέματα της Φυσικής Επιστήμης. Έτσι το αναγνωστικό βιβλίο εκτός από γλωσσικό εγχειρίδιο ήταν και εγκυκλοπαιδικό εργαλείο για τους μικρούς μαθητές. ⁹²

---

⁸⁹ Παπαμάρκου, Χ. (1885, Φεβρουάριος 03). "Περί του σκοπού της Εκπαιδύσεως της Ελληνίδος νεολαίας". *Εστία*, σελ.13. Ανακτήθηκε από: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/23324/est_issue475.pdf?sequence=6&isAllowed=y

⁹⁰ Μπερεδήμα, Π., ό.π., σελ.320

⁹¹ Μπέτσας, Ι., Χαραλάμπους, Δ., & Αμαραντίδου Κ. (2011). Τα πρώτα Αναγνωστικά βιβλία της Εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης 1917-1920 και η αξιολόγηση τους από τους εκπαιδευτικούς. *Επιστήμες Αγωγής*, 180. Ανακτήθηκε από: https://www.researchgate.net/profile/Ioannis-Mpetsas/publication/274512835_Ta_prota_anagnostika_biblia_tes_ekpaideutikes_metarrythmises_1917-1920_kai_e_axiologese_tous_apo_tous_ekpaideutikous/links/5524177b0cf22e181e738879/Ta-prota-anagnostika-biblia-tes-ekpaideutikes-metarrythmises-1917-1920-kai-e-axiologese-tous-apo-tous-ekpaideutikous.pdf

⁹² Ρίσβας, Α. (2008). *Οι παιδαγωγικές απόψεις των Ανδρέα Καρκαβίτσα- Νώντα Έλατου όπως προβάλλονται στα αναγνωστικά τους* (Διδακτορική διατριβή). Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Στον αντίποδα του εγκυκλοπαιδικού μοντέλου ήταν το μοντέλο της ενιαίας ύλης, το οποίο σχετιζόταν με τον Rein και την Ερβαρτιανή παράδοση.⁹³ Το ερβαρτιανό σύστημα σύνταξης Αναγνωστικών στηριζόταν στην ενιαία αφηγηματική δομή, προϋπόθεση της οποίας ήταν η ύπαρξη κάποιας πλοκής που δίνει στα βιβλία μυθιστορηματικό χαρακτήρα.⁹⁴ Τα εγχειρίδια που ακολουθούσαν αυτό το μοντέλο συγγραφής περιείχαν κείμενα με λογοτεχνική αξία, προκειμένου να συμβάλλουν στην ανάπτυξη του συναισθήματος και της γλωσσικής ορθότητας των μαθητών αλλά και στην ανάπτυξη εθνικού και ηθικού ενδιαφέροντος.⁹⁵ Όταν λοιπόν με τον νόμο ΒΡΛ΄ του 1893, καταργήθηκε η ενιαία και αφηγηματική δομή των αναγνωσμάτων και εισήχθη το εγκυκλοπαιδικό σύστημα διάταξης της ύλης, οι υποστηρικτές του ερβαρτιανού μοντέλου ισχυρίστηκαν ότι με το νεοεισερχόμενο σύστημα αποδυναμώνεται το εθνικό και θρησκευτικό φρόνημα των μαθητών.⁹⁶

Στο δίλημμα μεταξύ ενιαίου και εγκυκλοπαιδικού μοντέλου συγγραφής σχολικών εγχειριδίων η πλειοψηφία των δασκάλων εκείνης της εποχής τάσσονταν υπέρ του πρώτου συστήματος. Θεωρούσαν ότι η ενιαία ύλη συνδέεται με την αυτενέργεια των μαθητών και την πολυμέρεια στη διάρθρωση της ύλης. Επίσης πίστευαν ότι μέσω αυτού του μοντέλου οι μαθητές μπορούν να αφομοιώνουν και να διαβάζουν πιο εύκολα τα όσα διδάσκονται. Από την άλλη όμως και το εγκυκλοπαιδικό μοντέλο συγγραφής σχολικών εγχειριδίων είχε να επιδείξει θετικά στοιχεία, όπως για παράδειγμα το ότι εξασφάλιζε τη συστηματικότητα της ύλης και ενίσχυε το ενδιαφέρον των μαθητών για τη μαθησιακή διαδικασία, μέσω της ποικιλομορφίας των θεμάτων που διαπραγματευόταν. Τέλος ένα ακόμα θετικό στοιχείο είναι το γεγονός ότι ο δάσκαλος ήταν απελευθερωμένος από χρονικούς περιορισμούς καθώς η ύλη αποτελούνταν από αυτοτελείς ενότητες.⁹⁷

Αφού λοιπόν ολοκληρώσαμε την αναφορά μας στο εγκυκλοπαιδικό μοντέλο θα περάσουμε στην παρουσίαση των Αναγνωσματοταριών του Χαρίσιου Παπαμάρκου για

---

⁹³ Μπέτσας, Ι., Χαραλάμπους, Δ., & Αμαραντίδου Κ., ό.π., σελ. 180

⁹⁴ Γεωργίου, Χ. (2014, Ιούνιος 28-29). *Το σχολικό ανάγνωσμα στην προοπτική των εθνικών στοχεύσεων στις αρχές του 20ού αιώνα. Η παρέμβαση της Γαλάτειας Καζαντζάκη*. Ανακοίνωση στο 7ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πάτρα. Ανακτήθηκε από: https://eriane-elemedu.e-millescreations.com/art/uploads/sxolika_egxeiridia28.pdf

⁹⁵ Μπέτσας, Ι., Χαραλάμπους, Δ., & Αμαραντίδου Κ., ό.π., σελ. 180-1

⁹⁶ Γεωργίου, Χ. (2010). *Η συμβολή των νέων Παιδαγωγικών αντιλήψεων και των Εκπαιδευτικών Μεταρρυθμίσεων στη διαμόρφωση του παιδικού βιβλίου στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Διδακτορική διατριβή). Σελ. 124. Διαθέσιμο από: <http://ikee.lib.auth.gr/record/124032/files/Georgiou.pdf>

⁹⁷ Μπέτσας, Ι., Χαραλάμπους, Δ., & Αμαραντίδου Κ., ό.π., σελ. 180

τη Β', Γ' και Δ' τάξη δημοτικού, τα οποία απαριθμούν με κάθε λεπτομέρεια τις αρετές που πρέπει να καλλιεργηθούν στους μικρούς μαθητές και τα πάθη και ελαττώματα που πρέπει να εκριζωθούν από τη νέα γενιά. Το Αναγνωσμάτιο της Β' τάξης δημοτικού το οποίο είναι γραμμένο στην απλή καθαρεύουσα και εγκρίθηκε για την πενταετία 1897-1902, ξεκινάει με ένα ποίημα του Γ. Βιζυηνού με τίτλο: «Άσμα εθινόν» και στη συνέχεια χωρίζεται σε δεκατέσσερις (14) ενότητες.

Να σημειώσουμε επίσης ότι εκτός από το ποίημα που υπάρχει στην αρχή του εγχειριδίου, υπάρχουν διάσπαρτα μέσα στο βιβλίο και άλλα ποιήματα κορυφαίων ποιητών όπως του Δροσίνη, του Πολέμη, του Παράσχου και του Βλάχου. Τα κείμενα του εγχειριδίου έχουν έντονο το στοιχείο του φρονηματισμού και κάποιες φορές ο λόγος που χρησιμοποιείται και το περιεχόμενό τους, θεωρώ ότι είναι ακατάλληλα και δυσνόητα για ένα παιδί δευτέρας τάξεως. Ο συγκεντρωτικός πίνακας που ακολουθεί και παρουσιάζει τις ενότητες του Αναγνωσματαρίου, μας βοηθάει να διαπιστώσουμε ότι η σύγκριση μιας αρετής και ενός ελαττώματος, ήταν το μέσο που χρησιμοποιούσε ο Παπαμάρκου για να μεταλαμπαδεύσει τα ηθικά διδάγματα της εποχής στους μικρούς μαθητές.

Πίνακας 1

Περιεχόμενα Αναγνωσματαρίου Β' τάξης

Ενότητα Α'	Απειθεία και ευπείθεια
Ενότητα Β'	Κλοπή και τιμιότητα
Ενότητα Γ'	Σκαιότης και φιλοφροσύνη
Ενότητα Δ'	Ασπλαγχία και ευσπλαγχία
Ενότητα Ε'	Φρόνησις και αφροσύνη
Ενότητα ΣΤ'	Απάτη
Ενότητα Ζ'	Πλεονεξία
Ενότητα Η'	Το κακόν τιμωρείται, το αγαθόν βραβεύεται
Ενότητα Θ'	Αινίγματα
Ενότητα Ι'	Φιλστοργία των γονέων
Ενότητα ΙΑ'	Αγάπη των τέκνων προς τους γονείς
Ενότητα ΙΒ'	Ευγνωμοσύνη
Ενότητα ΙΓ'	Γενναιότητα
Ενότητα ΙΔ'	Αρεταί αι ύψιστα ⁹⁸

⁹⁸ Παπαμάρκος, Χαρ. (1900). *Ελληνικόν Αναγνωσμάτιο. Δια τους μαθητές της Δευτέρας Τάξεως των Σχολείων της Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως*. Ανακτήθηκε από: <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=03-20561096&tab=01>

Επόμενο σε σειρά Αναγνωσματάριο είναι αυτό που απευθυνόταν στους μαθητές της Γ΄ τάξης δημοτικού και το οποίο περιείχε ποιήματα και πεζά ηθοποιητικού περιεχομένου. Ήταν κι αυτό γραμμένο στην καθαρεύουσα και είχε εγκριθεί για την πενταετία 1901-1906. Στην πρώτη σελίδα έχει ένα ποίημα του Βιζυηνού με τίτλο: Ο καλός Θεός και αναφέρεται στη δημιουργία της πλάσης (στα άνθη, στα πουλιά, στα δάση, στα βουνά, στα λιβάδια, στα αρνάκια, στα ρυάκια, στους ωκεανούς, στα ποτάμια, στις λίμνες, στον ήλιο, στα φεγγάρια, στα αστέρια) και στην ευγνωμοσύνη που πρέπει να νιώθει ο άνθρωπος για όλα τα παραπάνω. Στη συνέχεια το Αναγνωσματάριο χωρίζεται σε 12 ενότητες όπως μπορούμε να δούμε και στον πίνακα που ακολουθεί.

Πίνακας 2

Περιεχόμενα Αναγνωσματαρίου Γ΄ τάξης

Ενότητα Α΄	Καλή και κακή συναναστροφή
Ενότητα Β΄	Υπερηφάνεια και μετριοφροσύνη
Ενότητα Γ΄	Σπείδε βραδέως
Ενότητα Δ΄	Φρόνησις και αφροσύνη
Ενότητα Ε΄	Οκνηρία και φιλεργία
Ενότητα ΣΤ΄	Αλλοτριπραγμοσύνη και πολυπραγμοσύνη
Ενότητα Ζ΄	Φιλανθρωπία
Ενότητα Η΄	Πίστις και αφοσίωσις
Ενότητα Θ΄	Γενναιότης
Ενότητα Ι΄	Στοργή των γονέων προς τα τέκνα
Ενότητα ΙΑ΄	Αγάπη των τέκνων προς τους γονείς
Ενότητα ΙΒ΄	Ο Θεός

Όπως διαπιστώνουμε κάποιες ενότητες προσπαθούν μέσω της αντίθεσης και της σύγκρισης να στοχεύσουν στην προώθηση των αρετών. Αυτό συμβαίνει στις ενότητες με τίτλο: Υπερηφάνεια και μετριοφροσύνη, Φρόνησις και αφροσύνη και

τέλος Οκνηρία και φιλεργία. Ένα άλλο άξιο λόγου γνώρισμα του Αναγνωσματορίου είναι το γεγονός ότι η πρώτη ενότητα αφιερώνεται στη σημασία που έχει για τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς μας η καλή και κακή συναναστροφή. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν την προσπάθεια του Παπαμάρκου, να βοηθήσει τους μικρούς μαθητές να μάθουν να διακρίνουν την καλή από την κακή συντροφιά αλλά και τη διάθεσή του να ενισχύσει αυτήν του την προσπάθειά με την παράθεση παροιμιών όπως:

- *Μ' όποιον δάσκαλο καθίσης, τέτοια γράμματα θα μάθης.*
- *Όποιος είς το μύλο 'μπαίνει, λερωμένος πάντα 'βγαίνει.*
- *Η κακή η συντροφιά φέρν' αγιάτρευτη αρρωστιά.*
- *Όποιος κοιμάται με σκύλους σηκώνεται με ψύλλους.*
- *Πές μου ποια 'ναι η συντροφιά σου, να σου 'πω την ανθρωπιά σου.*
- *Φθείρουν ήθη χρηστά ομιλίας κακαί.*

Παρακάτω η ενότητα με τίτλο: Σπεύδε βραδέως περιέχει κείμενα που αναφέρονται στην υπομονή, στην εμπιστοσύνη στο Θεό, στο ότι τίποτα δε γίνεται τυχαία στη ζωή μας και τα οποία ενισχύονται με τις παρακάτω παροιμίες:

- *Όποιος βιάζεται, σκοντάφτει.*
- *Κάλλιο αγάλια και καλά παρά γλήγορα και τυφλά.*
- *Όποιος τρέχει, γλήγορ' αποσταίνει.*
- *Όλα έρχονται με τον καιρό, όταν ξέρης και προσμένης.*
- *Το γλήγορο και το καλό ποτέ δεν παν μαζί τα δύο.*
- *Η σκύλα από τη βιά της τυφλά γεννά τα παιδιά της.*

Στην ενότητα με τίτλο: Αλλοτριοπραγμοσύνη και πολυπραγμοσύνη ο Παπαμάρκου επιδιώκει να πείσει τους μαθητές ότι είναι προτιμότερο να κάνουν λίγα πράγματα αλλά να τα κάνουν σωστά παρά να είναι πολυπράγμονες και να μην είναι αποδοτικοί σε τίποτα. Τα παραπάνω ενισχύονται και με διάφορες παροιμίες που παραθέτει στο τέλος κάθε κειμένου όπως:

- *Δυό καρπούζια σε μια μασχάλη, δε βαστούνται.*
- *Δυό λαγούς 'σαν κυνηγός, και οι δυό θε να σου φύγουν.*
- *Ή παπάς παπάς ή ζευγάς ζευγάς ή καθάριος μωλωνάς.*
- *Όποιος ανακατόνεται σε πολλά 'λίγα βγάζει πέρα.*
- *Ή χορέψετε καλά ή αφήτε το χορό.*

Η ενότητα με τίτλο: Φιλανθρωπία περιέχει τρία μακροσκελή κείμενα και ένα ποίημα με τίτλο: Η τυφλή ανθοπώλις. Μάλιστα το ένα από τα τρία κείμενα είναι

φυσιογνωστικού περιεχομένου και αναφέρεται στα δελφίνια και στην αγάπη που έχουν μεταξύ τους *«...Τρέχουσι πάντες εις βοήθειαν, όταν τις αυτών κινδυνεύη, και πάντοτε συνοδεύει τα μικρά μεγαλείτερός τις δελφίν, ίνα προσέχη και φυλάττη αυτά...»* Στόχος των κειμένων είναι να εμφυσήσουν στους μαθητές την αρετή της φιλανθρωπίας, η οποία είναι απαραίτητη στις κοινωνίες των ανθρώπων.

Η ενότητα με τίτλο: Πίστις και αφοσίωσις μέσω των κειμένων της εκθειάζει τη σχέση πίστης και αφοσίωσης που μπορεί να αναπτυχθεί ανάμεσα σε έναν άνθρωπο και ένα ζώο και η οποία αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση για τις ανθρώπινες σχέσεις. Τέλος, η ενότητα κλείνει με ένα φυσιογνωστικό κείμενο που αναφέρεται στον γάιδαρο και τον χαρακτηρίζει πολύ πιστό και αφοσιωμένο ζώο *«...Μεταφέρει μεγάλα βάρη και σύρει αμάξας. Παρέχει το γάλα του, το οποίον είνε πολύ ωφέλιμον εις τινας ασθeneίας, επειδή είνε γλυκό, εύπεπτον και θρεπτικόν. Παρέχει το δέρμα του, εκ του οποίου κατασκευάζονται τύμπανα στερεώτατα, και τρέφει δια των σαρκών του λαούς τινας, οίτινες νοστιμεύονται το κρέας του».*

Η επόμενη ενότητα είναι αφιερωμένη στην αρετή της γενναιότητας με την οποία επιδίωκαν να γαλουχήσουν τους μικρούς μαθητές και ιδίως τα αγόρια. Εκείνη την εποχή η ύπαρξη ανδρειωμένων νέων, οι οποίοι δε θα δειλίαζαν να θυσιάσουν ακόμη και τη ζωή τους για τη σωτηρία της πατρίδας τους, ήταν ζωτικής σημασίας για τη συνέχιση του ελληνικού κράτους καθώς πολλοί εχθροί επιβουλεύονταν την ελληνική γη.

Προς το τέλος του Αναγνωσματορίου βλέπουμε τον Χαρίσιο Παπαμάρκου να αφιερώνει δύο ενότητες στις σχέσεις των γονέων με τα παιδιά τους και στη σπουδαιότητά τους. Έτσι λοιπόν η μία ενότητα που έχει ως τίτλο: Στοργή των γονέων προς τα τέκνα και η δεύτερη με τίτλο: Αγάπη των τέκνων προς τους γονείς, εκθειάζουν την αγάπη και την ανιδιοτέλεια με την οποία μεγαλώνουν οι γονείς τα παιδιά τους αλλά και την ανταπόδοση αυτής της αγάπης εκ μέρους των παιδιών ως ένδειξη ευγνωμοσύνης. Εντυπωσιάζει μάλιστα το κείμενο με τίτλο: Η πτωχή χήρα και η κόρη της Άννα μέσω του οποίου περνάνε πολύ δυνατά μηνύματα. Η μικρή Άννα παρόλο που ήταν ορφανή από πατέρα και η μητέρα της μετά βίας μπορούσε να συντηρήσει την οικογένεια μέσω της εργασίας της, προτίμησε μια ζωή με στερήσεις αλλά έχοντας στο πλευρό τη μητέρα της παρά να ζήσει στην πλούσια οικογένεια που προφέρθηκε να τη βοηθήσει.

Ιδιαίτερα συγκινητικά και δυνατά είναι τα λόγια της προς τη μητέρα της όταν επέστρεψε στο πατρογονικό της σπίτι *«...Αγαπητή μου μήτερ, πόσον είμαι ευτυχής ότι*

ευρίσκομαι πάλιν πλησίον σου! Ποτέ, ποτέ πλέον δεν θα αποχωρισθώ από σου. Και αν πρόκειται να αποθάνω της πείνης, προτιμώ να υποφέρω τα πάντα πλησίον σου παρά να απομακρυνθώ πλέον από σου...». Το ίδιο συγκλονιστική είναι και η παροιμία στο τέλος του κειμένου που φανερώνει το δέσιμο και τη δύναμη της αγάπης ανάμεσα στη μάνα και το παιδί της: *Ας με κρατή η μαννούλα μου κι ας με κρατή άνω κάτω γιατί του ξένου τα χέρια καίουν, μα δεν θεραπεύουν.*

Το Αναγνωσματάριο κλείνει με μία ενότητα αφιερωμένη στο Θεό δημιουργό, που με τόση αγάπη έπλασε ολάκερη τη φύση και εμείς οφείλουμε να του αναπέμψουμε ύμνους και ευχαριστίες.⁹⁹

Το τελευταίο Αναγνωσματάριο το οποίο προοριζόταν για τους μαθητές της Δ΄ τάξης Δημοτικού και ήταν γραμμένο στην απλή καθαρεύουσα όπως και τα δύο προηγούμενα, είχε εγκριθεί για την πενταετία 1906-1911. Αυτό περιείχε πεζά και ποιήματα ηθικοπλαστικού περιεχομένου, εμπνευσμένα από την ελληνική μυθολογία και το φυσικό περιβάλλον και όπως βλέπουμε στον παρακάτω πίνακα ήταν χωρισμένο σε 9 ενότητες.

Πίνακας 3

Περιεχόμενα Αναγνωσματαρίου Δ΄ τάξης

Ενότητα Α΄	Κακίαί διάφοροι
Ενότητα Β΄	Αρεταί Διάφοροι
Ενότητα Γ΄	Καρτερία, Ανδρεία, Ηρωισμός
Ενότητα Δ΄	Φιλοπατρία
Ενότητα Ε΄	Το κακόν τιμωρείται, το αγαθόν βραβεύεται
Ενότητα ΣΤ΄	Διδάγματα τα ύψιστα
Ενότητα Ζ΄	Ελληνική Μυθολογία
Ενότητα Η΄	Ελληνική φύσις- φαινόμενα φυσικά
Ενότητα Θ΄	Ο κόσμος

Το συγκεκριμένο Αναγνωσματάριο ξεκινάει με ένα ποίημα του Άγγελου Βλάχου με τίτλο: Ύμνος παιδων προς τον Θεόν, το οποίο αναφέρεται στην

⁹⁹ Παπαμάρκος, Χαρ. (1904). *Ελληνικόν Αναγνωσματάριο. Δια τους μαθητάς της τρίτης τάξεως των Σχολείων της Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως.* Ανακτήθηκε από: <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=03-20561426&tab=01>

ευγνωμοσύνη που πρέπει να αισθάνεται ο άνθρωπος προς τον Πλάστη και Δημιουργό των πάντων. Στη συνέχεια παραθέτει δύο ενότητες στις οποίες περιγράφονται διάφορες κακίες όπως η μωρία, η θρασύτητα, το ψεύδος, ο φθόνος, η πλεονεξία, η υπερηφάνεια, η απρονοησία, η απιστία κ.ά και διάφορες αρετές όπως η ομόνοια, η αλληλοβοήθεια, η πρόνοια, η οικονομία, η φιλεργία, η ολιγάρκεια κ.ά.

Έπειτα ακολουθεί μία ενότητα με τίτλο: Καρτερία, Ανδρεία, Ηρωισμός και η οποία περιέχει αποσπάσματα αρχαίων συγγραφέων και ποιήματα κυρίως του ποιητή Αριστοτέλη Βαλαωρίτη. Τη συγκεκριμένη ενότητα ακολουθεί μία ενότητα με τίτλο: Φιλοπατρία, η οποία αναφέρεται στην αγάπη για την πατρίδα και επιδιώκει να γαλουχήσει τους μικρούς μαθητές με αυτήν, έτσι ώστε αν χρειαστεί να είναι διατεθειμένοι να πολεμήσουν για την υπεράσπιση της πατρίδας τους.

Στη συνέχεια έχουμε μία ενότητα με τίτλο: Το κακόν τιμωρείται, το αγαθόν βραβεύεται (η ίδια ενότητα συναντάται και στο Αναγνωσματάριο της Β΄ τάξης δημοτικού) μέσω της οποίας προσπαθεί να πείσει τους μικρούς μαθητές, ότι κάνοντας καλές πράξεις θα προκόψουν στη ζωή τους, ενώ όποιος κάνει κακό αργά ή γρήγορα θα βρεθεί αντιμέτωπος με την τιμωρία του. Στην επόμενη ενότητα ο Παπαμάρκου παραθέτει αποφθέγματα από τους επτά σοφούς, οι οποίοι ήταν: ο Κλεόβουλος ο Λίνδιος, ο Σόλων ο Αθηναίος, ο Χίλων ο Λακεδαιμόνιος, ο Πιττακός ο Μυτιληναίος, ο Θαλής ο Μιλήσιος, ο Βίας ο Πριηνεύς και ο Περίανδρος ο Κορίνθιος. Έπειτα, αφού αναφέρεται στα χρυσά έπη των Πυθαγορείων, περνάει στην ενότητα της Ελληνικής Μυθολογίας στην οποία παρουσιάζονται οι εξής μύθοι: Η κοσμογονία, Η Θεογονία, Τιτανομαχία, Ο Τυφών, Ο Όλυμπος, Ο Μουσηγέτης Απόλλων, Ο Πάν και Αι Νύμφαι, ενώ περιέχει και ένα κείμενο με τίτλο: Οι θεοί, ο κόσμος και οι άνθρωποι που είναι βασισμένο στους αρχαίους Έλληνες ποιητές και συγγραφείς. Τέλος, στα περιεχόμενα της ενότητας συγκαταλέγονται ένα ποίημα του Άγγελου Βλάχου με τίτλο: Η Ελλάδα κατά το οποίο υμνεί την Ελλάδα ως «...η χώρα των θεών, ... η πατρίς των φώτων!», ένα κείμενο φυσιογνωσίας που περιγράφει τον μενεξέ, ένα ποίημα του Γ.Α. Κουντούρη με τίτλο: Το ίον (ή αλλιώς βιολέτα) και ένα ακόμη ποίημα του Άγγελου Βλάχου με τίτλο: Το αγροτικόν ανθύλλιον.

Η προτελευταία ενότητα του Αναγνωσματαρίου περιέχει κείμενα αρχαίων Ελλήνων ποιητών και συγγραφέων όπως του Σοφοκλή, του Πινδάρου, του Ομήρου, του Αλκαίου και του Αιλιανού, τα οποία αναφέρονται στη φύση και τα φυσικά φαινόμενα, με στόχο να εξοικειωθούν οι μαθητές με τη φύση που τους περιβάλλει και να την αγαπήσουν περισσότερο. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι η καλλιέργεια της

αγάπης προς τη φύση και η προστασία του περιβάλλοντος ήταν θέματα που απασχολούσαν τον άνθρωπο εκείνης της εποχής και για αυτόν τον λόγο συμπεριλαμβάνονταν στην ύλη των σχολικών εγχειριδίων. Έπειτα λόγω του ότι οι περισσότεροι από τους μαθητές θα ασχολούνταν στο μέλλον με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, οι γνώσεις γύρω από τη φύση και τα φυσικά φαινόμενα ήταν αναγκαίες για την επιβίωσή τους.

Τέλος, στην ένατη ενότητα εκτός από τα ποιήματα των Ιωάννη Καρασούτσα, Άγγελου Βλάχου και Αλέξανδρου Ραγκαβή, τα κείμενα που περιέχει στηρίζονται στους Αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και στο πώς αντιλαμβάνονταν τον ήλιο, τη σελήνη, τα άστρα, τη γη και το Θεό-δημιουργό.¹⁰⁰

---

¹⁰⁰ Παπαμάρκος, Χαρ. (1908). *Ελληνικόν Αναγνωσματάριο. Δια τους μαθητάς της τετάρτης τάξεως των Σχολείων της Στοιχειώδους Εκπαιδέσεως*. Ανακτήθηκε από: <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=03-20561297&tab=01>

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΡΕΥΝΑ

2.1 Σκοπός και στόχοι της έρευνας

Το γεγονός ότι δεν υπάρχει κάποια μελέτη που να ασχολείται με τα Αναγνωσματάρια του Χαρίσιου Παπαμάρκου, αποτέλεσε ισχυρό κίνητρο για την επιλογή του συγκεκριμένου θέματος.

Το να ανακαλύψουμε τις στάσεις και τις αξίες που μετέδιδαν τα σχολικά εγχειρίδια και το σχολείο γενικότερα στους μαθητές εκείνης της εποχής, είναι πληροφορίες που θα μας βοηθήσουν να αναδείξουμε τις παιδαγωγικές αντιλήψεις που επικρατούσαν αλλά και να σκιαγραφήσουμε την προσπάθεια κοινωνικοποίησης και διαπαιδαγώγησης των μαθητών.

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να ερευνήσουμε τα Αναγνωσματάρια που συνέγραψε ο Χαρίσιος Παπαμάρκου και ιδιαίτερα το σχολικό εγχειρίδιο της Β΄ τάξης δημοτικού, έτσι ώστε να εντοπίσουμε τα στοιχεία του Εγκυκλοπαιδικού μοντέλου. Μέσω της ανάλυσης περιεχομένου θα εξετάσουμε τις θεματικές ενότητες που έχουν σχέση με: 1) την ηθική - κοινωνική (θρησκευτική) αγωγή, 2) την οικογενειακή αγωγή και 3) τη φυσική αγωγή, ενώ θα αναφερθούμε και στην εικονογράφηση που κοσμεί το συγκεκριμένο σχολικό εγχειρίδιο.

Τέλος, όσον αφορά το ιστορικό πλαίσιο της εργασίας οι στόχοι που τέθηκαν είναι οι εξής: η εξέταση των πολιτικοκοινωνικών -οικονομικών συνθηκών της Ελλάδας την περίοδο 1890-1910 και της ελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας από το 1890 έως το 1910, η μελέτη των Αναλυτικών Προγραμμάτων των Δημοτικών Σχολείων και του πλαισίου συγγραφής των σχολικών εγχειριδίων, η αναφορά στη ζωή και το έργο του Χαρίσιου Παπαμάρκου αλλά και στο ρόλο που διαδραμάτισε στα εκπαιδευτικά και πολιτικά δρώμενα της εποχής του.

2.2 Μεθοδολογία της έρευνας

Αντικείμενο της παρούσας έρευνας αποτελεί το περιεχόμενο του Αναγνωσματορίου της Β΄ τάξης δημοτικού, που συνέγραψε ο Χαρίσιος Παπαμάρκου και το οποίο προοριζόταν για την πενταετία 1897-1902. Για την εκπόνηση της εργασίας χρησιμοποιήσαμε έναν συνδυασμό μεθόδων, καθώς για το θεωρητικό της πλαίσιο ήταν αναγκαία η χρήση της Ιστορικής Ερμηνευτικής, ενώ για το ερευνητικό μέρος η Ανάλυση περιεχομένου.

Όσον αφορά τη μέθοδο της Ιστορικής Ερμηνευτικής αυτή αναπτύχθηκε από τους θεολόγους (ερμηνεία της Αγίας Γραφής), τους φιλοσόφους (ερμηνεία του κόσμου και των φαινομένων του) και τους φιλόλογους (μέθοδος επεξεργασίας και ανάλυσης κειμένων) και είναι η διαδικασία ερμηνείας και κατανόησης γραπτών και προφορικών πηγών με στόχο να εξηγηθεί κάτι άγνωστο. Η «ερμηνευτική τέχνη» λοιπόν είναι η ικανότητα μας να κατανοούμε και να διευκρινίζουμε οτιδήποτε φαντάζει δύσκολο και ακατανόητο, έτσι ώστε να γίνεται καταληπτό. Ο πρώτος που ασχολήθηκε με τη συστηματοποίηση της μεθόδου είναι ο Γερμανός φιλόσοφος και θεολόγος Schleiermacher (1765-1834), ο οποίος επεσήμανε ότι τα πορίσματα της μεθόδου δεν μπορεί να έχουν αντικειμενικό χαρακτήρα καθώς βασίζονται περισσότερο στη διαίσθηση του ερμηνευτή. Στο ίδιο πνεύμα κινήθηκε και ο Dilthey (1833- 1911) με μόνη διαφορά το γεγονός ότι προσανατόλιζε τη χρησιμότητα της μεθόδου προς την κατανόηση των γραπτών κειμένων καθώς η ερμηνευτική ήταν για τον ίδιο «η τέχνη της κατανόησης γραπτών εκφράσεων της ζωής».

Στόχος της μεθόδου είναι να μπορέσει ο ερμηνευτής να κατανοήσει σε βάθος τον συγγραφέα. Τα στάδια της συγκεκριμένης μεθόδου είναι δύο: 1) Συλλογή και εξακρίβωση του ιστορικού υλικού και 2) Αξιολόγηση του υλικού. Τη συγκεκριμένη μέθοδο τη χρησιμοποιούμε συνήθως όταν πρόκειται να αναλύσουμε Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις, ενώ έχει ιδιαίτερη αξία και στη μελέτη της σύγχρονης εκπαιδευτικής πολιτικής αλλά και εκείνης που ίσχυε στο παρελθόν.¹⁰¹

---

¹⁰¹ Πυργιωτάκης, Ι. (2000). *Εισαγωγή στην παιδαγωγική επιστήμη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Με τη βοήθεια της Ιστορικής Ερμηνευτικής μελετήσαμε το ιστορικό πλαίσιο της εργασίας, ενώ για την έρευνα χρησιμοποιήσαμε την μέθοδο της Ανάλυσης περιεχομένου. Η Ανάλυση περιεχομένου, η οποία καθιερώθηκε κυρίως από τον B. Berelson (1952), είναι ένα σύνολο τεχνικών που αποσκοπούν στην αποκωδικοποίηση κειμένων. Αντικείμενο της συγκεκριμένης μεθόδου αποτελούν τα βιβλία, οι εφημερίδες, τα περιοδικά, οι ηχογραφημένες συνεντεύξεις και το εικονιστικό υλικό.¹⁰² Η Ανάλυση περιεχομένου (content analysis) λοιπόν είναι η μέθοδος που αναζητάει τα θέματα ενός κειμένου, που γίνονται αντικείμενο διαπραγμάτευσης όπως επίσης και τη συχνότητα εμφάνισής τους, μέσω προκαθορισμένων ερωτημάτων ή συστήματος κατηγοριών.¹⁰³

Όπως υποστηρίζει ο H. D. Lasswell σε κάθε επικοινωνία έχουμε πάντα έναν πομπό, ένα μήνυμα και έναν ή περισσότερους δέκτες. Το περιεχόμενο του μηνύματος που στέλνει ο πομπός μπορεί να έχει άδηλο ή φανερό σκοπό. Μέσω λοιπόν αυτής της μεθόδου μελετούμε τα χαρακτηριστικά του πομπού και του δέκτη, τους κρυφούς ή φανερούς σκοπούς του μηνύματος, τα μέσα που χρησιμοποιούνται για να προκληθεί το ενδιαφέρον του δέκτη και τα αποτελέσματα του μηνύματος στον/στους δέκτη/ες. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Ανάλυση περιεχομένου χρησιμοποιείται κυρίως α) για τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών του περιεχομένου, β) τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών του πομπού της επικοινωνίας και γ) τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών του δέκτη και των επιδράσεων της επικοινωνίας σ' αυτό.

Η Ανάλυση περιεχομένου μπορεί να βοηθήσει να κατανοήσουμε τα ρητά και άρρητα μηνύματα που φέρει το Αναγνωσμάτιο της Β' τάξης δημοτικού και να εντοπίσουμε το σύστημα αξιών και γενικότερα το ιδεολογικό πλαίσιο του εκπαιδευτικού συστήματος εκείνης της εποχής.¹⁰⁴

Ένας ποιοτικός ερευνητής δεν επηρεάζεται από τις στενές αντιλήψεις των θετικιστικών, ποσοτικών ερευνητών για την ύπαρξη μονοδιάστατων αιτιοκρατικών σχέσεων μεταξύ των μεταβλητών, αλλά αντίθετα έχει τη δυνατότητα να «αυτοσχεδιάσει» στην προσπάθειά του να προσεγγίσει βαθύτερα τα ζητήματα που τον

---

¹⁰² Ρίσβας, Α., ό.π.

¹⁰³ Τσιώλης, Γ. (2015). Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: διλήμματα, δυνατότητες, διαδικασίες. Στο Γ. Πυργιωτάκης & Χρ. Θεοφιλίδης (επιμ.) *Ερευνητική Μεθοδολογία στις Κοινωνικές Επιστήμες και στην Εκπαίδευση. Συμβολή στην επιστημολογική θεωρία και την ερευνητική πράξη* (σελ. 473-498). Αθήνα: Πεδίο. Ανακτήθηκε από: https://www.researchgate.net/profile/Giorgos-Tsiolis-2/publication/296014223_Analyse_poiotikon_dedomenon_dilemmata_dynatotetes_diadikasies/links/57336cc108aea45ee838f602/Analyse-poiotikon-dedomenon-dilemmata-dynatotetes-diadikasies.pdf

¹⁰⁴ Ρίσβας, Α., ό.π.

απασχολούν και να ανιχνεύσει με προσοχή την πολυπλοκότητα του θέματος, αναπτύσσοντας με βάση το υπό διερεύνηση υλικό τις δικές του αναλυτικές κατηγορίες.

Είναι αλήθεια ότι η ποιοτική έρευνα στη βάση της είναι μία ερμηνευτική διαδικασία, καθώς ο ερευνητής σε όλη τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας ερμηνεύει ό,τι βλέπει, ακούει και κατανοεί με βάση τις δικές του εμπειρίες, το πλαίσιο και τη συνθήκη στην οποία βρίσκεται καθώς και το θεωρητικό του υπόβαθρο. Στην ποιοτική προσέγγιση η υποκειμενικότητα δεν είναι ελάττωμα ούτε στέκεται εμπόδιο στην ολοκλήρωσή της, αντιθέτως θεωρείται δεδομένη.¹⁰⁵ Επομένως, τα συμπεράσματα της ανάλυσης στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στην υποκειμενική κρίση και στην απλή κοινή λογική του ερευνητή.¹⁰⁶ Σε αυτό το πλαίσιο κινήθηκε και η παρούσα έρευνα και για την καλύτερη επεξεργασία των δεδομένων της καθορίστηκαν οι παρακάτω κατηγορίες και υποκατηγορίες:

<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ</i>	<i>ΥΠΟΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ</i>
Ηθική - κοινωνική (θρησκευτική) αγωγή	Κλοπή και τιμιότητα Σκαιότητα και φιλοφροσύνη Ασπλαχνία και ευσπλαχνία Φρόνηση και αφροσύνη Απάτη Πλεονεξία Το κακό τιμωρείται, το αγαθό βραβεύεται Γενναιότητα Οι ύψιστες αρετές
Οικογενειακή αγωγή	Απειθεία και ευπείθεια στους γονείς Φίλοστοργία των γονέων Αγάπη των τέκνων προς τους γονείς Ευγνωμοσύνη προς τους γονείς
Φυσική αγωγή	Πραγματογνωσία & φυσιογνωσία
Διάφορα	Αινίγματα και λύσεις

¹⁰⁵ Ίσαρη, Φ., & Πουρκός, Μ., (2015). *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Ανακτήθηκε από: <http://hdl.handle.net/11419/5826>

¹⁰⁶ Κυριαζή, Ν. (2011). *Η κοινωνιολογική έρευνα, κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Πεδίο.

2.3 Το περιεχόμενο του Αναγνωσματορίου της Β΄ τάξης δημοτικού

Το Αναγνωσμάτιο της Β΄ τάξης δημοτικού στην έναρξη του έχει ένα ποίημα του Γ. Βιζυηνού με τίτλο: Άσμα εωθινόν και το περιεχόμενο του αναφέρεται στη γέννηση της άνοιξης κατά την οποία ξυπνάνε τα πουλάκια και τα αηδόνια κελαηδούν παράγοντας όμορφους ήχους και μαζί με όλη την πλάση στέλνουν προσευχή στο Θεό-πλάστη. Και μαζί με ολάκερη την πλάση και ο ίδιος ο ποιητής ξυπνάει με εύθυμη διάθεση και έτοιμος με ένα τραγούδι στο στόμα του να χαρεί την ομορφιά που φέρνει η άνοιξη. Το γεγονός ότι η έναρξη του εγχειριδίου περιέχει ποίημα-προσευχή προς τον Θεό, φανερώνει τον προσανατολισμό του περιεχομένου του αλλά και την έντονη θρησκευτικότητα, μέσω της οποίας προσπαθούν να διαπαιδαγωγήσουν τους μικρούς μαθητές.

2.3.1 Ηθική - κοινωνική (θρησκευτική) αγωγή

Κλοπή και τιμότητα

Αλώπηξ η κλέπτρια ¹⁰⁷

Πρόκειται για μια ιστορία που ενισχύει την άποψη ότι η κλοπή δε μένει ποτέ ατιμώρητη και στοχεύει στο να αποτρέψει τους μαθητές από την τέλεση τέτοιου είδους πράξεων. Πρωταγωνίστρια είναι μία αλεπού που προσπαθεί να φάει μερικές κότες χωρίς να γίνει αντιληπτή. Ο σπιτονοικοκύρης όμως που αντιλήφθηκε ποιος κρύβεται πίσω από αυτήν την πράξη «...η αλώπηξ, η κλέπτρια, έκαμεν αυτό το πολύ κακόν. Είνε πολύ πονηρά, αλλά να ιδη και αυτή τί έχει να πάθη!...», αφήνει μια παγίδα στο κοτέτσι και έτσι τη δεύτερη φορά που επιχείρησε να εισβάλλει σε αυτό, παγιδεύεται και τραυματίζεται. Τελικά, τη χαριστική βολή την έδωσε ο ίδιος ο σπιτονοικοκύρης χτυπώντας την στο κεφάλι με ένα χοντρό ξύλο. Στο τέλος της ιστορίας παραθέτει τις παρακάτω φράσεις:

-Εφαγες τα γλυκομάρουλα; φάγε και τα πικρομάρουλα.

- Του κακού το κερί ως το πρωί κρατεί.

---

¹⁰⁷ Παπαμάρκος, Χαρ. (1900). *Ελληνικόν Αναγνωσμάτιο. Δια τους μαθητές της Δευτέρας Τάξεως των Σχολείων της Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως*. Σελ. 16 Ανακτήθηκε από: <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=03-20561096&tab=01>

Κύων ο κλέπτης¹⁰⁸

Μία ακόμη ιστορία που φύλαγε άσχημο τέλος για τον κλέφτη, με πρωταγωνιστές αυτήν τη φορά δύο σκυλιά με διαφορετικό χαρακτήρα. Το ένα ήταν καλό και υπάκουο και δεν ήθελε να συμμετέχει σε κακές πράξεις, ούτε να συναναστρέφεται κακά σκυλιά, ενώ το άλλο ήταν κακό και κλέφτης «...*Είσαι κακός...και με κακούς δεν έχω όρεξιν να κάμω συναναστροφάς*». Τελικά το τέλος του κακού σκύλου δεν ήταν αίσιο, καθώς ο αλλαντοποιός από τον οποίο έκλεβε τα λουκάνικα το περίμενε μια μέρα με ένα τσεκούρι στο χέρι και το σκότωσε. Μέσω αυτής της ιστορίας κάνει μια έμμεση αναφορά στη «κλανθασμένη» επιλογή ορισμένων νέων να αποκτούν «κακές παρέες», που τους παρασέρνουν σε άνομες πράξεις, ενώ παράλληλα προτρέπει τα παιδιά να υιοθετούν τη στάση και το χαρακτήρα του καλού σκυλιού, που παρά τα συνεχή καλέσματα και τα δέλεαρ δεν πειθεται να ακολουθήσει τις επιθυμίες του κακού σκύλου. Στο τέλος της ιστορίας παρατίθενται δύο φράσεις:

- Έφαγες το μέλι; πιά και το ' ξείδι.
- Όταν κλέφτουνε, μην κλέφτης, κι όταν διαλαλούνε, μη φοβάσαι.

Ο κλαπείς ίππος¹⁰⁹

Πρόκειται για μία χαριτωμένη ιστορία, με πολύ έξυπνη πλοκή που αφορά την κλοπή ενός αλόγου. Όταν λοιπόν έκλεψαν το άλογο ενός χωρικού, σκέφτηκε να πάει στην πόλη να αγοράσει ένα άλλο για να το αντικαταστήσει. Μόλις έφτασε όμως στην αγορά ανάμεσα στα άλογα που ήταν προς πώληση αναγνώρισε το άλογο που του είχαν κλέψει «...*Αυτός ο ίππος είναι ιδικός μου, μου τον έκλεψαν προ τριών ημερών!...*». Ο κλέφτης όμως ισχυριζόταν ότι είναι δικό του το άλογο και ότι το έχει στην κατοχή του εδώ και ένα χρόνο «...*Είναι δυνατόν να ομοιάζη με τον ιδικόν σου, αλλ' αυτός δεν είναι ο ιδικός σου*». Για να αποκαλύψει το ψέμα του, ο χωρικός ζήτησε να του πει από ποιο μάτι δεν έβλεπε το άλογο. Έτσι ο κλέφτης έπεσε στην παγίδα του χωρικού καθώς το άλογο δεν είχε κανένα πρόβλημα με τους οφθαλμούς του «...*Ιδετε! Να! Ο ίππος δεν είναι διόλου τυφλός*». Αποκαλύφθηκε έτσι η απατεωνιά του, συνελήφθη και οδηγήθηκε στις φυλακές. Αυτήν την τύχη λοιπόν έχουν όσοι προβαίνουν σε αξιόποινες πράξεις και

¹⁰⁸ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 18

¹⁰⁹ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 20

σύμφωνα με τον Παπαμάρκου καλό είναι να το γνωρίζουν και οι μικροί μαθητές έτσι ώστε να τις αποφεύγουν.

- *Ο διάβολος πωλεί τυρί, χωρίς να έχει γίδα.*
- *Να πλουτούσαν οι κλέφταις, ηθε' να πλουτήσουν κ' οι ποντικοί.*
- *Των αχρείων η γιορτή ολίγον καιρόν κρατεί.*

Το τίμιον παιδίον ¹¹⁰

Πρόκειται για μια πολύ γλυκιά ιστορία που προάγει ηθικές αξίες όπως τιμιότητα, αξιοπρέπεια και ειλικρίνεια. Ένας ταξιδιώτης συνάντησε τυχαία σε μια βόλτα στην πόλη ένα μικρό αγόρι που έκλαιγε και τον παρακαλούσε να του δώσει μια δραχμή, γιατί ήταν άρρωστη η μητέρα του και δεν είχε χρήματα να αγοράσει τα φάρμακά της. Του έδωσε μία λίρα έτσι ώστε να πάει να τη *''χαλάσει''* σε νομίσματα μικρότερης αξίας *«...Να έλθης γρήγορα και να μου φέρης τα χρήματα!»*. Η δυσπιστία του ξένου ήταν μεγάλη και πίστευε ότι τον ξεγέλασε, μέχρι που τον είδε να έρχεται επιστρέφοντας τα χρήματα στον ίδιο και κρατώντας μόνο μία δραχμή, όσα είχε ζητήσει εξ αρχής. Ο ξένος θαύμασε την τιμιότητα του μικρού παιδιού και τον ρώτησε για ποιο λόγο δεν κράτησε όλα τα χρήματα. Το παιδί με περισσό θάρρος απάντησε πως δεν είναι κλέφτης και προτιμάει να πεθάνει της πείνας παρά να κλέψει *«...δεν είμαι κλέπτης, κύριε...επίσης και η μήτηρ μου δεν κλέπτει»*. Εμμέσως πλην σαφώς το συγκεκριμένο αποτελεί ένα μήνυμα προς τους νέους, οι οποίοι μπορεί να έρθουν αντιμέτωποι με τη φτώχεια αλλά θα πρέπει να σταθούν στο ύψος τους και μόνο έτσι θα έρθουν καλύτερες μέρες. Η τύχη του παιδιού και της οικογένειας τελικά άλλαξε προς το καλύτερο ύστερα από τη βοήθεια που δέχτηκαν από τον πλούσιο *''ξένο''*.

Αι περιστεραί ¹¹¹

Ακόμη μια όμορφη ιστορία που εκθειάζει την τιμιότητα του πρωταγωνιστή της ιστορίας, ο οποίος παρά την εσωτερική πάλη ανάμεσα στο κακό και το καλό *«...Πόσον ευτυχής θα ήμην, αν είχον αυτάς τας περιστεράς!...»* επιλέγει το καλό και δεν μετατρέπει

---

¹¹⁰ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 22

¹¹¹ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 24

τη σκέψη του σε πράξη, που ήθελε να αιχμαλωτίσει, να κλέψει ουσιαστικά, το ζεύγος των περιστεριών του φίλου του. Σε αυτό το κείμενο διαφαίνεται έντονα και το θρησκευτικό στοιχείο, καθώς το κλέψιμο θεωρείται αμαρτία και ο ίδιος δεν είναι διατεθειμένος να την πράξει *«...Τί! κλέπτης να γείνω; Ποτέ!»* ενώ και στο τέλος τονίζεται ότι όποιος είναι δίκαιος και τίμιος έχει πάντοτε την ευλογία του Θεού. Τελικά ο φίλος του αναγνώρισε την τιμιότητα του και άφησε κρυφά στη φωλιά της περιστέρας του, τα αυγά από το δικό του ζεύγος περιστεριών. Έτσι λοιπόν μόνο κέρδος είχε ο μικρός μας φίλος, ο οποίος απέκτησε τελικά αυτό που ήθελε χωρίς να μπει στη διαδικασία να το αποκτήσει με παράνομες πράξεις.

- Η τιμή τιμή δεν έχει και χαρά 'ς τον, που την έχει.

Σκαιότητα και φιλοφροσύνη

Αι δύο αίγες¹¹²

Το πείσμα και η ξεροκεφαλιά μπορεί να οδηγήσουν κάποιον στον όλεθρο σύμφωνα με το συγκεκριμένο κείμενο. Ο Παπαμάρκου προσπαθεί να βοηθήσει τους μαθητές να συνειδητοποιήσουν ότι θα πρέπει να διαθέτουν φρόνηση και να αποβάλλουν το υπέρμετρο εγωισμό. Οι δύο κατσίκες της ιστορίας αρνούσαν να στοιχηθούν η μία πίσω από την άλλη για να περάσουν τη γέφυρα *«...Εγώ είμαι μεγαλητέρα από σε και εγώ θα κάμω τόπον να περάσης σύ; Αυτό μά την αλήθειαν ποτέ δεν θα το κάμω!»* και έτσι γκρεμοτσακίστηκαν. Τέλος κλείνει με μία φράση:

- *Του χωριάτη η ματιά παρ'όλιγο 'ναι ζυλιά.*

Το βασιλόπαιδον¹¹³

Πρόκειται για μία πολύ διδακτική ιστορία, η οποία αναφέρεται σε ένα βασιλόπουλο που το διακατείχε υπερμεγέθης εγωισμός και υπεροψία και δεν καταδέχτηκε να ανταποδώσει τον χαιρετισμό ενός χωρικού που τον χαιρέτησε με περισσή ευγένεια. Το μάθημα που του έδωσε ο πατέρας του με το να μην του δώσει ψωμί *«...Το βασιλόπαιδον εζήτησεν άρτον, αλλ' οι υπηρέται δεν έδωκαν»*, για το λόγο ότι περιφρόνησε τον χωρικό

¹¹² Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 27

¹¹³ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 28

«...Όταν θέλεις να τρώγης άρτον, δεν πρέπει να περιφρονής και τον άνθρωπον, όστις με τον ιδρώτα του προσώπου του καλλιεργεί τον σίτον, από τον οποίον κατασκευάζεται ο άρτος», είναι ένα πολύ ωραίο ηθικό δίδαγμα για τους μικρούς μαθητές. Θα πρέπει λοιπόν να σέβονται όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτου επαγγέλματος, καταγωγής, κοινωνικής θέσης, οικονομικής επιφάνειας και να μην του περιφρονούν ή να θεωρούν τον εαυτό τους καλύτερο ή ξεχωριστό. Μια πολύ ωραία ιστορία που είναι επίκαιρη ακόμη και στις μέρες μας και μπορεί να διδαχθεί στα πλαίσια της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, τοποθετώντας στο πρόσωπο του χωρικού, τον μετανάστη, τον ‘‘ξένο’’, τον πρόσφυγα. Κλείνει με τις εξής φράσεις:

- *Ό,τι κάμης θα σου κάμουν.*
- *Καθώς κανοναρχείς σου ψάλλουν.*

Η ηχώ ¹¹⁴

Σε αυτήν την ιστορία ο πρωταγωνιστής εκπλήσσεται ευχάριστα, όταν συνειδητοποιεί ότι η φωνή που άκουγε μέσα από το δάσος, δεν ήταν ενός άλλου παιδιού όπως πίστευε αρχικά αλλά η ηχώ. Η συμβολή του πατέρα του ήταν καθοριστικής σημασίας καθώς τον βοήθησε να αντιληφθεί τι πραγματικά συνέβαινε «...Είδες, παιδίον μου, ποιον είνε αυτό το κακόν παιδίον, το οποίον υβρίζει εις το δάσος. Είσαι συ ο ίδιος». Το μάθημα που πήρε είναι ότι όταν συμπεριφέρεσαι με ευγένεια και καλοσύνη τότε γίνεσαι δέκτης καλής και ευγενικής συμπεριφοράς «...Αν συ έλεγες κανένα καλόν λόγον, καλόν λόγον θα ήκουες», ενώ όταν βρίζεις κάποιον και μιλάς άσχημα θα λάβεις τέτοιου είδους συμπεριφορές. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι οι ιστορίες με τέτοιου είδους μηνύματα έχουν ηθικοπλαστικό χαρακτήρα και αποσκοπούν στη δημιουργία μιας κοινωνικά αποδεκτής συμπεριφοράς. Στο τέλος της ιστορίας ο Παπαμάρκου παραθέτει δύο πολύ στοχευμένα γνωμικά:

- Μη πης του πηγαδιού μπα, μη σου πη κι αυτό α!*
- Αν θέλεις καλά ν’ ακούς, μάθε καλά να λέγης.*

---

¹¹⁴ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 28

Ήλιος και βοριάς ¹¹⁵

Μετά τις παραπάνω ιστορίες σειρά έχει ένας μύθος του Αισώπου, που αναφέρεται στη λογομαχία του ήλιου και του βοριά για το ποιος είναι δυνατότερος. Ο βοριάς καμάρωνε με υπερηφάνεια ότι με την αγριότητα του μπορεί να φέρει την καταστροφή και επομένως είναι ο δυνατότερος του κόσμου. Από την άλλη μεριά ο ήλιος υπονοώντας τον εαυτό του, υποστήριζε ότι μία πιο ήσυχη και ήμερη δύναμη μπορεί να είναι δυνατότερη από εκείνον «...ενώ είνε ήμεροι και ήσυχοι, έχουσιν εν τούτοις πολύ μεγαλητέραν δύναμιν από σε τον άγριον». Τελικά το στοίχημα που έβαλαν μεταξύ τους για το ποιος θα καταφέρει να ξεγυμνώσει τον άνθρωπο που βρισκόταν στην πεδιάδα, το κέρδισε ο ήλιος, ο οποίος κατάφερε με τη θερμότητα του να κάνει τον άντρα να βγάλει τα ρούχα του «...Ο άνθρωπος, όσον ηύξανεν η θερμότης, τόσον εξεδύετο περισσότερο και επί τέλους εγυμνώθη εντελώς και εισήλθεν εις ένα ποταμόν...». Στον συγκεκριμένο μύθο ο Αίσωπος προσωποποιεί τον βοριά και τον ήλιο και μας προσφέρει ένα πολύ ωραίο ηθικό δίδαγμα. Αυτός λοιπόν που χρησιμοποιεί το θυμό και την αγριότητα δε φέρνει τα επιθυμητά αποτελέσματα, ενώ αντίθετα αυτός που διακρίνεται για την καλοσύνη και τη γλυκύτητα του μπορεί να πετύχει ό,τι βάλει στόχο.

-Χωριάτης εγεννήθηκε; ματσούκα πελεκιέται.

-Το ήσυχο νερό τρυπάει το βουνό.

Ο ήλιος και ο αέρας (ποίημα Γ. Δροσίνη) ¹¹⁶

Το ποίημα του Γ. Δροσίνη έχει ακριβώς το ίδιο περιεχόμενο με τον παραπάνω μύθο και στοχεύει στην ενίσχυση του ηθικού διδάγματός του «Άκουσε και μάθε το 'σε περνά 'ς τη δύναμη, γιατί πας με το κακό κ' εγώ πάω με το καλό!».

Η μέλισσα και το έαρ ¹¹⁷

Μία ιστορία που προάγει την ταπεινοφροσύνη και αποκαλύπτει ότι το λουλούδι που κατάφερε να χορτάσει τις μέλισσες με το νέκταρ της, ήταν μια ήσυχη και χωρίς

¹¹⁵ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 30

¹¹⁶ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 32

¹¹⁷ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 34

υπερηφάνεια άγρια βιολέτα «...Ήτο μία αγριοβιολέττα. Εστέκετο εκεί μόνη της, ήσυχος, εύμορφη εύμορφη και χωρίς καμμίαν υπερηφάνειαν...Τα μελισσάκια ευθύς επέταζαν και ήλθον εις αυτήν». Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι ο Παπαμάρκου προσπαθεί να περάσει στους μικρούς μαθητές το πρότυπο του ήσυχου παιδιού, διακρινόμενο από ταπεινοφροσύνη, η οποία εκτός από ηθική διάσταση έχει και θρησκευτική, καθώς ο πρώτος που την δίδαξε ήταν ο Χριστός.

Ασπλαχνία και ευσπλαχνία

Η πτωχή μήτηρ ¹¹⁸

Μια πολύ συγκινητική ιστορία που καταδεικνύει περίτρανα το πόσο κακό μπορεί να προκαλέσει η ασπλαχνία κάποιου. Μια χήρα μητέρα λοιπόν πήγε να ζητήσει ψωμί από τη φουρνάρισσα με ανταλλαγή ένα μαντήλι, καθώς δεν είχε χρήματα να το πληρώσει. Η φουρνάρισσα της συμπεριφέρθηκε απάνθρωπα, περιφρονητικά και την εξευτέλισε χωρίς να της δώσει το ψωμί που της ζήτησε «...*Η πτωχή γυνή επέστρεψεν εις τα τέκνα της περίλυπος και με δάκρυα εις τους οφθαλμούς...*». Από τη στεναχώρια της η άτυχη μητέρα πέθανε αφήνοντας τα τέσσερα παιδιά της ορφανά. Τελικά τα παιδιά τα ανέθρεψε η φουρνάρισσα, η οποία είχε μετανιώσει πολύ για την σκληρή της στάση και θέλησε να επανορθώσει. Η αλήθεια είναι όμως ότι ποτέ δεν ξέχασε την άσπλαχνη στάση της και αισθανόταν τύψεις για αυτήν «... *Ίσως δεν θα απέθνησκε η δυστυχής, εάν εγώ έδιδον εις αυτήν ψωμίον, το οποίον εξήτησε τότε*’...». Τελικά σύμφωνα με το κείμενο αξία έχει να είμαστε φιλεύσπλαχνοι, καλόκαρδοι και συμπονετικοί κάθε μέρα και ώρα της ζωής μας, έτσι ώστε να ζούμε με καθαρότητα και χωρίς τύψεις. Αυτές τις αρετές και τα ιδανικά επιθυμεί να μεταλαμπαδεύσει ο Παπαμάρκου στις νέες γενιές που ξεκινούν να διαμορφώνουν το χαρακτήρα τους. Στο τέλος παραθέτει και μερικές όλο νόημα φράσεις:

- Οι υστερινοί μετανοιωμοί πενήντα πάνε 'ς το σολδί.
- Ωςπου να γενή του πλουσίου η όρεξις, βγαίνει του φτωχού η ψυχή.
- Δεν πιστεύει ο χορτασμένος το κακό του νηστικού.
- Το γοργόν και χάριν έχει.

---

¹¹⁸ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 35

Ο Χριστός και το παιδάκι (ποίημα Αχ. Παράσχου) ¹¹⁹

Ένα πολύ συγκινητικό ποίημα με έντονο το θρησκευτικό στοιχείο. Παρουσιάζει την προσευχή ενός φτωχού αγοριού *«... 'Να, σου τα είπα όλα μας τα βάσανα, ταις λύπαις, για να μη λέγης ύστερα, γιατί δεν μου τα είπες'...»*, την οποία έτυχε να ακούσει μια πολύ πλούσια κυρία. Η κυρία αυτή έδειξε αμέσως ευσπλαχνία και έστειλε στην οικογένειά του χρήματα για να αγοράσουν ψωμί και καινούρια ρούχα *«... 'Απ' όλα τώρα έχομε' τί θέλεις να σου φέρω; 'Ξέρεις, χλωμό μου ορφανό, πως πλέον δεν θα λες πεινώ; '...»*. Τα πρότυπα που προβάλλονται μέσω του συγκεκριμένου ποιήματος είναι αυτό του πιστού ανθρώπου, που προσφεύγει στον Χριστό για να τον βοηθήσει αλλά και του φιλεύσπλαχνου, που προσφέρει ανιδιοτελώς το περισσευμά του σε όποιον το έχει ανάγκη.

Το ορφανό (ποίημα Αχ. Παράσχου) ¹²⁰

Ένα συγκινητικό ποίημα που αναφέρεται στις δύσκολες συνθήκες ζωής των ορφανών παιδιών *«...πεινούν πολλών πτωχών παιδιά και κρυόνουν τα καυμένα»*. Αυτές οι κατατάσεις ήταν γνώριμες στους μαθητές εκείνης της εποχής, διότι πολλοί είχαν στην ευρύτερη οικογένεια τους κάποιον/α ορφανό/ή από πατέρα ή μητέρα. Αυτό συνέβαινε γιατί η Ελλάδα βρισκόταν σε κακή οικονομική κατάσταση, η ιατρική ήταν ακόμη σε απαρχαιωμένο στάδιο, είχαν προηγηθεί πόλεμοι και γενικά οι κακουχίες που βίωναν οι άνθρωποι δεν τους επέτρεπαν να ολοκληρώνουν τον κύκλο της ζωής τους.

Ο σωθείς εργάτης ¹²¹

Η συγκεκριμένη ιστορία έχει πολλές ομοιότητες με την παραβολή του καλού Σαμαρείτη καθώς ο εργάτης, που κόντευε να πεθάνει από το ψύχος, σώθηκε από ένα φτωχό άνθρωπο, ο οποίος έτρεξε αμέσως να τον περιθάψει και να μοιραστεί το λιγοστό ψωμί της οικογένειάς του. Παρόλο που κι άλλοι άκουσαν την είδηση δε θέλησαν να ξεβολευτούν και να τρέξουν προς βοήθεια με τη δικαιολογία ότι μέχρι να φτάσουν εκεί θα έχει πεθάνει ο εργάτης *«... 'Έως ότου εξέλθωμεν από την πόλιν και φθάσωμεν εκεί, αυτός θα έχη αποθάνη'». Μεταξύ αυτών των άσπλαχνων ήτο και εις*

¹¹⁹ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 38

¹²⁰ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 40

¹²¹ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 41

πτωχός, όστις ήκουσε το δυστύχημα τούτο και συνεκινήθη βαθύτατα...». Τελικά η ιστορία είχε αίσιο τέλος και ο εργάτης δοξολόγησε τον Θεό που βρέθηκαν τόσο καλοί άνθρωποι στο διάβα του. Πρόκειται για μια ωραία ιστορία που θα μπορούσε να σταθεί αφορμή για να συζητηθεί το θέμα της καλοσύνης, της βοήθειας προς τον συνάνθρωπο και της ανιδιοτελής προσφοράς προς τον πλησίον.

Η καρδερίνα ¹²²

Σύμφωνα με το κείμενο θα πρέπει να επιδεικνύουμε ευσπλαχνία σε όλα τα πλάσματα του Θεού συμπεριλαμβανομένων των ζώων. Στόχος του Παπαμάρκου είναι να εμφυσήσει στους νέους την αγάπη για τα ζώα, τα οποία όπως υποστηρίζει την αναγνωρίζουν και την ανταποδίδουν μέσω της ευγνωμοσύνης. Αυτή τη σχέση ευγνωμοσύνης πραγματεύεται η συγκεκριμένη ιστορία με πρωταγωνίστρια μια καρδερίνα, την οποία περιέθαλψαν δύο μικρά αδέρφια όταν ήταν πολύ αδύναμη «... 'Θα πεινά το κακόμοιρον!', έκραζαν με μίαν φωνήν και τα δύο παιδιά...» και εκείνη θέλοντας να ανταποδώσει την αγάπη που εισέπραξε παρέμεινε στο κλουβί αντί να επιστρέψει στη φύση «...η καρδερίνα επιστρέφει και κάθεται επάνω εις τον ώμον της Καλλιόπης' ...ως αν ήθελε να είπη ' 'Περισσότερον μου αρέσει πλησίον σας παρά έξω!'...». Στόχος του κειμένου είναι να μάθει στους μαθητές την αξία της ευγνωμοσύνης και της ανταπόδοσης του καλού.

Αποχαιρετισμός (ποίημα Ι.Κ. Πολέμη) ¹²³

Πρόκειται για ένα ποίημα που αναφέρεται στην απελευθέρωση ενός πουλιού, το οποίο ζούσε σε κλουβί και τώρα που ήρθε η άνοιξη το προτρέπουν να ανοίξει τα φτερά του και να πετάξει μακριά «...Σε ζητ' η μαμά σου πέρα 'ς το κλαδί, την ελευθεριά σου γλυκοκελαδεί...». Αυτό το ποίημα θα μπορούσε να σταθεί αφορμή για περαιτέρω συζήτηση με θέματα όπως η απελευθέρωση ενός λαού από τον κατακτητή του, η απελευθέρωση ενός σκλάβου από το αφεντικό του αλλά και η ενηλικίωση ενός παιδιού που «ανοίγει τα φτερά του να πετάξει» σε νέους προορισμούς.

¹²² Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 43

¹²³ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 45

Λύκος και κουνάβιον ¹²⁴

Σύμφωνα με την ιστορία ένα κουνάβι κατάφερε χάρη στα παρακάλια του, να πείσει τον λύκο να μην το φάει. Τη μεγάλη «νίκη» του κουναβιού έναντι του λύκου διαδέχτηκε μια συζήτηση σχετικά με την αιτία χαράς και ευτυχίας των κουναβιών, που για τον λύκο που ήταν πάντα σκυθρωπός και ένιωθε πλήξη, φάνταζε ανεξήγητη «...*Διατί σεις παίζετε και χοροπηδάτε πάντοτε και εγώ έχω μίαν παντοτεινήν πλήξιν!*». Το κουνάβι λοιπόν του απάντησε ότι όποιος σκέφτεται συνέχεια το κακό και πώς θα βλάψει τους άλλους δεν είναι δυνατόν να χαρεί «...*Οστις είναι άσπλαγχνος, όπως είσαι σύ, ποτέ δεν ημπορεί να αισθανθή χαράν...*», ενώ όσοι έχουν καλή καρδιά και γεμίζουν το μυαλό τους με καλές σκέψεις είναι πάντοτε χαρούμενοι. Αυτήν τη στάση ζωής λοιπόν προωθούσε ο Παπαμάρκου μέσω των Αναγνωσματαρίων του και πιο συγκεκριμένα μέσω των ιστοριών που αυτά περιείχαν. Κλείνει με τη φράση:

-Τί τα θέλεις τα καλά χωρίς την καλήν καρδιά;

Φρόνηση και αφροσύνη

Αλώπηξ και τράγος ¹²⁵

Σύμφωνα με τον συγκεκριμένο μύθο του Αισώπου μία αλεπού, που είχε χάσει κάθε ελπίδα να βγει από το βαθύ πηγάδι όπου έπεσε «...*έμεινεν εκεί καταλυπημένη και περιέμενε, τον θάνατόν της...*», αναθάρρησε όταν είδε έναν τράγο στο πάνω μέρος του πηγαδιού. Τον έπεισε να κατέβει κάτω στο πηγάδι καθώς θα έβρισκε δροσερό νερό. Ο τράγος την εμπιστεύτηκε και έπραξε όπως του είπε. Όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο θα έβγαιναν από το πηγάδι, η αλεπού πρότεινε να πατήσει πάνω στον τράγο για να βγει και ύστερα θα τον βοηθούσε να σκαρφαλώσει κι εκείνος. Τελικά η αλεπού κατάφερε να βγει αλλά δεν τήρησε τη συμφωνία της και έτσι ο τράγος παγιδεύτηκε μέσα στο πηγάδι «...*Ηρχισε λοιπόν να κατηγορή την αλώπεκα, ότι παρέβη τας συμφωνίας, ότι τον ηπάτησε και ότι δι' αυτήν υποφέρει ό,τι υποφέρει...*». Στόχος του κειμένου είναι να βοηθήσει τους μαθητές να συνειδητοποιήσουν πόσο σημαντικό πράγμα είναι να σκεφτόμαστε με σύνεση και λογική πριν κάνουμε οτιδήποτε και να μην εμπιστευόμαστε εύκολα τον οποιοδήποτε.

¹²⁴ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 46

¹²⁵ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 51

Αλώπηξ και πίθηκος ¹²⁶

Ακόμη ένας μύθος του Αισώπου με πρωταγωνιστές αυτήν τη φορά μία αλεπού και έναν πίθηκο. Ο θαυμαστός χορός του πίθηκου ήταν ικανός να τον στέψει βασιλιά του δάσους, αλλά αυτή η εξέλιξη δεν άρεσε καθόλου στην αλεπού καθώς πίστευε ότι αυτή η θέση ανήκε μόνο σε εκείνη «...Ενόμιζεν ότι αυτή έπρεπε να είναι βασιλεύς των ζώων...». Όταν λοιπόν αντίκρουσε μία παγίδα στο δάσος έτρεξε στον πίθηκο να τον προσκαλέσει να γευτεί τον 'θησαυρό'. Ο πίθηκος εμπιστεύτηκε τα λεγόμενα της αλεπούς «...Ο πίθηκος, ότε είδε το κρέας, χωρίς καθόλου να συλλογισθή, ώρμησε να αρπάξη αυτό...» με αποτέλεσμα να πέσει στην παγίδα. Τελικά ο πίθηκος συνειδητοποίησε το σφάλμα του αλλά ήταν ήδη αργά «...Ποιος σου είπε να είσαι τόσο ασυλλόγιστος;...». Πρόκειται για έναν πολύ ωραίο διδακτικό μύθο με τον οποίο προσπαθεί να βοηθήσει τους μαθητές, να συνειδητοποιήσουν πόσο αναγκαίο είναι να σκεφτόμαστε με σύνεση, λογική και κριτική σκέψη. Κλείνει με την παρακάτω φράση:

Μάτια λαίμαργα, ψυχή χαμένη.

Αίλουρος και όρνια ¹²⁷

Ο τρίτος κατά σειρά μύθος του Αισώπου είναι πολύ σύντομος αλλά έχει βαθιά νοήματα. Το τέχνασμα της αγριόγατας να ντυθεί γιατρός και να πάει να επισκεφτεί τις κότες που είχαν αρρωστήσει, αποδείχτηκε ανόητο καθώς οι κότες αντιλήφθηκαν αμέσως ποια ήταν και ποιος ήταν ο απώτερος σκοπός της «...είνε αλήθεια, ότι καθόλου δεν είμεθα καλά, ενόσω συ είσαι εδώ». Μέσω της συγκεκριμένης ιστορίας οι μαθητές συνειδητοποιούν ότι όταν λειτουργούμε επιπόλαια και χωρίς να το καλοσκεφτούμε, όπως συνέβη στην περίπτωση της αγριόγατας, τα αποτελέσματα της πράξης μας δεν είναι πάντοτε τα αναμενόμενα και πολλές φορές είναι εναντίον μας. Το παραπάνω συμπέρασμα ενισχύεται και από το γνωμικό που παραθέτει στο τέλος του κειμένου: *Ο φρόνιμος νικάει τον αντρειωμένον.*

¹²⁶ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 53

¹²⁷ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 54

Κύων και λύκος ¹²⁸

Πρόκειται για έναν μύθο του Αισώπου, τον τελευταίο σε σειρά σε αυτήν την ενότητα, σύμφωνα με τον οποίο ένας σκύλος ξεγέλασε τον λύκο, προτείνοντάς του να τον φάει μετά την τέλεση των γάμων, στους οποίους θα φάει πολύ και θα παχύνει «...*Τώρα είμαι πολύ ισχνός και πολύ αδύνατος, και το κρέας μου θα είναι πολύ άνοστον*». Ο λύκος σκέφτηκε ότι είχε δίκιο μιας και περισσότερο παχύς σημαίνει περισσότερο κρέας για τον ίδιο. Όταν όμως ήρθε και δεν τον βρήκε στη θέση του, επικαλούμενος τη συμφωνία τους, του ζήτησε να κατέβει από την στέγη για να τον φάει. Ο σκύλος όμως του απάντησε πως οι φρόνιμοι μόνο μία φορά κάνουν μια ανοησία και όταν λαμβάνουν το μάθημά τους δεν την ξαναπατάνε «...*οι φρόνιμοι..., όταν όμως πάθωσι, ποτέ πλέον δεν κάμνουσιν άλλην ανοησίαν*». Αυτός ο μύθος λοιπόν εξηγούσε στα παιδιά ότι υπάρχει μεν η πιθανότητα να κάνει κάποιος μια απερισκεψία, θα πρέπει όμως να έχει τη λογική και τη νοημοσύνη να το αντιληφθεί, για να μην την επαναλάβει. Τέλος παραθέτει πέντε φράσεις που συνάδουν με το περιεχόμενο του μύθου.

-*Άβουλος ο νους; διπλός ο κόπος.*

-*Κάλλιο πέντε και 'ς το χέρι παρά δέκα και καρτέρει.*

-*Το πρώτο λάθος μάθημα και δάσκαλος για ταλλα.*

-*Τα παθήματα, μαθήματα.*

-*Εις το δόκανο δεν μπαίνει δύο φοραίς η αλεπού.*

Η αλεπού καλόγρηα (ποίημα Γ. Δροσίνη) ¹²⁹

Ένα ποίημα του Γ. Δροσίνη με ιδιαίτερη μορφή αλλά και με έντονο το στοιχείο του ανθρωπομορφισμού. Χρησιμοποιεί δύο είδη ομοιοκαταληξίας: στις τέσσερις πρώτες στροφές έχουμε πλεκτή ομοιοκαταληξία ενώ στην τελευταία στροφή έχουμε ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία. Αναφέρεται στο τέχνασμα μιας πανούργας αλεπούς, η οποία προφασιζόμενη ότι έγινε καλόγρηα δέχτηκε επίσκεψη από τρία κοκόρια, που ήθελαν να πάρουν την ευχή της. Η κατάληξη τους δεν ήταν άλλη από το να φαγωθούν από την ίδια, η οποία μάλιστα ενέπαιξε τα κοκόρια υπονοώντας ότι δεν είχαν καθόλου μυαλό και το γενίκευσε λέγοντας πως αυτά παθαίνουν όσοι έχουν τη γνώση ενός κόκορα «...*Έτσι την παθαίνουν όσοι έχουνε κοκκόρου γνώσι*». Το ποίημα έχει

¹²⁸ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 54

¹²⁹ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 56

μελοποιηθεί και μία από τις μελοποιημένες εκδοχές του βρίσκεται στην διεύθυνση:
<https://www.youtube.com/watch?v=Lftz6XoTb4s>

Απάτη

Καρακάξα και περιστέρα ¹³⁰

Σύμφωνα με τον Αίσωπο το τέχνασμα της καρακάξας να αλευρωθεί για να μοιάζει με τα περιστέρια δεν απέδωσε καρπούς, γιατί τα περιστέρια την αναγνώρισαν από τη φωνή της και την έδιωξαν από κοντά τους. Το ίδιο όμως έπραξαν και οι καρακάξες μιας και πίστεψαν ότι πρόκειται για περιστέρι «...αι καρακάξαι, αφού είδον αυτήν λευκήν, την έδιωξαν και αυταί από την συντροφιά των». Η ζημία λοιπόν ήταν πολύ μεγάλη, γιατί διώχτηκε από παντού και δεν είχε πού να πάει. Ο συγκεκριμένος μύθος δίνει στους μαθητές ένα καλό μάθημα και ειδικά σε όσους σκέφτονται πως η απάτη είναι ένας εύκολος τρόπος να ξεγελάσεις τον άλλον.

Το ψέμμα ως την πόρτα φθάνει.

Ποιμήν και λύκος ¹³¹

Ακόμη ένας αξιόλογος μύθος του Αισώπου που αφορά την απάτη ενός λύκου, η οποία όμως είχε ως αποτέλεσμα το θάνατό του. Στην ανάγκη του λοιπόν να μπει στο μαντρί και να φάει τα πρόβατα ντύθηκε με δέρμα προβάτου, έτσι ώστε να μην τον αναγνωρίσουν. Ενώ όλα πήγαιναν καλά και χαιρόταν ο λύκος για το έξυπνο σχέδιο του, ο ιδιοκτήτης θέλησε να σφάξει ένα πρόβατο για να φιλέψει τους δικούς του και για καλή του τύχη έπιασε το μεταμφιεσμένο λύκο «...Έπειτα είδεν ο ποιμήν ότι ήτο λύκος. Τότε ενόησε τι συνέβαινεν εις τα πρόβατα και εδόξασε τον Θεόν ότι κατ' αυτόν τον τρόπον ετιμώρησε τον απατεώνα». Στόχος του Παπαμάρκου είναι να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές ότι η πράξη του λύκου αποτελεί παράδειγμα προς αποφυγή και επίσης ότι καμία απάτη δε μένει ατιμώρητη

-Ο Θεός αργεί, μα δεν αλησμονεί.

-Όποιος στραβά πατεί πέφτει και κρημνίζεται.

¹³⁰ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 60

¹³¹ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 60

Κολοιός και πτηνά ¹³²

Ο κολοιός γνωστός σήμερα ως κάργια, θέλοντας να στεφθεί βασιλιάς των πουλιών έκλεψε τα φτερά άλλων πουλιών «...Εξήτασαν με πολλήν προσοχήν τα πτερά των, εξέβαλον όσα πτερά εφαινοντο εις αυτά ότι δεν ήσαν ωραία...» και τα κόλλησε στον ευατό του. Η κουκουβάγια δεν άργησε να αντιληφθεί την πράξη του, το ίδιο όμως και τα άλλα πουλιά. Τελικά, όχι μόνο αποκαλύφτηκε η απάτη αλλά έγινε και περίγελος των πουλιών «...Τότε ήρχισαν όλα τα πτηνά να τον περιγελώσι και να του λέγωσιν· Όστις θέλη να φαίνεται διαφορετικώτερος από ό,τι είνε, όστις θέλη με ζένα πτερά να στολίζεται και να πετά...αυτά παθαίνει...». Στόχος του κειμένου είναι να ωθήσει τα παιδιά να είναι ο ευατός τους και να βασίζονται στις δικές τους δυνάμεις, γιατί αν στηρίζονται σε “ξένα φτερά” όπως και ο κολοιός, κινδυνεύουν να γελοιοποιηθούν.

-Ο ψεύτης και ο κλέφτης τον πρώτο χρόνο χαίρονται.

-Ξένα ρούχα 'ντύνεσαι; γλήγωρα τα 'γδύνεσαι.

- ' Σ άλογο ζένο αν αναίβης, μεσοδρομής πεζεύεις.

Κύων και αλέκτωρ ¹³³

Ένας πολύ έξυπνος μύθος ο οποίος εξαίρει τον κόκορα, τονίζοντας την εξυπνάδα με την οποία συμπεριφέρθηκε και έτσι κατάφερε να σωθεί από το στόμα της αλεπούς. Όταν λοιπόν η “ευγενική” αλεπού τον παρότρυνε να κατέβει από το δέντρο για να τον φιλέψει, εκείνος αντιλήφθηκε την πραγματική της πρόθεση «...Ο αλέκτωρ, ο οποίος ενόησεν ότι η αλώπηξ έλεγε ψεύματα και ότι θα τον έτρωγεν, εάν κατέβαινεν από το δένδρον, ήθελε να την τιμωρήση...» και αντί να ξεγλασστεί, την ξεγέλασε εκείνος λέγοντας πως έπρεπε να ξυπνήσει το θυρωρό, γιατί μόνο εκείνος μπορούσε να ανοίξει την πόρτα. Η άμυαλη αλεπού τον πίστεψε, ξύπνησε τον θυρωρό-σκύλο και εκείνος την κατασπάραξε. Αυτός ο μύθος έχει διπλό νόημα. Από τη μία μεριά οι μαθητές θα πρέπει να μην εμπιστεύονται ό,τι τους προτείνεται έτσι ώστε να μην εξαπατηθούν αλλά να είναι οξυδερκείς και να έχουν κριτική σκέψη όπως ο κόκορας και από την άλλη να μην είναι τόσο άμυαλοι και ευκολόπιστοι όπως η αλεπού, γιατί η κατάληξη τους δεν θα έχει αίσιο τέλος. Στο τέλος του μύθου παραθέτει την παρακάτω φράση:

Όποιος αγαπά την αδικία, βρίσκει 'ς το σπίτι του τα κακά.

¹³² Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 62

¹³³ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 63

Πλεονεξία

Κύων πλεονέκτης ¹³⁴

Η απληστία του σκύλου ήταν η αιτία να μην καταφέρει να φάει το κρέας και έτσι να μείνει νηστικός. Όταν λοιπόν περνούσε το ποτάμι έχοντας το κρέας στο στόμα, αντίκρυσε τη σκιά του που καθρεφτιζόταν στο ποτάμι και νομίζοντας ότι ήταν ένας άλλος σκύλος με μεγαλύτερο κομμάτι κρέας, όρμησε πάνω του να το κλέψει «...Ο άπληστος δεν ηρκείτο εις το ιδικόν του κρέας, αλλ' ήθελε και το ξένον». Τελικά κατάλαβε ότι πρόκειται για τη σκιά του, αλλά δυστυχώς το κρέας του είχε ήδη χαθεί στα νερά του ποταμού. Ο Παπαμάρκου, μέσω του ηθικού διδάγματος του μύθου, επιδιώκει να διαμορφώσει τον χαρακτήρα των παιδιών «ξεριζώνοντας» από μέσα τους κάθε ίχνος πλεονεξίας και απληστίας.

Όποιος ζητάει τα ξένα χάνει και τα δικά του.

Γυνή και όρνις ¹³⁵

Μια χήρα γυναίκα είναι η πρωταγωνίστρια του συγκεκριμένου Αισώπειου μύθου, η οποία στην προσπάθεια της να λαμβάνει δύο αυγά την ημέρα από την κότα της «...η χήρα δεν ευχαριστείτο πλέον εις το εν αυγόν, το οποίον ελάμβανεν από την ορνιθα, και ήθελε να λαμβάνη δύο την ημέραν...», την τάισε τόσο πολύ με αποτέλεσμα η κότα να μην μπορεί να γεννήσει πλέον αυγά. Τελικά η απερίσκεπτη χήρα συνειδητοποίησε το λάθος της, έκρινε αυστηρά τον εαυτό της και θεώρησε δίκαιο το γεγονός ότι τιμωρήθηκε με αυτόν τον τρόπο αφού όπως υποστηρίζει και η ίδια «...Αυτά παθαίνουσι πάντοτε, όσοι δεν ευχαριστούνται με τα ολίγα και θέλουσι τα πολλά. Αυτοί χάνουσι και τα ολίγα...».

Όρνις χρυσοτόκος ¹³⁶

Ένας ακόμη γνωστός μύθος του Αισώπου με περιεχόμενο που αφορά την απληστία, τη φιλαργυρία και την υπέρμετρη φιλοδοξία. Ένας κηπουρός λοιπόν, είχε μία κότα η οποία γεννούσε χρυσά αυγά «...είχε μίαν όρνιθα, η οποία εγέννα χρυσά αυγά...». Ο ίδιος

¹³⁴ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 67

¹³⁵ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 68

¹³⁶ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 69

τα πουλούσε σε χρυσοχόους και κέρδιζε αρκετά χρήματα. Από την πλεονεξία του όμως και την αχόρταγη δίψα για περισσότερα κέρδη, έσφαξε την κότα καθώς πίστευε ότι μέσα της υπάρχει πολύς χρυσός. Δυστυχώς συνειδητοποίησε ότι η πραγματικότητα ήταν άλλη και η συγκεκριμένη κότα ήταν μια συνηθισμένη κότα *«...Ήσαν τα εντόσθια αυτής όπως και όλων των άλλων ορνίθων. Τότε ο κηπουρός ενόησε τι κακόν έπαθεν...»*. Εκείνη την εποχή οι περισσότερες οικογένειες ήταν φτωχές, ιδίως εκείνες που ζούσαν στα χωριά. Ο Παπαμάρκου λοιπόν με αυτόν τον μύθο προσπαθεί να αποτρέψει τα παιδιά από το να χαθούν μέσα στη δίνη της πλεονεξίας και στόχος του είναι να τα βοηθήσει να αισθάνονται ευχαριστημένοι με τα λίγα που έχουν, να νιώθουν δηλαδή αυτάρκεια και αυτό ήταν πολύτιμο κατόρθωμα για όσους ασχολούνταν με την εκπαίδευση.

Όποιος γυρεύει το πολύ χάνει και το 'λίγο.

Αλώπηξ και λέων ¹³⁷

Η ζήλεια και η απληστία της αλεπούς την οδήγησε στο θάνατο *«...εζήλευσεν η αλώπηξ τον λέοντα και δεν ευχαριστείτο πλέον εις τα ολίγα κρέατα. Ήθελε να έχη περισσότερα...»*, καθώς όταν συμφώνησε με το λιοντάρι να ανταλλάξουν ρόλους και το λιοντάρι να βρίσκει τα ζώα και αυτήν να τα συλλαμβάνει και να τα σκοτώνει, δεν είχε υπολογίσει την εξυπνάδα του λιονταριού. Έτσι μια νύχτα το λιοντάρι της υπέδειξε το κοπάδι με τα πρόβατα και απομακρύνθηκε. Η αλεπού στην προσπάθειά της να αρπάξει ένα πρόβατο και να φύγει, συνελήφθη από τα τσομπανόσκυλα που φύλαγαν το κοπάδι και θανατώθηκε *«...την συλλαμβάνουσι και την κατασχίζουσιν»*. Επιλέγοντας ο Παπαμάρκου το συγκεκριμένο μύθο επεδίωκε να περάσει στους μαθητές το ηθικό δίδαγμα, ότι όποιος θέλει τα πολλά χάνει και τα λίγα.

Όπου δεν φθάνει το χέρι σου μη κρεμάσης το καλάθι σου.

---

¹³⁷ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 70

Το κακόν τιμωρείται, το αγαθόν βραβεύεται

Έμπορος και όνος¹³⁸

Ένας Αισώπειος μύθος με πρωταγωνιστές έναν κουτοπόνηρο γάιδαρο και έναν έξυπνο έμπορο. Όταν λοιπόν ο γάιδαρος που ήταν φορτωμένος με αλάτι, έπεσε καταλάθος στο ποτάμι το αλάτι χάθηκε και έτσι δεν είχε πλέον κανένα βάρος να κουβαλήσει «...Όταν ηγέρθη ο όνος, είδεν ότι ήτο πολύ ελαφρός...». Μετά από αυτό ο γάιδαρος αποφάσισε να σκοντάφτει επίτηδες στο ποτάμι γιατί δεν ήθελε να κουβαλάει βάρη. Αυτήν του την απόφαση όμως την αντιλήφθηκε γρήγορα ο έμπορος «... 'Α!', είπεν ο κύριος του, 'αυτό δεν υποφέρεται! Φαίνεται ότι ο όνος το κάμνει επίτηδες... '» και θέλησε να του δώσει ένα μάθημα «... 'Πρέπει όμως να μάθης επι τέλους ότι οι ψεύσται και οι απατεώνες μίαν ή δύο φορές δύνανται να ωφεληθώσιν... '». Αυτή η φράση θυμίζει τις παροιμίες: «μια του κλέφτη, δύο του κλέφτη τρεις και τον επιάσαμε» και «ο κλέφτης και ο ψεύτης τον πρώτο χρόνο χαίρονται». Την άλλη μέρα λοιπόν, ο έμπορος φόρτωσε τον γάιδαρο με σφουγγάρια και έτσι όταν έπεσε στο ποτάμι τα σφουγγάρια ρούφηξαν νερό, έγιναν βαριά και ασήκωτα και ο γάιδαρος με δυσκολία κατάφερε να τα κουβαλήσει μέχρι την αγορά «...Ο όνος παρ' ολίγον να αποθάνη από τον κόπον και από το πολύ ξυλοκόπημα...». Στόχος του μύθου είναι να πείσει τους μαθητές να αποφεύγουν να είναι οκνηροί και να σκαρφίζονται δικαιολογίες για να χάνουν μάθημα ή να μην κάνουν μια εργασία, γιατί θα την πατήσουν όπως την πάτησε ο γάιδαρος. Στο τέλος παρατίθεντο και δύο φράσεις:

-Μη κάμης εκείνο, που θες, μη παθης εκείνο, που δε θες.

-Οι κακοί της πονηρίας πίνουνσι την ομίχλην.

Το νέον τριαντάφυλλον¹³⁹

Μια ιστορία η οποία περιγράφει το πείσμα και τον εγωισμό ενός μικρού παιδιού, που παρά τα παρακάλια του τριαντάφυλλου να μην το κόψει «...Θέλω εδώ να μείνω εις τον φράκτην πλησίον εις τα άλλα τριαντάφυλλα...» εκείνο επιθυμούσε με τη βία να το αποκόψει από τη τριανταφυλλιά. Τελικά όμως δεν είχε καλή κατάληξη η φιλόδοξη επιθυμία του καθώς «...άμα το ήρπασε δια να το κόψη, το τριαντάφυλλον του ετρύπησε

¹³⁸ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 76

¹³⁹ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 77

την χείρα με τα αγκάθια του πολύ κακά και το αιμάτωσεν...». Μια διδακτική ιστορία που μπορεί να ωφελήσει τους μαθητές διπλά. Πρώτον να συνειδητοποιήσουν το χρέος τους όσον αφορά την προστασία της φύσης και δεύτερον να αντιληφθούν ότι οι πράξεις τους έχουν συνέπειες, για τις οποίες θα πρέπει να είναι προετοιμασμένοι. Τέλος, παραθέτει πολύ στοχευμένα την εξής φράση:

- *Ό,τι έκαμες λαβαίνεις.*

Τα τρία παιδιά και η λέμβος ¹⁴⁰

Πρωταγωνιστές της ιστορίας είναι τρία άτακτα αδέλφια που εξαιτίας της επιπολαιότητάς τους και της άγνοιας κινδύνου λίγο έλλειψε να πνιγούν. Χωρίς λοιπόν να ρωτήσουν ή ενημερώσουν τους γονείς τους ανέβηκαν σε μια βάρκα «...Έχαιρον να βλέπωσι την λέμβον να σαλεύηται απ' εδώ και απ' εκεί και εγέλων πολύ...». Στη συνέχεια το ποτάμι παρέσυρε τη βάρκα και κανείς δεν μπορούσε να τους βοηθήσει «...διότι ο ποταμός ήτο πλατύς και βαθύς και το ρεύμα πολύ ισχυρόν...». Τελικά δύο ψαράδες «...είδον τον μέγαν κίνδυνον των παιδίων και ευθύς έτρεξαν να τα σώσωσιν...Μετ' ολίγον οι καλοί άνθρωποι έφεραν τα παιδιά οπίσω εις τους γονείς των...». Από εκείνη την ημέρα τα αδέλφια, αφού πήραν το μάθημα τους δεν μπήκαν ξανά μόνοι τους στη βάρκα. Αυτό λοιπόν ήταν το μήνυμα που ήθελε να περάσει ο Παπαμάρκου στα παιδιά, ότι δηλαδή θα πρέπει να ακούνε τους γονείς τους, να τους συμβουλεύονται και να μην παίρνουν πρωτοβουλίες που μπορεί να τους στοιχίσουν ακριβά.

- Όποιος κακά φουρνίζει στραβά καρβέλια βγάζει.*

Ο μικρός αιγοβοσκός ¹⁴¹

Είναι αλήθεια ότι οι αετοί είναι πολύ προστατευτικοί με τους νεοσσούς και όποιος προσπαθήσει να τους κάνει κακό, τότε η κατάληξη του θα είναι πολύ κακή. Αυτό λοιπόν είναι το θέμα με το οποίο καταπιάνεται η συγκεκριμένη ιστορία. Μια μέρα τρεις γιδοβοσκοί παρατήρησαν μέσα σε ένα φαράγγι, ότι στη φωλιά των αετών υπήρχε ένας νεοσσός «...παρατήρησαν ότι από το άκρον της φωλεας προέβαλε την κεφαλήν αυτού εις μικρός αετιδεύς...». Μόλις τον είδαν θέλησαν να τον πάρουν για να παίξουν «... 'Αχ,

¹⁴⁰ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 78

¹⁴¹ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 79

να είχομεν ημείς αυτόν τον μικρόν αετόν!''...». Όταν λοιπόν έφυγαν από τη φωλιά οι αετοί, ένας από τους γιδοβοσκούς κατέβηκε στο φαράγγι με τη βοήθεια ενός σχοινού και πήρε το μικρό αετό. Δυστυχώς οι αετοί επέστρεψαν γρήγορα και άρχισαν να επιτίθενται στο νεαρό γιδοβοσκό «...*Η θέσις του Πέτρου ήτο πολύ κακή. Οι σύντροφοί του ανέσυρον το σχοινίον ολονέν, όσον ηδύναντο ταχύτερον, αλλ' οι αετοί ήσαν μανιώδεις...*». Τελικά κατάφερε να σωθεί την τελευταία στιγμή αλλά πέρασε τόσο μεγάλη αγωνία, που είχε ως αποτέλεσμα να ασπρίσουν όλα του τα μαλλιά «...*μετά τόσα βάσανα και μετά τόσον κίνδυνον...ο Πέτρος...ήτο εντελώς αγνώριστος...*».

Ο κακά σπείρων κακά θερίζει.

Ποντικός και βάτραχος¹⁴²

Ένας Αισώπειος μύθος που μας διδάσκει ότι όταν «όταν σκάβεις τον λάκκο του άλλου πέφτεις ο ίδιος μέσα». Ο βάτραχος είχε έναν φίλο ποντικό που ήταν απονήρευτος και του έδειχνε τυφλή εμπιστοσύνη. Δυστυχώς όμως εκείνος δεν έτρεφε τα ίδια αισθήματα για τον ποντικό και έτσι του πρότεινε «...*Έλα να δέσω τον πόδα σου με τον ιδιόν μου, δια να είμεθα πάντοτε ηνωμένοι...*». Ο ποντικός δέχτηκε την πρότασή του πιστεύοντας ότι απορρέει από τη μεγάλη του αγάπη αλλά όταν μπήκε στη λίμνη πνίγηκε «...*Ο ποντικός ο δυστυχής δεμένος από τον πόδα εβυθίσθη και αυτός και επνίγη...*». Και ο βάτραχος όμως, που ήταν υπαίτιος του θανάτου του δεν είχε καλύτερη τύχη, καθώς αιχμαλωτίστηκε από ένα γεράκι «...*Μετ' ολίγον ούτε ποντικός ούτε βάτραχος υπήρχε πλέον...*». Ένας πολύ διδακτικός μύθος, ικανός να βοηθήσει τους μαθητές να συνειδητοποιήσουν ότι όταν σκέφτεσαι πονηρά και επιθυμείς το κακό του άλλου, είναι πολύ πιθανό να σου επιστραφεί η κακή πράξη και να βρεθείς στην ίδια θέση με το "θύμα" σου.

-Τρων ταλευρι τα ποντίκια, τρων κ' η γάταις τα ποντίκια.

-Όστις πονηρεύεται 'ς το τέλος 'ζολοθρεύεται.

---

¹⁴² Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 82

Λέων, λύκος και αλώπηξ ¹⁴³

Σύμφωνα με τον Αισώπειο μύθο εξυπνότερη από όλα τα ζώα αποδείχθηκε η αλεπού. Όταν ο βασιλιάς των ζώων, το λιοντάρι, αρρώστησε και τον επισκέφτηκαν όλα τα ζώα του δάσους εκτός από την αλεπού, ο λύκος σκέφτηκε ότι είναι η κατάλληλη ώρα να τη διαβάσει μιας και τη θεωρούσε εχθρό του. Για κακή του τύχη όμως η αλεπού άκουσε τα ψέματα που έλεγε για την ίδια και σκέφτηκε να του δώσει ένα μάθημα «...απεφάσισε να τον διδάξει ότι όστις θέλει να βλάψει και να αφανίση τον άλλον εις το τέλος τον εαυτόν του βλάπτει και αφανίζει...». Εξήγησε λοιπόν στο λιοντάρι ότι καθυστέρησε να τον επισκεφτεί γιατί «...᾿αμέσως ἔτρεξα εις όλους τους ιατρούς δια να μάθω με ποιον τρόπον είνε δυνατόν να αποκτήσητε πάλιν την υγείαν σας. Μου είπον λοιπόν ...ὅτι, εἴάν εκδάρητε ζώντα ἓνα λύκον και περιτυλιχθήτε με το δέρμα αυτού, εις την στιγμήν θα γείνητε καλά...» και ακούγοντάς το αυτό το λιοντάρι σκότωσε τον λύκο για να ιαθεί. Επομένως ο μόνος χαμένος από την ιστορία ήταν ο λύκος, ο οποίος σκέφτηκε και ενήργησε με γνώμονα το κακό και η στάση και συμπεριφορά του θα πρέπει να αποτελεί παράδειγμα προς αποφυγή για όλους τους μαθητές.

-Οποιος μαγειρεύει ψέμματα ᾿ς το πιάτο του τα βρίσκει.

-Οποιος σκάφτει τον λάκκο του αλλονού πέφτει ο ίδιος μέσα.

Λέων και ποντικός ¹⁴⁴

Ποιος θα μπορούσε να φανταστεί ότι ένα μικρό ποντίκι θα κατάφερνε να σώσει τον βασιλιά των ζώων! Αυτό είναι το περιεχόμενο αυτού του μύθου και αποτελεί έναν ωραίο τρόπο να διδαχθούν οι μαθητές ότι δεν πρέπει ποτέ να υποτιμάς κανέναν και τίποτα, ότι όλοι έχουν αξία και ότι μπορεί κάποια στιγμή να χρειαστείς τη βοήθεια κάποιου που ούτε καν μπορούσες να φανταστείς. Επίσης τους διδάσκει ότι δεν υπάρχει μόνο το κακό στον κόσμο και ότι χρειάζεται να λειτουργούν με διάκριση και κριτική σκέψη, καθώς δεν είναι όλοι κακοί και δεν έχουν όλοι σκοπό να μας βλάψουν και να μας εμπαίξουν. Την υπόσχεση που έδωσε ο ποντικός στο λιοντάρι όταν του χάρισε τη ζωή του «...Υπόσχεται δε εις αυτόν ότι πολύ θα τον ωφελήση, εἴάν του χαρίση την ζωήν και τον αφήση ελεύθερον...», την τήρησε παρά τη δυσπιστία του λιονταριού. Όταν λοιπόν οι κυνηγοί συνέλαβαν το λιοντάρι και το έδεσαν σε ένα δέντρο, ο ποντικός

¹⁴³ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 83

¹⁴⁴ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 84

αποδείχθηκε ο σωτήρας του «...επήγεν εκεί, είδε τον ευεργέτην του δεμένον και ήρχισε να τρώγη ολίγον κατ' ολίγον το χονδρόν σχοινίον. Μετ' ολίγον ο λέων ήτο ελεύθερος...».

-Ο,τι έσπειρες φυτρώνει.

-Έχει κ' η τρίχα ίσκιο κι ο μύρμηγκας χολή κ' η μυιγα σπλήνα.

Ο Θεός και η καρδερίνα ¹⁴⁵

Μια ιστορία που αποδεικνύει το πόσο δίκαιος και καλός είναι ο Θεός. Όταν λοιπόν ο Θεός έπλασε τα πουλιά θέλησε να τα ομορφύνει χρωματίζοντας τα φτερά τους με διάφορα χρώματα. Η καρδερίνα ήταν το μοναδικό πουλί που είχε υπομονή και ευγένεια και δεν προσπαθούσε να πάρει τη θέση του άλλου όπως έκαναν τα άλλα πουλιά «*Το καθέν έσπρωχνε το άλλο δια να έλθη αυτό πρώτον, και εγένετο μεγάλη ταραχή...*». Όταν λοιπόν έφτασε η σειρά της είχαν ήδη τελειώσει τα χρώματα «*...ο Θεός είχε τελειώσει πλέον όλα τα χρώματα και δεν έμεινε τίποτε άλλο η τα μικρά κύπελλα, όπου ευρίσκοντο τα χρώματα άλλοτε*». Ο καλός Θεός όμως δεν την άφησε παραπονεμένη «*... Έεις έκαστον κύπελλον έχει μείνη ολίγον χρώμα θα το συλλέξω ...και θα αλείψω και τα ιδικά σου πτερά*». Τα φτερά της καρδερίνας χρωματίστηκαν με διάφορα χρώματα «*...ολίγον ερυθράν, ολίγον κιτρινήν, ολίγον στακτεράν, ολίγον μαύρην, ολίγον λευκήν, ολίγον υπόλευκον...ώστε έγινεν αυτή το ποικιλώτατον όλων των πτηνών...*». Μέσα από αυτήν ιστορία τα παιδιά μαθαίνουν να είναι πάντα ευγενικά, καλοσυνάτα και να μην απελπίζονται, γιατί όπως αποδεικνύει η ιστορία ο Θεός ανταμείβει όποιον έχει υπομονή και καλοσύνη στην καρδιά του.

-Δεν έχει ο φτωχός, αλλ' έχει ο Θεός.

Ο Θεός και η αηδών ¹⁴⁶

Σύμφωνα με το κείμενο όταν κάποιος είναι ευχαριστημένος με τον εαυτό του και δεν αποζητά κάτι διαφορετικό, τότε ο Θεός τον ευλογεί περισσότερο. Στόχος του κειμένου είναι να ωθήσει τα παιδιά να αγαπήσουν τον εαυτό τους και να νιώθουν ευχαριστημένοι με ό,τι έχουν, όπως ακριβώς ένιωθε και το αηδόνι «*...Ήτο ευχαριστημένη και έχαιρε δια το στακτερόν ένδυμά της...*». Ενώ όλα τα άλλα πουλιά παραπονιούνταν στο Θεό για τα χρώματα με τα οποία τους "έντυσε", εκείνο ήταν ευχαριστημένο με ό,τι είχε

¹⁴⁵ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 86

¹⁴⁶ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 87

«...Μόνον η αηδών δεν έλεγε τίποτε...». Τελικά ο Θεός ευχαριστήθηκε με τη στάση του αηδονιού και το προίκισε με την ωραιότερη φωνή «...''σου δίδω την δύναμιν να κελαδής ωραιότερον από όλα αυτά και να είσαι το περισσότερο ηγαπημένον πτηνόν των ανθρώπων''...». Το κείμενο το συνοδεύει η εικόνα ενός πανέμορφου αηδονιού.

Αηδών.

Ο αγαθός γέρον ¹⁴⁷

Η αγαθοεργία και η εργατικότητα είναι προσόν για έναν άνθρωπο σύμφωνα με το κείμενο και πάντοτε ανταμείβεται αυτός που εργάζεται, κοπιάζει και δεν μένει αργός. Μια μέρα ένα βασιλόπουλο αντίκρυσε έναν γέροντα να φυτεύει μια καρυδιά και αυτό το θέαμα του προξένησε μεγάλη περιέργεια «...''φυτεύει ως αν είνε νέος και ως αν πρόκειται αυτός να απολαύση τίποτε από τους καρπούς του δένδρου τούτου''...». Όταν λοιπόν τον ρώτησε για ποιο λόγο μπαίνει στον κόπο να εργαστεί για κάτι που δεν θα το απολαύσει ο ίδιος, εκείνος απάντησε «...''μου είνε αδιάφορον, αν εγώ ή άλλος τις απολαύση τους καρπούς αυτού''...», εξάλλου «...''τα τέκνα να θερίζωσιν ό,τι δεν προφθάνουσι να απολαύσωσιν οι γονείς αυτών''...» και τον συμβουλεύει «...''Αν θέλῃς να ζήσης ευχαριστημένος και τιμημένος εις αυτόν τον κόσμον, ποτέ δεν πρέπει να κάθησαι αργός...''». Τελικά τα λόγια του γέροντα εντυπωσίασαν το βασιλόπουλο και για να τον ευχαριστήσει «...Εξάγει...εκ του χαρτοφυλακίου του ολίγα χρυσά νομίσματα και τα δίδει εις τον γέροντα...».

-Πού πας καλό; Ής ταλλο καλό.

-Κάμε καλό κι ας κοίτεται 'σαν να 'σπείρες σιτάρι, όπου το ρίπτεις εις τη γη κ' ύστερα βρίσκεις χάρι.

¹⁴⁷ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 89

Η μικρά και το κανάρι (ποίημα Αχ. Παράσχου) ¹⁴⁸

Ένα ποίημα με σταυρωτή ομοιοκαταληξία το οποίο αναφέρεται στη φροντίδα ενός μικρού κοριτσιού προς ένα καναρίνι. Αυτή η αγάπη και η στοργή που δείχνει το κορίτσι παρομοιάζεται με την αγάπη και την ευσπλαχνία του Θεού προς τους ανθρώπους «...Έτσι, παιδιά μου, κι ο Θεός ο εύσπλαγχνος ακόμα τρέφει μεγάλο και μικρό και με αθάνατο νερό δροσίζει κάθε στόμα».

Γενναιότητα

Ο γενναίος γέρον ¹⁴⁹

Η συγκεκριμένη ιστορία υμνεί την γενναιότητα αλλά και την ανιδιοτελή προσφορά προς τον συνάνθρωπο. Πρωταγωνιστής της ιστορίας είναι ένας γενναίος γέροντας εβδομήντα ετών, ο οποίος θέτει σε κίνδυνο την ίδια του τη ζωή για να σώσει τον εμπερίστατο συνάνθρωπό του. Όταν λοιπόν μια μέρα ένα καράβι βρέθηκε να θαλασσοδέρνεται στα κύματα κοντά στην παραλία του χωριού του, πήρε το άλογο του και έτρεξε να τους βοηθήσει σε αντίθεση με τους υπόλοιπους κατοίκους του χωριού που δίσταζαν «...Οι χωρικοί...Ήθελον να δράμωσιν εις βοήθειαν...αλλά δεν είχαν καμμίαν λέμβον...». Ο γέροντας έφτασε με το άλογο του κοντά στο καράβι «...Ο ίππος ήτο νέος και πολύ ισχυρός. Εκολύμβα εξαίρετα...» και παρέλαβε δύο από τους ναύτες «...΄πηδήσατε εις την θάλασσαν και κρατήθητε εκ της ουράς του ίππου...Έπειτα επιστρέφω και λαμβάνω και άλλους΄΄...». Κατόρθωσε να σώσει δεκατέσσερις ανθρώπους, αλλά δυστυχώς την τελευταία φορά που πήγε για να παραλάβει τους υπόλοιπους το άλογο δεν άντεξε «...δεν ήτο δυνατόν πλέον να κολυμβήση και μετ' ολίγον βυθίζεται το ευγενές ζώον εις το βάθος της θαλάσσης και πνίγεται...». Μαζί του όμως πνίγηκαν και όσοι κρατιούνταν από την ουρά του αλλά και ο γέροντας.

-Ο άνθρωπος τα εννοεί και ο Θεός τα οικονομεί.

-Όσα θέλεις γύρευε· κι όσα θέλει ο Θεός σου δίνει.

-Κάμε το καλό και ριζ' το 'ς το 'γιαλό.

¹⁴⁸ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 95

¹⁴⁹ Παπαμάρκος, Χαρ. (1900). Ελληνικόν Αναγνωσμάτριο. Δια τους μαθητές της Δευτέρας Τάξεως των Σχολείων της Στοιχειώδους Εκπαιδείσεως, σελ. 129

Ο γενναίος εργατικός¹⁵⁰

Μεγάλα και σπουδαία διδάγματα έχει να προσφέρει η συγκεκριμένη ιστορία στους μικρούς μαθητές που θα τη διαβάσουν. Ο γενναίος άνθρωπος που ρίχτηκε στις φλόγες για να σώσει το παιδί μιας μάνας θέτοντας σε κίνδυνο τη ζωή του, αρνήθηκε το χρηματικό ποσό που του προσέφερε ο βασιλιάς «... Ὅ,τι ἔκαμα...ἔπρεπεν ὡς ἄνθρωπος να το κάμω...Δώσατε τα χρήματα εις τους ασθενείς, οι οποίοι δεν δύνανται να εργασθῶσιν. Εἰς ἐμέ ἀρκεί η χαρά, την οποίαν ἐπροξένησα εις την δυστυχῆ μητέρα του παιδίου». Ο άνθρωπος αυτός είχε μεγαλείο ψυχῆς και υπέρτατη αγάπη για το συνάνθρωπό του. Όχι μόνο δε δέχτηκε τα χρήματα, αλλά έβαλε πάλι πάνω από τον εαυτό του του άλλους και πρότεινε να δοθούν σε όσους τα είχαν ανάγκη.

Εωθινή προσευχή (ποίημα Ἁγγελου Βλάχου)¹⁵¹

Πρόκειται για ένα ποίημα-προσευχή προς τον Θεό που μας ξημερώνει την καινούρια μέρα «...Και η ἔγερσις μας ἄσμα διαρκές προς σε θα στείλῃ και τα νεαρά μας χεῖλη διαρκώς θα σε υμνοῦν».

Οι ύψιστες αρετές

Ο Κλεάνθης¹⁵²

Το κείμενο περιγράφει μια ιστορία που έλαβε χώρα στην αρχαία Ελλάδα. Σύμφωνα με αυτήν η φιλομάθεια και ο ζήλος ενός ανθρώπου στάθηκαν η αφορμή για να αλλάξει η ζωή του. Ο Κλεάνθης ήταν πολύ φτωχός αλλά διψούσε για μάθηση και ήθελε να παρακολουθεί τα μαθήματα του σπουδαίου δασκάλου της εποχής, του Ζήνωνα. Για να τα καταφέρει όμως έπρεπε να δουλεύει το βράδυ για να βγάζει τα προς το ζην και το πρωί να σπουδάζει «...Οὕτω δε υγιῆς και φαιδρός διήρχετο τας ημέρας αὐτοῦ σπουδάζων και προκόπων...». Οι άλλοι άνθρωποι που έβλεπαν την προκοπή του Κλεάνθη «...Υποπεύθησαν ὅτι ἦτο πιθανόν δι' ἀτίμων μέσων να εὔρισκε χρήματα και κατήγγειλαν αὐτόν εις το δικαστήριον ὡς κακόν ἄνθρωπον...». Τελικά αποδείχθηκε στο δικαστήριο ότι ο Κλεάνθης ήταν τίμιος και δούλευε πολύ σκληρά τα βράδια έτσι ώστε

¹⁵⁰ Παπαμάρκος, Χαρ., ὁ.π., σελ. 132

¹⁵¹ Παπαμάρκος, Χαρ., ὁ.π., σελ. 137

¹⁵² Παπαμάρκος, Χαρ., ὁ.π., σελ. 138

να μπορεί τα πρωινά να παρακολουθεί τα μαθήματα του δασκάλου του «...οι δικασταί εθαύμασαν την φιλομάθειαν του Κλεάνθους και επήνεσαν αυτόν...». Μετά από αυτήν την περιπέτεια ο Κλεάνθης βρήκε καταφύγιο στο σπίτι του Ζήωνα και μπορούσε πλέον να σπουδάξει χωρίς δυσκολίες «...ο διδάσκαλός του Ζήων μαθών ταύτα συνεκινήθη πολύ και παρέλαβεν αυτόν εις την οικίαν του. Εδώ...ο Κλεάνθης είχε καιρόν να σπουδάξη όσον επεθύμει η ψυχή του». Στόχος του κειμένου είναι να παραδειγματιστούν οι μαθητές από τη φιλομάθεια και την τιμιότητα του Κλεάνθη και να θελήσουν να τον μιμηθούν.

Ο ποιμενικός αυλός¹⁵³

Ο ταμίας του βασιλιά «...ήτο πολύ ενάρετος και πολύ άξιος άνθρωπος...» βρέθηκε σε δύσκολη θέση, όταν κάποιοι που τον φθονούσαν τον διέβαλαν υποστηρίζοντας ότι είναι κλέφτης «...ότι κλέπτει τα χρήματα και τα φυλάττει εις την οικίαν του μέσα εις εν απομεμονωμένον δωμάτιον με σιδηράν πύλην...». Λόγω της έντονης φημολογίας ο βασιλιάς διέταξε να ανοίξουν το δωμάτιο με τη σιδερένια πόρτα και να το ψάξουν. Όταν λοιπόν μπήκαν μέσα στο δωμάτιο αντί για χρήματα βρήκαν «...εν ξύλινον σκαμνίον, μίαν ξυλίνην τράπεζαν και επάνω εις αυτήν ένα ποιμενικόν αυλόν, μίαν ποιμενικήν ράβδον και εν ποιμενικόν σακκίδιον...». Ο ταμίας, που σε νεαρότερη ηλικία ήταν βοσκός, είχε αυτό το δωμάτιο για να ξεκουράζεται και να θυμάται τις όμορφες στιγμές που ζούσε όταν βοσκούσε το κοπάδι του «...Ενθυμούμαι με πολλήν ευχαρίστησιν την πρώτην μου κατάστασιν...». Ο βασιλιάς εξοργίστηκε με τις κακοήθειες που διαδίδονταν και τίμησε τον ταμία του για την τιμιότητα και την αξιοσύνη του «...ετίμα αυτόν πολύ περισσότερον ή πρότερον». Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι πρόθεση του Παπαμάρκου είναι να αποβάλλει τη διαβολή και την κακοήθεια από τη σκέψη των παιδιών, καθώς όπως υποστηρίζει η αλήθεια βγαίνει πάντα στο φως.

Ο εύσπλαγχνος μουσικός¹⁵⁴

Πρόκειται για μια ιστορία στην οποία πρωταγωνιστούν η σκληροκαρδία ορισμένων ανθρώπων και η ευσπλαχνία ενός φωτεινού και καλόκαρδου κυρίου. Όταν λοιπόν ο φτωχός επαίτης έπαιζε μια μέρα βιολί στους δρόμους για να κερδίσει κάποια χρήματα,

¹⁵³ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 139

¹⁵⁴ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 140

συνειδητοποίησε ότι «...Επλησίαζε να νυκτώση και ούτε δέκα λεπτά δεν είχαν ριφθή εις τον πύλον...». Τα δάκρυα που έπεφταν από τα μάτια του συγκίνησαν τον καλοντυμένο κύριο που περνούσε από μπροστά του εκείνη τη στιγμή και επειδή ήταν εξαιρετος βιολιστής πήρε το βιολί στα χέρια του και άρχισε να παίζει μια μελωδία «...Οι περιπατούντες εκεί εις την πλατείαν ακούσαντες τους γλυκυτάτους ήχους του βιολίου εξεπλάγησαν. Θαυμάζοντες δε εστράφησαν να ιδώσι πόθεν ήρχοντο ούτοι. Και ότε είδον τον ευγενή εκείνον κύριον...να παίζη το βιολίον, ενόησαν τί συμβαίνει και περιεκύκλωσαν αυτόν. Ο πύλος εις την στιγμήν εγένισεν από νομίσματα...». Τελικά ο επαίτης κέρδισε αρκετά χρήματα χάρη στον άγνωστο ευεργέτη του και ο καλοσυνάτος και ταπεινόφρων κύριος, μόλις ολοκλήρωσε την αποστολή του εξαφανίστηκε μέσα στο πλήθος «...Μέχρι της σήμερον κανείς δεν έμαθε ποιος ήτο ο αγαθός εκείνος άνθρωπος».

Ο ανθοπώλης (ποίημα Αγανίκης Μαζαράκη) ¹⁵⁵

Ένα ιδιαίτερα συγκινητικό ποίημα που περιέχει βαθιές αλήθειες και περιγράφει τη δύσκολη ψυχική κατάσταση που βιώνει ένα ορφανό παιδί. Εκείνη την εποχή η ορφάνια ήταν συχνό φαινόμενο και όλα τα παιδιά είχαν γνωρίσει στο κοντινό ή μακρινό συγγενικό τους περιβάλλον κάποιο ορφανό παιδί. Στο συγκεκριμένο ποίημα γίνεται αναφορά και στο δύσκολο ρόλο που αναλάμβανε ένας εκ των ορφανών (σε περίπτωση που υπήρχαν αδέρφια) να συντηρήσει και να αναθρέψει τα αδέρφια του «... 'Σαν τ' αστεράκια της αυγής εχ' αδελφάκια δυό. Η μαύρη νύχτα έφτασε, αχ! και χωρίς πεντάρα με τι καρδούλα να τα ιδώ κι αυτά με τί λαχτάρα; ...». Τέλος, στον τελευταίο στίχο του ποιήματος γίνεται αναφορά στην έννοια της ενσυναίσθησης, η οποία σύμφωνα με το ποίημα συναντάται μόνο σε όσους βιώνουν δυσκολίες «...γιατί...πονούν τους δυστυχείς όσοι πονούνε μόνο!».

Ο ατρόμητος πλοηγός Θωμάς ¹⁵⁶

Ο τίτλος του κειμένου περιέχει τη λέξη ατρόμητος και πράγματι διαβάζοντας κανείς αυτήν την ιστορία συνειδητοποιεί ότι ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός δεν είναι καθόλου υπερβολικός. Ο πρωταγωνιστής της ιστορίας, ο Θωμάς, ήταν πολύ γενναίος και είχε βαθιά και αληθινή πίστη στο Θεό. Αυτό αποδείχτηκε περίτρανα όταν κάποια μέρα που είχε τρικυμία και ένα πλοiάριο κινδύνευε να πέσει στα βράχια κοντά στα

¹⁵⁵ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 142

¹⁵⁶ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 142

στενά του Βοσπόρου, εκείνος έπεσε στα μανιασμένα κύματα για να τους σώσει. Ο Θωμάς κατέβαλε τέσσερεις ανεπιτυχείς προσπάθειες, όμως επειδή ήθελε διακαώς να σώσει τους ανθρώπους δεν το έβαλε κάτω και «...την πέμπτην κατώρθωσε κολυμβών να φθάση εις τους κινδυνεύοντας...». Τελικά κατάφερε να σώσει και τους οκτώ επιβαίνοντες «...Οι ναύται έλαβον την άκραν του σχοινίου και εκράτουν αυτήν...και σύροντες αυτούς τους σώζουσιν εις την ξηράν...». Η ευγνωμοσύνη που αισθάνονταν οι διασωθέντες ήταν πολύ μεγάλη, όπως και ο θαυμασμός των συμπολιτών του για τη γενναιότητα και το κατόρθωμά του. Ωστόσο, ο ίδιος ήταν πολύ ταπεινός «... 'Τον Θεόν να ευχαριστήτε', είπεν ο Θωμάς, 'αυτός σας έσωσεν. Εγώ ήμην εν απλούν όργανον της αγαθότητος αυτού και τίποτε περισσότερον'...». Το κείμενο αποτελεί έναν θησαυρό για τους μικρούς μαθητές, διότι εξοικειώνονται με αξίες όπως η γενναιότητα, ο ηρωισμός, η τόλμη, η ανιδιοτελής προσφορά, η ευγνωμοσύνη, η ταπεινοφροσύνη και η πίστη στο Θεό.

Η ευχαριστία (ποίημα Γ. Βιζυηνού) ¹⁵⁷

Το Αναγνωσματάριο της Β' τάξης δημοτικού του Χαρίσιου Παπαμάρκου κλείνει με ένα ποίημα του Γ. Βιζυηνού που έχει έντονο θρησκευτικό στοιχείο και αναφέρεται στην παρουσία του Θεού στη φύση «...Και τα λουλούδια, που χυτά 'ς τη γη μοσχοβολούνε, Θεός τα 'δίδαξε κι αυτά πότε και πού ν' ανθούνε...» και στη ζωή των παιδιών «...Θεός χαρίζει 'ς τα παιδιά το λογικό, τη γλώσσα, να λέν' ό,τ' έχουν 'ς την καρδιά και να μαθαίνουν τόσα...» αλλά και στο χρέος των παιδιών να Τον υμνούν και να Τον ευχαριστούν «...Για τούτο βράδυ και πουρνό κ' εκείνα χρεωστούνε να στρέφονται 'ς τον ουρανό να τον ευχαριστούνε». Πρόκειται για μία έμμεση προτροπή προς τους μαθητές της Β' τάξης δημοτικού, να συνειδητοποιήσουν ότι όλα γύρω τους είναι δημιουργήματα του Θεού αλλά και να αποκτήσουν σχέση ευχαριστίας και ευγνωμοσύνης με τον Θεό.

---

¹⁵⁷ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 146

2.3.2 Οικογενειακή αγωγή

Απειθεία και ευπείθεια στους γονείς

Το απειθές αρνίον ¹⁵⁸

Η συγκεκριμένη ιστορία αναφέρεται σε ένα μικρό αρνί, το οποίο στην προσπάθειά του να φάει μερικά χόρτα έπεσε στον γκρεμό. Αφού λοιπόν πέρασε όλη τη νύχτα εκεί, συνειδητοποίησε πόσο δίκιο είχε η μαμά του που τον συμβούλευε να μην ανέβει στα απόκρημνα βράχια «...Εγώ πταίω. Η μήτηρ μου όλα αυτά μοι τα είχεν ειπή. Έπρεπε να την ακούσω...» και αποφάσισε να ακολουθεί τις συμβουλές της από εδώ και στο εξής για να μην πάθει ξανά τα ίδια. Τελικά το αρνάκι σώθηκε από έναν βοσκό αλλά δεν κατόρθωσε ποτέ να περπατήσει όπως πρώτα, καθώς η βλάβη που υπέστη ήταν μόνιμη «...τί το όφελος πλέον; Τα ποδάρια του ποτέ δεν κατωρθώθη να ιατρευθώσι και έμεινεν εις όλην του την ζωήν χωλόν». Στο τέλος της ιστορίας υπάρχουν δύο γνωμικά:

- Όστις δεν ακούει γονιού παραγωνιάς καθίζει.

- Το στραβό το ζύλο η φωτιά το σάζει.

Στόχος του Παπαμάρκου είναι να βοηθήσει τους μαθητές να συνειδητοποιήσουν ότι το να ακούνε τις συμβουλές των γονέων τους είναι σωτήριο, ενώ αντίθετα η ανυπακοή στις παραινέσεις τους οδηγεί σε αρνητικές συνέπειες.

Τα τρία χρυσόψαρα ¹⁵⁹

Πρόκειται για μια ιστορία που παρουσιάζει τις άσχημες συνέπειες που μπορεί να φέρει η ανυπακοή στους γονείς μας. Τα τρία χρυσόψαρα της ιστορίας εξαιτίας της περιέργειας, της ανυπακοής στη μητέρα τους και της άγνοιας κινδύνου οδηγήθηκαν στο θάνατο. Το ένα το έφαγε ένα μεγαλύτερο ψάρι και το δεύτερο πιάστηκε στο αγκίστρι ενός ψαρά. Και τα δύο ανυπάκουα ψαράκια πάντως είχαν το ίδιο τραγικό τέλος «...Εις πολύ μικράν ηλικίαν έχασαν την ζωήν των, διότι παρήκουσαν την μητέρα αυτών τα άθλια». Το μοναδικό ψαράκι που γλίτωσε και παρέμεινε σώο και αβλαβές ήταν το ψαράκι που δεν ακολούθησε τα αδέλφια του, αλλά προτίμησε να ακολουθήσει τις παραινέσεις της μητέρας του και να μην απομακρυνθεί από τη φωλιά τους «...Το

¹⁵⁸ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 3

¹⁵⁹ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 5

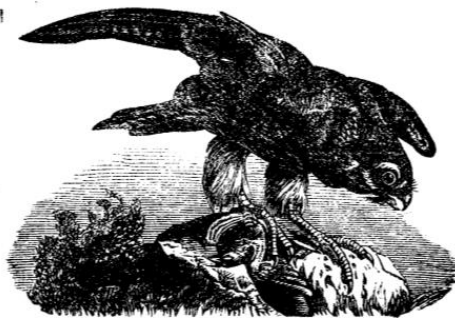
ηγάπα υπερβολικά, ιδίως διότι ήτο καλόν παιδίον και υπήκουε πάντοτε εις αυτήν». Στο τέλος της ιστορίας υπάρχει η φράση: *Όπου δεν ακούει γέροντας πάει δέροντας.*

Είναι πασιφανής η πρόθεση του Παπαμάρκου να βοηθήσει τους μικρούς μαθητές, να αντιληφθούν την αξία των συμβουλών των μεγαλύτερων ανθρώπων και ιδίως των γονιών τους, που η μόνη τους επιθυμία είναι να προστατέψουν τα παιδιά τους και να τα βοηθήσουν, ώστε να αποφύγουν τις κακοτοπιές εξαιτίας της απειρίας τους.

Ο μικρός ιέραξ ¹⁶⁰

Μια μέρα ένα μικρό γεράκι ζήτησε από τον πατέρα του να πάει μαζί του στο κυνήγι, καθώς ένιωθε ότι είχε μεγαλώσει. Ο πατέρας του λοιπόν του επεσήμανε ότι απαιτείται μεγάλη προσοχή, γιατί οι άνθρωποι είναι πονηροί και προσπαθούν να τους φονεύσουν. Αφού λοιπόν υποσχέθηκε ότι θα ακολουθεί πιστά τις εντολές του ξεκίνησαν για το κυνήγι. Στην αρχή έδειχνε να υπακούει στις παραινέσεις του πατέρα του, αλλά κάποια στιγμή περιφρόνησε την εντολή του και όρμησε σε έναν μπούφο. Αυτή του η κίνηση στάθηκε η αφορμή να χάσει τη ζωή του, καθώς ο κυνηγός που ήταν κρυμμένος στην καλύβα, μόλις είδε το γεράκι πάτησε τη σκανδάλη και το σκότωσε: «...Ω, νά σέ ήκουον, πάτερ μου!, μόνον επρόφθασε να είπη ο δυστυχής και απέθανεν αμέσως». Στο τέλος της ιστορίας ο Παπαμάρκου παραθέτει την εξής φράση: *Κάτσε, καλογεράκι μου, 'ς το κελλί σου νάχης τα ρούχα σου και την τιμή σου.*

Τη συγκεκριμένη ιστορία την εμπλουτίζει και με μια ασπρόμαυρη εικόνα του γερακιού, η οποία είναι η πρώτη εικόνα που συναντάμε στο Αναγνωσματάριο και απεικονίζει την περηφάνεια και τη αγέρωχη κορμοστασιά του γερακιού που αναζητάει τη λεία του.

Ίέραξ.

¹⁶⁰ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 8

Η μικρά Ελένη ¹⁶¹

Η Ελένη, ένα κορίτσι ηλικίας 8 ετών φοιτούσε σε ένα σχολείο μακριά από το χωριό στο οποίο κατοικούσε η οικογένειά της *«...δεν ήτο εις το χωριόν, όπου οι γονείς αυτής κατώκουν»*. Αυτή ήταν μια συνηθισμένη κατάσταση για εκείνη την εποχή μιας και δεν υπήρχε σχολείο σε κάθε χωριό ή αν υπήρχε υπολειτουργούσε και αντιμετώπιζε πολλά προβλήματα. Για καλή της τύχη όμως στο χωριό που βρισκόταν το σχολείο της διέμενε η θεία της, αδελφή της μητέρας της. Έτσι λοιπόν έτρωγε στη θεία της το μεσημέρι και το απόγευμα πήγαινε στο σπίτι της, ενώ όταν είχε κακοκαιρία κοιμόταν στο σπίτι της θείας της. Ένα Σάββατο λοιπόν που είχε άσχημο καιρό και η θεία της επέμενε να μείνει εκεί, η μικρή Ελένη αγνόησε τη συμβουλή της και ξεκίνησε για το σπίτι της *«...δεν ήκουσε την θείαν της και έφυγεν»*. Οι γονείς βλέποντας τον καιρό θεώρησαν ότι η κόρη τους κοιμήθηκε στη θεία της. Όταν όμως πήγαν στο χωριό και δεν τη βρήκαν άρχισαν να ψάχνουν όλοι αγωνιώντας για την τύχη της. Τελικά χάρη στο κόκκινο μαντήλι της τη βρήκαν ζωντανή κάτω από ένα βουνό χιονιού. Η ιστορία είχε αίσιο τέλος και το ηθικό δίδαγμα ήταν ότι οι νέοι πρέπει να ακούν πάντα τις συμβουλές των μεγαλύτερων ανθρώπων, για να μην παθαίνουν τέτοια και χειρότερα κακά *«...Το παιδίον, το οποίον δεν ακούει τους μεγαλητέρους του, παθαίνει αυτά, ...και ακόμη χειρότερα από αυτά»*. Το γνωμικό που παραθέτει είναι το εξής: *Πού του γονιού δεν αγροικά κακός κακού θα πάγη*.

Η πέρδικα ¹⁶²

Το συγκεκριμένο ποίημα του Γ. Ζαλοκώστα αναφέρεται στην απειρία και την άγνοια κινδύνου μιας μικρής πέρδικας. Παρόλο που η μαμά της την παρότρυνε να μην πάει στο αυλάκι, γιατί είδε τον ίσκιο ενός γερακιού εκείνο πίστεψε ότι ο ίσκιος δεν είναι τίποτα παραπάνω από ένα μικρό σύννεφο. Εν τέλει η μικρή πέρδικα αιχμαλωτίστηκε από τα νύχια του γερακιού και έχασε τη ζωή της *«...Σκούζει, χτυπιέται η πέρδικα με τρόμο, με λαχτάρα και τακριβό της σπαρταρά 'ς του γερακιού το νύχι»*. Δυστυχώς η μικρή πέρδικα είχε άσχημη κατάληξη εξαιτίας της επιπολαιότητας και της ανυπακοής της στη μητέρα της. Αυτή η ιστορία θα μπορούσε να σταθεί αφορμή για συζήτηση μέσα στην τάξη, με στόχο να αντιληφθούν οι μαθητές πόσο σημαντικό και ωφέλιμο είναι να ακολουθούν τη σύσταση των μεγαλύτερων ανθρώπων και ιδίως των γονιών τους.

---

¹⁶¹ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 11

¹⁶² Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 14

Φιλοστοργία των γονέων

Η όρνις και τα ορνίθια ¹⁶³

Πρωταγωνίστριες του κειμένου είναι η μαμά Ουρανία και η κόρη της Αθηνά. Όταν μια μέρα έκαναν περίπατο συνάντησαν μία κότα και τα μικρά της. Η Αθηνά τα καμάρωνε και θέλησε να πιάσει ένα κοτοπουλάκι «...*Να ηδυνάμην να συλλάβω κανέν και να το λάβω μαζί μου εις την οικίαν!...*», αλλά δεν κατάφερε να πιάσει ούτε ένα γιατί ήταν πολύ ταχύτερα από την ίδια «...*Έντρομα διεσκορπίσθησαν εδώ και εκεί και εχώθησαν μέσα εις τα υψηλά χόρτα...*». Κάποια στιγμή η κότα κοίταξε τον ουρανό και είδε να πλησιάζει ένα γεράκι. Αμέσως κάλεσε τα κοτοπουλάκια της να τρέξουν να κρυφτούν κάτω από τις φτερούγες της γιατί φοβόταν «...*μήπως φάγη τα τέκνα της...*». Αυτήν την εικόνα χρησιμοποίησε η μητέρα της Αθηνάς έτσι ώστε να τη κάνει να συνειδητοποιήσει πόσο μεγάλη είναι η αγάπη των γονέων προς τα παιδιά τους και με πόση αγωνία προσπαθούν να τα μεγαλώσουν και να τα προστατέψουν από καθετί κακό «...*Η όρνις εινε αληθινή μητηρ, διότι μόνον αι αληθιναί μητέρες αγαπώσι κατ' αυτόν τον τρόπον τα τέκνα των...*». Αυτό το μήνυμα προσπαθούσε να περάσει και ο Παπαμάρκου στους μαθητές, θέλοντας να ενισχύσει το θεσμό της οικογένειας που είχε πολύ μεγάλη αξία εκείνη την εποχή.

Η Κυριακή (ποίημα Ηλ. Τανταλίδου) ¹⁶⁴

Ένα ποίημα με έντονο θρησκευτικό στοιχείο, το οποίο περιγράφει την αγάπη και την στοργή μιας μητέρας η οποία ετοιμάζει τα παιδιά της «...*Η μητέρα με δροσάτο ταπλυνε νερό...έλαμπαν 'σαν αγγελούδια όλα μια χαρά...*», με σκοπό να παρευρεθούν στην Κυριακάτικη θεία λειτουργία.

Η φωλιά των πελαργών ¹⁶⁵

Μια πολύ συγκινητική ιστορία με τραγικό τέλος παρουσιάζεται σε αυτό το κείμενο. Σε ένα χωριό στη στέγη ενός παλιού σπιτιού υπήρχε η φωλιά ενός ζεύγους πελαργών, η οποία φιλοξενούσε τους νεοσσούς. Μια μέρα πήρε φωτιά το συγκεκριμένο σπίτι και οι χωρικοί έτρεξαν να βοηθήσουν στην κατάσβεσή του. Η φωλιά όμως είχε ήδη

¹⁶³ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 99

¹⁶⁴ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 101

¹⁶⁵ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 102

περικυκλωθεί από τις φλόγες «...η καλαμινή στέγη...αναφλέγεται...». Ξαφνικά παρατήρησαν πως η μάνα πελαργός χύθηκε μέσα στις φλόγες, χωρίς να σκεφτεί την επικινδυνότητα της πράξης της και έβγαλε έξω έναν νεοσσό. Τη δεύτερη φορά έβγαλε και τον δεύτερο νεοσσό και απέμειναν άλλοι δύο νεοσσοί μέσα στη φωλιά «...ακράτητος εκ τρίτου διαπερά τον καπνόν και τας φλόγας και ορμά εις την φωλεάν, ίνα διασώση τα τελευταία δύο τέκνα της...». Τελικά δεν επέστρεψε ποτέ «...Εσκέπασε με τας πτέρυγας τους δύο καιομένους νεοσσούς και εκάη η φιλόστοργος μήτηρ μαζί με τα...τέκνα, αφού δεν ήτο δυνατόν να σώση αυτά». Πρόκειται για ένα παράδειγμα απύθμενης αγάπης των γονέων προς τα παιδιά, που δε διστάζουν να δώσουν ακόμη και τη ζωή τους για να τα προστατέψουν. Το κείμενο συνοδεύει μια εικόνα ενός πελαργού που ταΐζει με στοργή έναν νεοσσό.

Πελαργός.

Ο βορείας, που ταρνάκια παγώνει (ποίημα Γ. Ζαλοκώστα) ¹⁶⁶

Πρόκειται για ένα αυτοβιογραφικό ποίημα «...Σύντροφός μου η ταλαίπωρ' εκείνη, αχ! και το άρρωστο ήταν παιδί μου...», με πλεχτή ομοιοκαταληξία που περιγράφει την δική του αγωνία και της γυναίκας του για το στερνοπούλι τους, που ήταν βαριά άρρωστο στο κρεβάτι «... 'ς του παιδιού της την κούνια σκυμμένη δέκα νύχτες δεν έκλειγε 'μάτι...». Το γεγονός ότι είχαν χάσει ήδη τρία παιδιά «...αγγελούδια, λευκά 'σαν τον κρίνο...», αύξανε την αγωνία και τη στεναχώρια που βίωναν «...Τα γογγύσματ' εκείνα κ' οι θρήνοι επληγόναν βαθειά την ψυχή μου...». Οι φόβοι τους τελικά επιβεβαιώθηκαν από την επίσκεψη του γιατρού «...Κι ο γιατρός με τα 'μάτια σκυμμένα πολλήν ώρα δεν άνοιξε στόμα...Ένα δάκρυ 'προσπάθει να κρύψη, που κατέβ' εις τωχρό πρόσωπό του...». Είναι ένα ιδιαίτερα φορτισμένο συναισθηματικά ποίημα, κυρίως γιατί πρόκειται για μια βιωμένη εμπειρία του ίδιου του ποιητή. Το γεγονός ότι έζησε από πολύ κοντά όλη

¹⁶⁶ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 105

αυτήν τη δύσκολη κατάσταση, του δίνει τη δυνατότητα να μεταφέρει τα συναισθήματα, την απελπισία και την αγάπη που ένιωθαν για τα παιδιά τους με τον καλύτερο δυνατό τρόπο.

Νάνι-νάνι και Νανάρισμα (ποιήματα Αριστοτέλους Βαλαωρίτου) ¹⁶⁷

Πρόκειται για νανουρίσματα που φανερόνουν την αγωνία της μάνας εκείνης της εποχής για τα παιδιά της. Λόγω των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης, ο καημός των γονιών ήταν να μη λείψει το φαγητό από τα παιδιά τους. Η μάνα που βλέπουμε στο πρώτο ποίημα έχει εναποθέσει τις ελπίδες της στην Παναγία, την οποία παρακαλεί «...Ετάχθηκα 'ς τη χάρι της για σε...το γάλα να μη χάσω!...» για να μη δει το παιδί της «...αχνό και πεινασμένο!...». Πάντως και στα δύο ποιήματα φανερώνεται η ανιδιοτελής αγάπη της μάνας, η αφοσίωση της, το θυσιαστικό της πνεύμα και η προστατευτική διάθεση προς τα παιδιά της ενώ τονίζεται και η πίστη στο Θεό και στην Παναγία, που τη θεωρούν προστάτιδά τους λόγω του ότι ήταν και η ίδια μητέρα.

Αγάπη των τέκνων προς τους γονείς

Τα αγαπητά άνθη ¹⁶⁸

Μια μέρα τρία αδέρφια καθώς έκαναν περίπατο στην εξοχή, σκέφτηκαν να δημιουργήσει ο καθένας ξεχωριστά ένα μπουκέτο με τα αγαπημένα του λουλούδια «...Καθείς εκράτει εις τας χειράς του μίαν ανθοδέσμη από τα ηγαπημένα του άνθη...». Αφού λοιπόν έφτιαξαν τα μπουκέτα τους, αποφάσισαν να τα προσφέρουν στους αγαπημένους τους γονείς ως ένδειξη αγάπης και ευγνωμοσύνης «... 'Να κάμωμεν από όλα τα άνθη δύο στεφάνους να τους δώσωμεν εις τους καλούς μας γονείς'...». Οι γονείς ευχαριστήθηκαν πολύ από την κίνηση των παιδιών τους «...Οι γονείς τα ευχαρίστησαν, τα ενηγκαλίσθησαν και τα εφίλησαν» και αυτό φαίνεται από την τρυφερότητα με την οποία τα αγκάλιασαν. Τελειώνοντας την ιστορία παραθέτει τη φράση:

Θεός μέγιστος τοις φρονίμοις οι γονείς.

¹⁶⁷ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 106

¹⁶⁸ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 111

Η εορτή του πατρός ¹⁶⁹

Πρόκειται για ένα κείμενο το οποίο εγκωμιάζει τη σχέση στοργής και αμοιβαίας αγάπης μεταξύ των παιδιών και του πατέρα τους «...Ο πατήρ ήτο πολύ καλός και είχε δώση πολύ καλήν ανατροφήν εις τα τέκνα του...». Όταν λοιπόν ο πατέρας των παιδιών γιόρταζε τα τρία μικρότερα παιδιά του έπλεξαν ένα ωραίο στεφάνι με λουλούδια και το πήγαν στο δωμάτιό του ενόσω κοιμόταν, για να του κάνουν έκπληξη «...Επεθύμουν να μη εννοήση ο πατήρ των, δια να μη γνωρίζη, όταν εξυπνήση, ποιος κατέθηκεν εις την κλίνην του τον ωραίον εκείνον στέφανον...». Εκτός όμως από το δώρο των μικρότερων παιδιών και ο μεγαλύτερος γιος του που κατοικούσε σε άλλη πόλη του έστειλε ένα βαρέλι γεμάτο κρασί «...εισήλθεν άνθρωπος τις, ο οποίος έφερεν εν ωραίον στρογγύλον βαρέλιον. Το βαρέλιον...έστειλεν ο πρεσβύτερος υιός του, ίνα ευχαριστήση τον πατέρα κατά την εορτήν αυτού...». Αλλά και ο άλλος του γιος που σπούδαζε στο Πανεπιστήμιο του έγραψε ένα ωραίο ποίημα για να τον ευχαριστήσει «...Ότε δε ο πατήρ του ανέγνωσεν αυτό, ευχαριστήθη πολύ και από την συγκίνησιν τα δάκρυστά του έπιπτον επί του χάρτου...». Στόχος όλων των παιδιών ήταν η ανταπόδοση της αγάπης που εισέπρατταν από τον πατέρα τους και αυτή η ιστορία θα μπορούσε να λειτουργήσει ως παράδειγμα προς μίμηση για τους μαθητές της Β΄ τάξης δημοτικού.

Ευχήν γονέων έπαρε και τα βουνά περπάτει.

Η εορτή της μητρός (ποίημα Ηλ. Τανταλίδου) ¹⁷⁰

Ένα ποίημα πλεχτής ομοιοκαταληξίας που είναι αφιερωμένο στη γιορτή μιας μητέρας, πιθανόν της μητέρας του ποιητή. Από τους στίχους που χρησιμοποιεί είναι έκδηλη η αγάπη που νιώθει για τη μητέρα του «...να εκφράσω 'ς την μητέρα της καρδιάς μου τους παλμούς...» και «...Ω μητέρα, 'ς τον λαιμόν σου, δεν κρατούμαι, θα ριφθώ...» ενώ της εύχεται και μακροήμερευση «...φύλαξέ την πλείστους χρόνους 'ς τας αγκάλας της ζωής».

¹⁶⁹ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 112

¹⁷⁰ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 114

Η εορτή της μητέρας (ποίημα Γ. Δροσίνη) ¹⁷¹

Ακόμα ένα ποίημα που εκθειάζει τη μάνα την οποία παρομοιάζει με την άνοιξη και τα παιδιά με τα λουλούδια «...Λουλούδι αν είμαστε εμείς, εσ' είσαι άνοιξή μας. Μεσ' 'ς τη 'δική σου αγκαλιά ανθίζει η ψυχή μας...».

Το ορφανό (ποίημα Αχ. Παράσχου) ¹⁷²

Πρόκειται για ένα πολύ συγκινητικό ποίημα το οποίο περιγράφει την ορφάνια που νιώθει ένα παιδί, που δεν πρόλαβε να χαρεί την αγκαλιά της μάνας του. Οι στίχοι που χρησιμοποιεί ο ποιητής αποτυπώνουν την απεριόριστη θλίψη και μοναξιά που βιώνει το παιδί «...εις της ζωής τον δρόμο θλιμμένο περπατώ...Της Μοίρας αποπαίδι, 'σαν φθινοπώρου φύλλο, το άσκοπο μου βήμα εδώ κ' εκεί πλανώ...». Ενώ μέσω του ποιήματος γίνεται αναφορά και στην σκληρή στάση των υπόλοιπων παιδιών που δεν δέχονταν να παίξουν μαζί του «...Δεν παίζουμε...εμείς με τωρφανό...». Τέλος, κλείνει με μια ευχή που αντικατοπτρίζει το μεγαλείο της ψυχής του μικρού παιδιού «...Είθε να έχουν μάνα 'ς τον κόσμον τούτον όλοι κ' εγώ να είμαι μόνο για όλους ορφανό!».

Ευγνωμοσύνη προς τους γονείς

Η αγελάς, ο ίππος, το πρόβατον και ο κύων ¹⁷³

Η ευγνωμοσύνη θεωρείται σύμφωνα με το κείμενο ένα χρέος που δεν παύει ποτέ να το χρωστάει ο ωφελούμενος στον ευεργέτη του. Όταν μια μέρα η αγελάδα, ένα άλογο και ένα πρόβατο λογομαχούσαν για το ποιο από τα τρία ζώα είναι το χρησιμότερο στον άνθρωπο, παρατήρησαν μια ιδιαίτερη αγάπη του κυρίου τους προς το σκύλο της οικογένειας «...άμα είδεν...τον κύνα του, εφώναξε μόνον αυτόν με γλυκείαν φωνήν να υπάγη πλησίον του και, αφού επήγε, τον εθώπευσεν...». Αυτή η διάκριση φάνηκε να ενοχλεί τα τρία ζώα που θεωρούσαν ότι αυτά άξιζαν την εύνοια του κυρίου τους, καθώς του πρόσφεραν τόσα χρήσιμα αγαθά. Ο κύριος τους όμως τους απάντησε ότι «... 'Το γενναίον αυτό ζώον προχθές ακόμη έσωσε με μεγάλην τόλμην και με πολύν κίνδυνον της

¹⁷¹ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 115

¹⁷² Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 116

¹⁷³ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 120

ζωής του το προσφιλές μονογενές τέκνον μου. Είχε πέση εις την θάλασσαν και εξάπαντος θα επνίγετο, αν δεν ήτο αυτό. Πώς λοιπόν να το λησμονήσω και να μη του είμαι ευγνώμων εις όλην μου την ζωήν;''». Διαπιστώνουμε λοιπόν πόση αξία έδιναν στην έννοια της ευγνωμοσύνης, την οποία επιθυμούσαν να καλλιεργήσουν και στους μικρούς μαθητές. Τέλος, θα μπορούσαμε να πούμε ότι μέσα από τα λόγια του πατέρα διαφαίνεται και η απέραντη αγάπη που είχε στο παιδί του, η σωτηρία του οποίου ήταν μια αλησμόνητη στιγμή.

Η λέαινα και ο ναύτης ¹⁷⁴

Η βοήθεια που προσέφερε ένας ναύτης σε ένα λιοντάρι ήταν η αιτία να μην κατασπαραχθεί από το άγριο ζώο. Εκτός από τους ανθρώπους αυτό το κείμενο αποδεικνύει ότι ακόμα και τα ζώα δείχνουν ευγνωμοσύνη στους ευεργέτες τους. Όταν λοιπόν μια μέρα ο ναύτης βρέθηκε μπροστά σε ένα λιοντάρι «...Να φύγη δεν ήτο δυνατόν, να αντισταθή δε ακόμη ολιγώτερον» αποφάσισε να μην κάνει κάποια κίνηση παρά να περιμένει το θάνατό του. Το λιοντάρι όμως αντί να του επιτεθεί «...έπεσεν εις τους πόδας του, έλειχε τας χειράς του και έβλεπεν ολονέν προς εν δένδρον...». Ζητούσε από τον ναύτη να το βοηθήσει να πάρει τα μωρά του που τα είχε κλέψει ένας πίθηκος «...Τους είχεν αρπάση, ότε απουσίαζεν εκ της φωλεας της η λέαινα». Ο ναύτης τελικά κατάφερε να σώσει τα λιονταράκια και να τα παραδώσει στη μητέρα τους, η οποία όχι μόνο δεν τον κατασπάραξε αλλά έπεσε στα πόδια του σε ένδειξη ευγνωμοσύνης.

Ο δούλος και ο λέων ¹⁷⁵

Το μήνυμα αυτού του κειμένου είναι πολύ δυνατό καθώς αποδεικνύει ότι μια σχέση ευγνωμοσύνης μπορεί να δαμάσει ακόμη και τα άγρια θηρία. Πρωταγωνιστές της ιστορίας είναι ένας δραπετής δούλος και ένα λιοντάρι, η συνάντηση των οποίων έκρυβε μια έκπληξη. Το λιοντάρι είχε στο πόδι ένα αγκάθι και υπέφερε πολύ «...παρετήρησε τον πόδα του λέοντος και είδεν ότι μία σκληρά άκανθα ήτο εμπεπηγμένη εις αυτόν...». Ο δούλος βοήθησε το λιοντάρι «...προσπαθεί με πολλήν προσοχήν να εξαγάγη την άκανθαν και...έπλυνε την πληγήν με πολλήν προσοχήν και έδεσεν αυτήν με μίαν

¹⁷⁴ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 121

¹⁷⁵ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 123

λωρίδα...». Το άγριο ζώο λοιπόν δεν ξέχασε ποτέ τον ευεργέτη του και όταν ακόμα κλήθηκε να κατασπαράξει έναν συλληφθέντα, μόλις συνειδητοποίησε ότι πρόκειται για το δούλο που τον είχε βοηθήσει όταν βρισκόταν σε δύσκολη θέση, αντί να τον κατασπαράξει τον χάιδευε σαν να ήταν το παιδί του «...Όλοι οι άνθρωποι, οι οποίοι με περιέργειαν πολλήν περιέμενον να κατασπαράξῃ ο λέων τον δούλον, ότε είδον αυτόν...να θωπεύῃ τον δυστυχή άνθρωπον, εθαύμασαν και συνεκινήθησαν πολύ...». Τελικά μόνο καλά έφερε αυτή η σχέση ευγνωμοσύνης καθώς ο βασιλιάς «...διέταξε να τον αφήσωσιν ελεύθερον και να του δώσωσι και τον λέοντα...έζησεν ελεύθερος πλέον και ευτυχής». Στόχος του κειμένου είναι να βοηθήσει του μαθητές να εξοικειωθούν με την έννοια της ευγνωμοσύνης αλλά και να συνειδητοποιήσουν πόσο ευεργετική είναι όχι μόνο για τις ανθρώπινες σχέσεις αλλά και για τις σχέσεις του ανθρώπου με τα ζώα. Τέλος, ένας ακόμη στόχος είναι η αναφορά στη δουλεία, τη βασιλεία και στο δικαίωμα της ελευθερίας του ανθρώπου, έτσι ώστε οι μαθητές να έρθουν σε επαφή με τις συγκεκριμένες έννοιες και να τις κατανοήσουν στο βαθμό που μπορούν, λόγω του νεαρού της ηλικίας τους.

2.3.3 Φυσική αγωγή

Πραγματογνωσία και φυσιογνωσία

Αι κατοικίαι των ζώων (πραγματογνωσία) ¹⁷⁶

Το συγκεκριμένο κείμενο ανήκει στα κείμενα πραγματογνωσίας, δηλαδή στα κείμενα που παρουσιάζουν τα πράγματα που μας περιβάλλουν και περιγράφει τις κατοικίες των πτηνών, των ερπετών, των ψαριών και των θηλαστικών.

Η φωλέα (πραγματογνωσία) ¹⁷⁷

Στο προηγούμενο κείμενο ο Παπαμάρκου περιέγραψε τις φωλιές όλων των ζώων, ενώ σε αυτό εστιάζει το ενδιαφέρον του στις φωλιές των πουλιών και πιο συγκεκριμένα στην τέχνη και στα υλικά που χρησιμοποιούν για να τις κατασκευάσουν. Στόχος του

¹⁷⁶ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 14

¹⁷⁷ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 15

κειμένου είναι να ωθήσει τα παιδιά να συνειδητοποιήσουν, ότι το να απομακρύνουν τους νεοσσούς από τη φωλιά τους δεν είναι παιχνίδι αλλά μια βίαιη πράξη. Ο Παπαμάρκου στηλιτεύει τέτοιου είδους συμπεριφορές, διότι όπως επισημαίνει δεν είναι καλό να βασανίζουμε και να βλάπτουμε κανένα από τα πλάσματα του Θεού. Τέλος, τονίζει ότι αυτό δεν το θέλει ούτε ο ίδιος ο Θεός σε μια προσπάθεια να τους πείσει κάνοντας επίκληση στο θρησκευτικό τους συναίσθημα.

Χωριόν και πόλις (πραγματογνωσία)¹⁷⁸

Το συγκεκριμένο κείμενο συγκρίνει τη ζωή στην πόλη με αυτήν στο χωριό. Ξεκινάει περιγράφοντας τα σπίτια των ανθρώπων που ζουν στα χωριά, τον τρόπο ζωής τους και στη συνέχεια περιγράφει τα σπίτια των πόλεων και του τρόπο ζωής των κατοίκων τους, ενώ αντιπαραβάλλει και τα διαφορετικά επαγγέλματα με τα οποία ασχολούνται οι κάτοικοι στα χωριά και στις πόλεις. Με αυτόν τον τρόπο οι μαθητές έρχονται σε επαφή και με έναν διαφορετικό τρόπο ζωής που δεν έχουν τη ευκαιρία να γνωρίσουν με άλλον τρόπο, μιας και δεν υπήρχαν τηλεοράσεις και μέσα κοινωνικής δικτύωσης εκείνη την εποχή ώστε να φτάσουν πληροφορίες και εικόνες στους μικρούς μαθητές.

Ο κήπος (πραγματογνωσία)¹⁷⁹

Ένα κείμενο αφιερωμένο στον κήπο, στο πώς καλλιεργείται, πώς πρέπει να τον περιποιούμαστε και κάνει και μια αναφορά στα θερμοκήπια τα οποία συναντώνται σύμφωνα με το τον Παπαμάρκου μόνο στα σπίτια των πλουσίων. Εύκολα μπορεί να διαπιστώσει κανείς τη χρησιμότητα αυτής της γνώσης, καθώς εκείνη την εποχή όλοι είχαν έναν κήπο και το να ξέρεις να τον περιποιείσαι ήταν ζήτημα επιβίωσης.

Το φεγγάρι (ποίημα Άγγελου Βλάχου)¹⁸⁰

Ένα χαριτωμένο ποίημα με πλεχτή ομοιοκαταληξία το οποίο αναφέρεται στην ομορφιά του φεγγαριού «...Τη 'ντροπαλή σου ναχω ήθελα ευμορφιά, να περπατώ μονάχο μ' αστέρια συντροφιά».

¹⁷⁸ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 25

¹⁷⁹ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 33

¹⁸⁰ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 47

Το στρουθίον (φυσιογνωσία) ¹⁸¹

Η δεύτερη εικόνα του Αναγνωσματορίου είναι αυτή που απεικονίζει ένα σπουργίτι και ανήκει στο κείμενο με τίτλο: το στρουθίον. Πρόκειται για ένα κείμενο φυσιογνωσίας, το οποίο περιγράφει αναλυτικά το πώς είναι το σπουργίτι εξωτερικά, τη ζωή του, το πώς χτίζει τη φωλιά του, με τι τρέφεται αλλά δεν παραλείπει και να το χαρακτηρίσει ως λαίμαργο και αφιλότιμο. Τέλος, το κείμενο κλείνει με μια μνεία στην ευεργετική τους συνεισφορά προς τους αγρούς και τους κήπους καθώς τρώνε κάμπιες, ακρίδες και άλλα ζώφια που αν ήταν ανεξέλεγκτος ο πληθυσμός τους δεν θα υπήρχαν ούτε κήποι, ούτε σιτάρια.

Στρουθίον.

Η χήν (φυσιογνωσία) ¹⁸²

Ένα κείμενο που περιγράφει τις χήνες και δίνει πληροφορίες για το πώς είναι τα πτηνά εξωτερικά, την τροφή τους, ποια είναι η αναπαραγωγική περίοδος και τέλος για ποιους λόγους θεωρούνται χρήσιμα ζώα για τους ανθρώπους. Τέλος, να σημειώσουμε ότι η παρακάτω εικόνα είναι η τρίτη σε σειρά εικόνα του Αναγνωσματορίου και είναι αφιερωμένη στη χήνα.

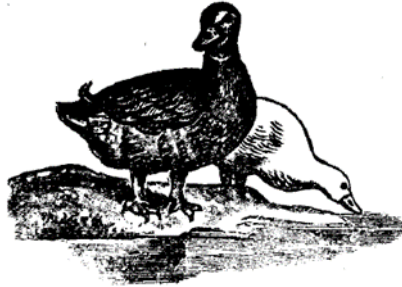
Ἡ χήν.

¹⁸¹ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 48

¹⁸² Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 57

Η νήσσα (φυσιογνωσία) ¹⁸³

Ένα ακόμη κείμενο φυσιογνωσίας που αναφέρεται στις πάπιες και περιγράφει όλη τους τη ζωή με κάθε λεπτομέρεια. Τέλος, παραθέτει και μια εικόνα που απεικονίζει δύο πάπιες.

Νήσσα.

Η περιστέρα (φυσιογνωσία) ¹⁸⁴

Ιδιαίτερη μνεία θα κάνει στα περιστέρια, καθώς αυτό το κείμενο όπως και τα δύο επόμενα ποιήματα έχουν ως θέμα το συγκεκριμένο πτηνό. Οι μαθητές μαθαίνουν τα πάντα γύρω από αυτό το πουλί, τη ζωή του, το πώς αποφεύγουν τους κινδύνους και με ποιο τρόπο μεγαλώνουν τα πουλάκια τους. Τα παιδιά αυτήν την εποχή είναι πολύ κοντά στη φύση, καθώς περνούν πολλές ώρες στην ύπαιθρο, είτε παίζοντας είτε βοηθώντας τους μεγαλύτερους στις γεωργικές εργασίες, επομένως είναι καλό το σχολείο να ικανοποιεί την περιέργεια τους και να τους διδάσκει τέτοιο είδους κείμενα. Το κείμενο συνοδεύει μια εικόνα με περιστέρια.

Περιστέραί.

¹⁸³ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 64

¹⁸⁴ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 70

Η περιστέρα (ποίημα Α. Ρ. Ραγκαβή) ¹⁸⁵

Ένα ποίημα του Α. Ραγκαβή με ομοιοκαταληξία τύπου *aabba*, κατά την οποία ο πρώτος στίχος ομοιοκαταληκτεί με τον δεύτερο, ο τρίτος με τον τέταρτο και ο πέμπτος με τον πρώτο. Το ποίημα αναφέρεται σε έναν διάλογο, πιθανότατα ανάμεσα στον ποιητή και ένα περιστέρι το οποίο πετάει σε αναζήτηση θερμότερων περιοχών, όπου επικρατεί η εποχή της άνοιξης και ανθίζουν τα άνθη «...το φως ζητώ, ζητώ τα άνθη τα καλά».

Τα περιστέρια (ποίημα Γ. Βιζυηνού) ¹⁸⁶

Ένα ποίημα του Γ. Βιζυηνού με πλεχτή ομοιοκαταληξία που αναφέρεται με πολλή αγάπη στα λευκά περιστέρια «...Περιστέρια τρυφερά και λευκά 'σαν κρίνο, η καρδιά μου λαχταρά 'σαν εσάς κ' εγώ να γείνω...».

Το δάσος (ποίημα Αγγελου Βλάχου) ¹⁸⁷

Ένα ποίημα αφιερωμένο στη φύση και ιδιαίτερα στο όμορφο κελάηδημα των πουλιών, που απολαμβάνεις όταν βρεθείς σε ένα δάσος. Βέβαια ξεχωρίζει το κελάηδημα του αηδονιού και αυτό γίνεται σαφές στην τελευταία στροφή του ποιήματος «...Σώπασαν όλα το μικρό πουλί ταποστομόνει. Είχαν λαλιά ταλλα πουλιά, μα ένα ήταν μοναχά απ' όλα τους ταηδόνι».

Τα δένδρα (ποίημα Γ. Βιζυηνού) ¹⁸⁸

Ένα ποίημα πλεχτής ομοιοκαταληξίας αφιερωμένο στα δέντρα και στο πόσο χρήσιμα είναι. Στην προτελευταία στροφή υπάρχει και η εξής παραίνεση «...Γι' αυτό φυτεύετε δένδρα καθείς όπου προφθάση κι αφήτε να γενούν χονδρά, να σχηματίσουν δάση...». Όπως υποστηρίζει ο ποιητής στόχος αυτής της προσπάθειας πρέπει να είναι «...Για νάχουμε κ' εμείς βροχή κι ωραία πρασινάδα, δια να κάμωμ' ευτυχή την άκαρπη Ελλάδα». Μέσω αυτού του ποιήματος προάγεται η αγάπη για τη φύση και η σπουδαιότητα της προστασίας της.

---

¹⁸⁵ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 75

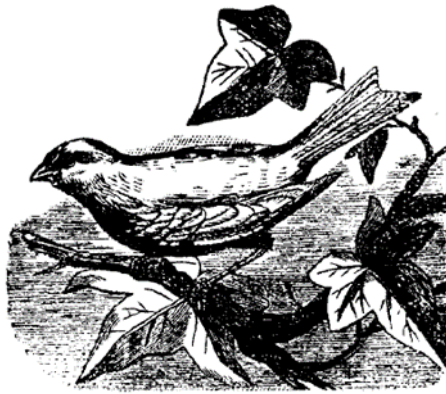
¹⁸⁶ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 75

¹⁸⁷ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 88

¹⁸⁸ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 91

Το κανάριον (φυσιογνωσία) ¹⁸⁹

Οι μαθητές μέσω των φυσιογνωστικών κειμένων έρχονται σε επαφή με τη φύση και τα πλάσματά της και μαθαίνουν αρκετές χρήσιμες πληροφορίες. Το συγκεκριμένο κείμενο περιγράφει το καναρίνι, τον τρόπο ζωής του, με τί τρέφεται, τις φοβίες του και τελειώνει με τη φράση «...Είνε σύντροφος των ανθρώπων πολύ ευχάριστος». Το κείμενο συνοδεύει η παρακάτω εικόνα, η οποία απεικονίζει ένα καναρίνι.

Κανάριον.

Η μεσημβρία (φυσιογνωσία) ¹⁹⁰

Πρόκειται για ένα κείμενο γνωριμίας των παιδιών με τον χρονικό προσανατολισμό και συγκεκριμένα με το μεσημέρι. Περιγράφει τι κάνουν οι άνθρωποι κατά τη διάρκεια του μεσημεριού και τι κάνουν τα ζώα. Για να συντάξει το συγκεκριμένο κείμενο ο Παπαμάρκου στηρίχθηκε στις θρησκευτικές μελέτες του Δ. Μαυροκορδάτου και στους Αρχαίους Έλληνες ποιητές.

Η εσπέρα (φυσιογνωσία) ¹⁹¹

Είναι ένα κείμενο που αναφέρεται στην εσπέρα, το χρονικό διάστημα από την στιγμή που αρχίζει να δύει ο ήλιος μέχρι να επικρατήσει το σκοτάδι. Όταν διαβάζει κανείς το κείμενο έρχονται στο μυαλό του όμορφες εικόνες, καθώς περιγράφεται η πορεία του ήλιου και το τι κάνουν οι άνθρωποι και τα ζώα κατά τη διάρκεια της εσπέρας.

¹⁸⁹ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 92

¹⁹⁰ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 109

¹⁹¹ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 117

Η νύξ (ποίημα Άγγελου Βλάχου) ¹⁹²

Πρόκειται για ένα ποίημα με πλεχτή ομοιοκαταληξία αφιερωμένο στη νύχτα και στις όμορφες εικόνες της «...Σιγανή και μυρωμένη πνέει η αύρα του βουνού, από άστρα στολισμένοι είν' οι θόλοι τουρανού...τον αιθέρα διασχίζει ένα σύρμα φωτερό...» και με έκδηλο το θρησκευτικό στοιχείο στην τελευταία στροφή «...Ένας άγρυπνος τα σκέπει νυκτοφύλαξ κραταιός, με τον άπνουν τα βλέπει οφθαλμόν του ο Θεός».

Εσπέρα (ποίημα Άγγελου Βλάχου) ¹⁹³

Ποίημα με πλεχτή ομοιοκαταληξία και περιεχόμενο που αναφέρεται στην έλευση της νύχτας και την αυγή της επόμενης μέρας «...Μη φοβείσθε, πάλι αύριο, πρωί, θαρθ' ημέρα άλλη, ήλιος και ζωή».

Εσπέρα (ποίημα Άγγελου Βλάχου) ¹⁹⁴

Ένα ποίημα με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία αφιερωμένο στην εσπέρα «Έδυσεν ο ήλιος, λάμπει όλ' η δύσις και δροσιά ποτίζεται και κοιμάτ' η φύσις. Χαροπά τα δειλινά...ταηδόνια 'ς τα κλαδιά με τραγούδια σμίγουν...».

Νύξ θερινή (ποίημα Άγγελου Βλάχου) ¹⁹⁵

Ποίημα με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία και πολλές επαναλήψεις «...Ποιος 'μπορεί, ποιος 'μπορεί...και λαλεί και λαλεί...περισσά, περισσά... 'ντροπαλό, 'ντροπαλό...Σ' τανοιχτά, ς' τανοιχτά...». Αναφέρεται στις όμορφες νύχτες του καλοκαιριού και στη διάθεση των ανθρώπων να τις χαρούν απολαμβάνοντας την ομορφιά του έναστρου ουρανού «...Ποιος ποθεί...εις το 'σπίτι να κλεισθή; Σ' τανοιχτά, ς' τανοιχτά όλοι πεταχτά...».

---

¹⁹² Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 128

¹⁹³ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 128

¹⁹⁴ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 120

¹⁹⁵ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 129

Η νύξ (φυσιογνωσία) ¹⁹⁶

Ένα κείμενο που αναφέρεται στη νύχτα, στο πώς την αναγνωρίζουμε και ποια είναι τα χαρακτηριστικά της.

Η πρωία (φυσιογνωσία) ¹⁹⁷

Ένα κείμενο φυσιογνωστικού περιεχομένου που φέρνει σε επαφή τους μαθητές με τον χρονικό προσδιορισμό των πρωινών ωρών, της καινούριας δηλαδή ημέρας που ξημερώνει.

Η πρωία (ποίημα Άγγελου Βλάχου) ¹⁹⁸

Ένα ποίημα πλεχτής ομοιοκαταληξίας που περιγράφει την αυγή και τη νέα μέρα που ξημερώνει ο Θεός, ο οποίος σύμφωνα με το ποίημα είναι εκείνος που φροντίζει τα σμήνη των πουλιών «...Εκείνος τα κοιμίζει ως τρυφερά τροφός, εκείνος ταφυπνίζει με δρόσον και με φως».

Αι ακτίνες του ηλίου ¹⁹⁹

Πρόκειται για ένα κείμενο που κάνει σαφή και άμεση αναφορά στα καθήκοντα των μαθητών και είναι το μοναδικό μέσα στο Αναγνωσμάτριο της Β΄ τάξης δημοτικού με τέτοιου είδους αναφορά. Ξεκινάει περιγράφοντας τις κατευθύνσεις των ακτίνων του ηλίου. Η πρώτη ακτίνα έπεσε στον κορυδαλλό, η δεύτερη στο λαγό, η τρίτη σε ένα κοτέτσι, η τέταρτη στον περιστερώνα, η πέμπτη σε μια μέλισσα και η έκτη και τελευταία ακτίνα έπεσε πάνω στο κρεβάτι του μαθητή, ο οποίος «...Εις την στιγμήν εγείρεται εκ της κλίνης, νίπτεται, ενδύεται, προσεύχεται, προγευματίζει, ετοιμάζει τα βιβλία του, ασπάζεται την χείρα των γονέων αυτού και τρέχει εις το σχολείον». Περιγράφοντας όλη αυτήν την καθημερινή ρουτίνα ενός μαθητή εκείνης της εποχής, ο Παπαμάρκου μας παρέχει πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο ζωής των ανθρώπων και

---

¹⁹⁶ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 125

¹⁹⁷ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 133

¹⁹⁸ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 135

¹⁹⁹ Παπαμάρκου, Χαρ., ό.π., σελ. 136

το σεβασμό που έδειχναν στο Θεό και στους γονείς τους «...προσεύχεται...ασπάζεται την χείρα των γονέων αυτού και τρέχει εις το σχολείον».

Η πρωία (ποίημα Ηλία Τανταλίδου) ²⁰⁰

Το πρωινό ξύπνημα είναι το θέμα αυτού του ποιήματος «...*Η ώρα είν' ευλογημένη όστις σηκώνεται πρωί, εκείνον η ζωή ευφραίνει, εκείνος κόσμον εννοεί*».

Ο κόσσυφος (φυσιογνωσία) ²⁰¹

Είναι ένα κείμενο γνωριμίας των μαθητών με τον κότσυφα και τον τρόπο ζωής του. Το κείμενο αυτό είναι το τελευταίο της συλλογή των φυσιογνωστικών κειμένων που περιέχονται στο Αναγνωσμάτριο και συνοδεύεται από μία εικόνα, η οποία απεικονίζει το πτηνό πάνω σε ένα κλαδί.

Κόσσυφος.

---

²⁰⁰ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 137

²⁰¹ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 145

2.3.4 Αινίγματα ²⁰²

Σε αυτό το κεφάλαιο ο Παπαμάρκου παραθέτει μία συλλογή 25 αινιγμάτων ενώ δίνονται και οι λύσεις τους στο τέλος του κεφαλαίου.

Ένα δείγμα των αινιγμάτων που περιέχονται στο Αναγνωσμάτιο:

1. Άσπρος κάμπος, μαύρα βώδια. Χαρά 'ς τον νειό, που τα λαλεί.
2. Τρεις τρεις την πιάνουν και γεννά, μ' αλήθεια πρώτα πίνει. Μαύρα τα κάνει τα παιδιά κι οπίσω της ταφίνει.
3. Ό,τι εύρη καταστρέφει και, αν πιη νερό, 'πεθαίνει.
4. Χωρίς να σε κόπτω σε κάμνω διπλούν. Τί είμαι;
5. Άψυχον, ψυχήν δεν έχει και ψυχάς' παίρνει και φεύγει.
6. Έχω ένα βαρελάκι, πουχει δυό λογιών κρασάκι.
7. Αν με προφέρης, με διαλύεις. Τί είμαι;
8. Είδα ένα δένδρον, που είχε δώδεκα κλώνους. Κάθε κλώνος είχε τριάντα φύλλα, από το ένα μέρος άσπρα κι απ' ταλλο μαύρα. Τί είνε;

Λύσεις αινιγμάτων ²⁰³

1. Τα γράμματα
2. Η γραφίς
3. Το πυρ
4. Ο καθρέπτης
5. Το πλοίον
6. Το ωόν
7. Η σιγή
8. Το έτος, οι μήνες, αι ημέραι, η ημέρα και η νύξ.

---

²⁰² Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 96

²⁰³ Παπαμάρκος, Χαρ., ό.π., σελ. 99

3.1 Συμπεράσματα

Το σχολικό εγχειρίδιο αποτελεί μέσο διδασκαλίας και μάθησης, το οποίο ακόμη και στις μέρες μας, θεωρείται αναπόσπαστο κομμάτι της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Το μέσο αυτό ως εκπαιδευτικό και πληροφοριακό, έγινε αντικείμενο μελέτης και έρευνας από τις αρχές του 20ού αιώνα έως σήμερα. Από το 1970 και εξής παρατηρήθηκε μια στροφή προς τη συστηματική έρευνά του ως μέσο επικοινωνίας στο πλαίσιο μιας επιστήμης (Παιδαγωγική, Ιστορία, Κοινωνιολογία) ή διεπιστημονικά, με τη χρήση των μεθοδολογικών εργαλείων των κοινωνικών επιστημών.²⁰⁴

Η έρευνα των σχολικών εγχειρίδιων έχει ιδιαίτερη αξία όχι μόνο επειδή αυτά περιέχουν πληροφορίες για τα γνωστικά αντικείμενα που διδάσκονται ή διδάσκονταν στα σχολεία παλαιότερων εποχών αλλά κυρίως, επειδή έχουν κάποια συγκεκριμένη προθετικότητα ως προς τον προσανατολισμό των μαθητών. Αυτός ο προσανατολισμός είναι που καθιστά ενδιαφέρουσα και χρήσιμη τη μελέτη των σχολικών βιβλίων,²⁰⁵ καθώς μέσω αυτών των πληροφοριών κατανοούμε τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της εκάστοτε εποχής, τις αξίες και τα ιδανικά που λειτουργούσαν ως κινητήριοι μοχλοί για την μετεξέλιξη των παιδιών σε ενήλικες και το μοντέλο συγγραφής των σχολικών εγχειρίδιων, η επιλογή του οποίου αντανακλά τις παιδαγωγικές αντιλήψεις του συγγραφέα του.

Έτσι λοιπόν μέσω της ανάλυσης περιεχομένου του Αναγνωσματορίου της Β΄ τάξης δημοτικού αντιληφθήκαμε τις αξίες και τα ιδανικά που προωθούνταν στους μικρούς μαθητές εκείνης της εποχής. Έκδηλη σε όλο το περιεχόμενο του εγχειριδίου είναι η πεποίθηση ότι η προσωπική επιτυχία συνδέεται άμεσα με την πίστη στο Θεό, το σεβασμό στην οικογένεια και την υπακοή στους μεγαλύτερους. Στις σχέσεις γονέων και παιδιών αφιερώνονται δύο ολόκληρα κεφάλαια καθώς οι δεσμοί της οικογένειας εκείνη την εποχή ήταν πολύ δυνατοί και μέσω του σχολείου στόχευαν να τις

---

²⁰⁴ Μπονίδης, Κ. (χ.χ.). Κριτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα των σχολικών βιβλίων: θεωρητικές παραδοχές και «παραδείγματα» ανάλυσης. Ανακτήθηκε από: <https://student.cc.uoc.gr/uploadFiles/1106-%CE%9A%CE%A4%CE%91-%CE%98%CE%91120/%CE%9C%CF%80%CE%BF%CE%BD%CE%AF%CE%B4%CE%B7%CF%82.%20%CE%BA%CF%81%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82%20%CE%B%CE%B5%CE%B8%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82%20%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%B5%CE%B3%CE%B3%CE%AF%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82.pdf>

²⁰⁵ Μπονίδης, Κ., & Χοντολίδου, Ε. (1997). Έρευνα σχολικών εγχειριδίων: από την Ποσοτική Ανάλυση Περιεχομένου σε Ποιοτικές Μεθόδους Ανάλυσης — το παράδειγμα της Ελλάδας. Στο: Μιχ. Βάμβουκας & Α. Χουρδάκης (Επιμ.), *Παιδαγωγική επιστήμη στην Ελλάδα και την Ευρώπη: τάσεις και προοπτικές* (σελ. 204-205, 211 & 213). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

δυναμώσουν ακόμη περισσότερο. Επίσης, επεδίωκαν την καλλιέργεια των μαθητών με τέτοιο τρόπο ώστε να μάθουν να διακρίνουν το καλό από το κακό και να συνειδητοποιήσουν ότι κάθε κακή πράξη συνεπάγεται την τιμωρία. Υιοθετούσαν δηλαδή ως πρακτική τον διδακτισμό με σκοπό να αποτρέπουν τα παιδιά από τη συμμετοχή τους σε οποιοδήποτε παραστράτημα, ενώ και το έντονο θρησκευτικό πρόσημο που διακρίνεται σε όλο το περιεχόμενο του Αναγνωσματορίου συνηγορεί προς αυτήν την κατεύθυνση. Στις ιστορίες των κειμένων ο Παπαμάρκου χρησιμοποιεί για πρωταγωνιστές διάφορα είδη ζώων όπως αρνί, πέρδικα, περιστέρι, αλεπού, άλογο, χρυσόψαρο, κατσίκες, μέλισσα, καρδερίνα, λύκος, επιδιώκοντας να καλλιεργήσει μια όμορφη σχέση μεταξύ ανθρώπων και ζώων, που θεωρούνταν πλάσματα που έπλασε ο καλός Θεός. Τα ζώα λοιπόν προσωποποιούνται, αποκτούν λαλιά και συμπεριφέρονται σα να είναι άνθρωποι, διευκολύνοντας έτσι τη μετάδοση των επιθυμητών μηνυμάτων στους μικρούς μαθητές.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Χαρίσιος Παπαμάρκου, ο οποίος ήταν υπέρμαχος της Εθνικής αγωγής, εκτός από τους παραπάνω στόχους επεδίωκε και την ενίσχυση της αγάπης των μικρών μαθητών προς την πατρίδα τους.²⁰⁶ Μάλιστα στα εγκαίνια του Διδασκαλείου Επτανήσου το 1882 επισημαίνει: "(...) *Να αναδείξωσι (οι δάσκαλοι) (...) τους ελληνοπαίδασι άνδρας σπουδαίους, αυτουργούς, ηθικούς, ευσεβείς, ευρώστους, μεγαλόφρονες, εθελουργούς και αφοσιωμένους εις την πατρίδα αυτών, να ανακουφίσωσι δε το καθ'εαυτούς και τους αδελφούς αυτών, τους εν τη δούλη Ελλάδι τον ύστατον περί ζωής και θανάτου προς τα επιτριπτούς και αρπακτικὰς προπαγάνδας αγωνιζομένους αγώνα (...)*".²⁰⁷

Επίσης, δεχόταν ως κύριο στοιχείο εθνικής ενότητας και ταυτότητας την ‘ελληνοπρεπή αγωγή’. Για αυτόν το λόγο τα Αναγνωσματάρια του περιέχουν κείμενα και απόψεις των αρχαίων συγγραφέων. Πίστευε πολύ στη δύναμη του παιδαγωγικού ρόλου των κειμένων των Αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, όπως αναφέρει και ο ίδιος στο βιβλίο του με τίτλο: ‘οι παιδαγωγικές δοξασίες του Πολύβιου’.²⁰⁸ Ωστόσο επικρίνει τον σχολαστικισμό και εναντιώνεται στη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στο δημοτικό, διότι θεωρούσε ότι δεν είναι κατάλληλη για το επίπεδο των μαθητών της στοιχειώδους εκπαίδευσης.²⁰⁹

²⁰⁶ Μυλωνάς, Μ., ό.π., σελ. 288

²⁰⁷ Ανδρέου, Απ., ό.π., σελ. 264, 269-270

²⁰⁸ Μυλωνάς, Μ., ό.π., σελ. 288

²⁰⁹ Γλωσσικό ζήτημα ονομάστηκε η διαμάχη αναφορικά με το ποια γλώσσα πρέπει να καθιερωθεί ως Εθνική γλώσσα, η δημοτική ή η καθαρεύουσα. Ξέσπασε στην Ελλάδα στις αρχές του 19ου αιώνα και

Όσον αφορά τώρα ποια γλώσσα υποστήριζε αυτή δεν είναι άλλη από την καθαρεύουσα, την οποία χρησιμοποίησε και στη συγγραφή των Αναγνωσματαρίων του,²¹⁰ με τον Παλαμά να σημειώνει ότι «είναι πλουσία και καθαρεύουσα και απεγνωσμένης προσπαθείας όπως προσεγγίσει την φυσικότητα και την απλότητα της δημοτικής, της εθνικής μας γλώσσας».

Τα κείμενα που περιέχονται στα Αναγνωσματάρια του έχουν επιλεγεί με βάση την άποψη που είχε ο ίδιος, ότι η εξέλιξη του ανθρώπου είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των εσωτερικών του δυνάμεων και των εξωτερικών φυσικών και κοινωνικών παραγόντων. Σε αντίθεση με άλλους παιδαγωγούς, δε θεωρεί ότι σκοπός της αγωγής των νέων είναι η ομοίωση με τον Θεό αλλά η καλλιέργειά τους με στόχο το καλό της κοινωνίας.²¹¹

Εν κατακλείδι, όσον αφορά το μοντέλο συγγραφής των σχολικών εγχειριδίων που ακολούθησε ο Χ. Παπαμάρκου, αυτό δεν ήταν άλλο από το «εγκυκλοπαιδικό» σύστημα, σύμφωνα με το οποίο τα αναγνωστικά έπρεπε να αποτελούνται από μικρά ανεξάρτητα κείμενα που θα προσέφεραν γνώσεις για το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον των παιδιών και θα περιέγραφαν τις σχέσεις του ανθρώπου με τον Θεό, τον πλησίον και τη φύση. Για αυτόν ακριβώς το λόγο τα Αναγνωσματάρια του περιέχουν Αισώπειους μύθους, περιγραφές και «βίους» ζώων και φυτών, περιγραφές της φύσης, παροιμίες, γνωμικά, ποιήματα και διηγήματα «*δια γλώσσης απλής και γνησίως ελληνικής*».²¹²

λύθηκε οριστικά το 1977 με την επικράτηση της Δημοτικής ή «Νέας Ελληνικής» γλώσσας. (Κοτρώτσου-Λόντου, Τ. (2004). Το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα. *Επιστημονικό Βήμα*, 3, 40. Ανακτήθηκε από: https://www.syllogosperiklis.gr/old/ep_bima/epistimoniko_bima_3/kotrotsou.pdf)

²¹⁰ Μυλωνάς, Μ., ό.π., σελ. 288

²¹¹ Τζήκας, Χ., ό.π., σελ. 79-82, 94

²¹² Μπερεδήμα, Π., ό.π., σελ.320

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Αναστασόπουλος, Ι. Β. (2007). Οι εξελίξεις στο Κρητικό Ζήτημα την περίοδο 1896-1909 και οι Μεγάλες Δυνάμεις. *Στρατιωτική Επιθεώρηση*, 56. Ανακτήθηκε από: <https://www.scribd.com/document/49663396/%CE%9A%CE%A1%CE%97%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%9F-%CE%96%CE%97%CE%A4%CE%97%CE%9C%CE%91>
- Ανδρέου, Απ. (1990). *Τα διδασκαλεία και η κατάρτιση των δασκάλων (1878-1911)* (Διδακτορική διατριβή). Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.
- Ανδρέου, Απ. (2002, Οκτώβριος). *Τα Αναλυτικά Προγράμματα του Δημοτικού Σχολείου (1881-1981)*. Ανακοίνωση στο 2ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πάτρα. Ανακτήθηκε από: <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/andreu.htm>
- Βελισσάριος, Α. (2007). *Η επίδραση της ερβαρτιανής παιδαγωγικής και των εκπροσώπων της στη διαμόρφωση των παιδαγωγικών ρευμάτων και της εκπαιδευτικής πολιτικής στην ελληνική εκπαίδευση κατά την περίοδο 1877-1909* (Διδακτορική διατριβή). Διαθέσιμο από: <https://nemertes.library.upatras.gr/jspui/handle/10889/6621>
- Βεντούρα, Λ. (1992). Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων. Μια εστία συγκρούσεων Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού και Αντιμεταρρυθμιστών (1907-1937). *Μνήμων*, 14, 91. doi: <https://doi.org/10.12681/mnimon.170>
- Γαλάνης, Κ. (2012, Σεπτέμβριος). *Ελληνικός Διδακταλικός Σύλλογος: προτάσεις του για το γλωσσικό μάθημα στη στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση κατά το έτος 1876-1877*. Ανακοίνωση στο 6^ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης: Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση, Πάτρα. Ανακτήθηκε από http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/?section=1119&language=el_GR&itemid706=1257
- Γαλάνης, Κ., Καλεράντε, Ε., & Ελευθεράκης, Θ. (2016). Αναδιάρθρωση της Εκπαίδευσης στα πολιτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Χ. Τρικούπη: το πρόταγμα του Γραμματισμού στην εκπαιδευτική κουλτούρα. *Επιστήμες Αγωγής*, 3, 17-18. Ανακτήθηκε από: <https://ejournals.lib.uoc.gr/index.php/edusci/article/view/1193>

Γεωργίου, Χ. (2010). *Η συμβολή των νέων Παιδαγωγικών αντιλήψεων και των Εκπαιδευτικών Μεταρρυθμίσεων στη διαμόρφωση του παιδικού βιβλίου στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Διδακτορική διατριβή). Διαθέσιμο από: <http://ikee.lib.auth.gr/record/124032/files/Georgiou.pdf>

Γεωργίου, Χ. (2014, Ιούνιος 28-29). *Το σχολικό ανάγνωσμα στην προοπτική των εθνικών στοχεύσεων στις αρχές του 20ού αιώνα. Η παρέμβαση της Γαλάτειας Καζαντζάκη*. Ανακοίνωση στο 7ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πάτρα. Ανακτήθηκε από https://eriande-emedu.e-millescreations.com/art/uploads/sxolika_egxeiridia28.pdf

Γκλαβάς, Σ. (2010). *Επισκόπηση Της Ιστορίας Της Εκπαίδευσης Στο Νεοελληνικό Κράτος*. Ανακτήθηκε από: <https://docplayer.gr/1292961-Episkopisi-tis-istorias-tis-ekpaideysis-sto-neoelliniko-kratos.html>

Ελευθεράκης, Θ. (2012, Σεπτέμβριος). *Το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα και οι εκπαιδευτικές ανισότητες*. Ανακοίνωση στο 6ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης: Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση, Πάτρα. Ανακτήθηκε από http://www.eriande.emedu.upatras.gr/?section=1119&language=el_GR

Ίσαρη, Φ., & Πουρκός, Μ., (2015). *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Ανακτήθηκε από: <http://hdl.handle.net/11419/5826>

Καλλέργης, Η. (2012, Σεπτέμβριος). *Η λογοτεχνία ως μέσο γλωσσικής αγωγής – Μια ιστορική ανασκόπηση*. Ανακοίνωση στο 6ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης: Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση, Πάτρα. Ανακτήθηκε από http://www.eriande.emedu.upatras.gr/?section=1119&language=el_GR&itemid706=1257

Κανταρτζή, Ε. (χ.χ.). *Το σχολικό βιβλίο κατά τον 19ο αιώνα*. Ανακτήθηκε από: http://e-library.iep.edu.gr/iep/articles/presentation/page_001.html?prev=true

Κεφαλληναίου, Ε. (1995). *Νεοελληνικά αλφαβητάρια 1771-1981*, Αθήνα: Παρασκήνιο.

Κολιόπουλος, Ι. (2002). *Ιστορία της Ελλάδος. Η διαμόρφωση και η άσκηση της εθνικής πολιτικής (τεύχος Β')*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Κοτρώτσου-Λόντου, Τ. (2004). Το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα. *Επιστημονικό Βήμα*, 3, 40.
Ανακτήθηκε από:

https://www.syllogosperiklis.gr/old/ep_bima/epistimoniko_bima_3/kotrotsou.pdf

Κουλούρη, Χ. (1999, Φεβρουάριος 7). Καλά παιδιά και φρόνιμα. Ιστορική γνώση και ηθικός φρονηματισμός στα αναγνωστικά βιβλία του 19ου αιώνα. *Η Καθημερινή*, σελ. 8-10.
Ανακτήθηκε από: https://docplayer.gr/1417995-A-fiepoma-anagnostika-ta-prota-mas-vivlia-2-32-afiepoma_kyriakh-7-febroyariou-1999.html

Κουτουξιάδου, Αικ. (2007). *Εθνική Ευεργεσία και Νεοελληνική Εκπαίδευση (1830-1913)* (Διδακτορική Διατριβή). Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Κυριαζή, Ν. (2011). *Η κοινωνιολογική έρευνα, κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Πεδίο.

Λέφας, Χρ. (1942). *Ιστορία της Εκπαιδύσεως*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.

Μαλαφάντης, Κ. (2002). *Η παιδαγωγική και το παραμύθι στο ελληνικό δημοτικό σχολείο (19ος - 20ός αι.)*. Αθήνα: Ανάτυπο. Ανακτήθηκε από:
https://www.academia.edu/2970369/%CE%97_%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%84%CE%BF_%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%BC%CF%8D%CE%B8%CE%B9_%CF%83%CF%84%CE%BF_%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CF%83%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%B5%CE%AF%CE%BF_Pedagogics_and_fairytales_in_Greek_primary_school

Μαρτζιβάνου, Α. (2014). *Η διδασκαλία της πρώτης ανάγνωσης από την καθιέρωση της συνδιδασκτικής μεθόδου (1880) έως το 1895* (Μεταπτυχιακή εργασία). Ανακτήθηκε από:
<https://middepth.gr/wp-content/uploads/2021/07/%CE%86%CE%BD%CE%BD%CE%B1-%CE%9C%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%B6%CE%B9%CE%B2%CE%AC%CE%86%CE%87%CE%88%CE%89%CE%8A%CE%8B%CE%8C%CE%8D%CE%8E%CE%8F%CE%90%CE%91%CE%92%CE%93%CE%94%CE%95%CE%96%CE%97%CE%98%CE%99%CE%9A%CE%9B%CE%9C%CE%9D%CE%9E%CE%9F%CE%A0%CE%A1%CE%A2%CE%A3%CE%A4%CE%A5%CE%A6%CE%A7%CE%A8%CE%A9%CE%AA%CE%AB%CE%AC%CE%AD%CE%AE%CE%AF%CE%B0%CE%B1%CE%B2%CE%B3%CE%B4%CE%B5%CE%B6%CE%B7%CE%B8%CE%B9%CE%BA%CE%BB%CE%BC%CE%BD%CE%BE%CE%BF%CE%C0%CE%C1%CE%C2%CE%C3%CE%C4%CE%C5%CE%C6%CE%C7%CE%C8%CE%C9%CE%CA%CE%CB%CE%CC%CE%CD%CE%CE%CE%CF%CE%D0%CE%D1%CE%D2%CE%D3%CE%D4%CE%D5%CE%D6%CE%D7%CE%D8%CE%D9%CE%DA%CE%DB%CE%DC%CE%DD%CE%DE%CE%DF%CE%E0%CE%E1%CE%E2%CE%E3%CE%E4%CE%E5%CE%E6%CE%E7%CE%E8%CE%E9%CE%EA%CE%EB%CE%EC%CE%ED%CE%EE%CE%EF%CE%F0%CE%F1%CE%F2%CE%F3%CE%F4%CE%F5%CE%F6%CE%F7%CE%F8%CE%F9%CE%FA%CE%FB%CE%FC%CE%FD%CE%FE%CE%FF>

[E%BD%CE%BF%CF%85.-%CE%97-
%CE%B4%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CE%BB%
CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-
%CF%80%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%B7%CF%82-
%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CE%B3%CE%BD%CF%89%CF%83%CE%B7%
CF%82-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B7%CE%BD-
%CE%BA%CE%B1%CE%B8%CE%B9%CE%AD%CF%81%CF%89%CF%83%CE%
E%B7-%CF%84%CE%B7%CF%82-
%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B4%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CE%BA%CE%
F%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-
%CE%BC%CE%B5%CE%B8%CF%8C%CE%B4%CE%BF%CF%85-1880-
%CE%AD%CF%89%CF%82-%CF%84%CE%BF-1895.pdf](#)

Μαρωνίτη, Ν. (2009). *Πολιτική εξουσία και 'Εθνικό Ζήτημα'* στην Ελλάδα, 1880-1910. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Μπερεδήμα, Π. (2008). *Το Εικονογραφημένο Παιδικό Σχολικό Βιβλίο, ως αντικείμενο-έργο Τέχνης. Οι εικονογραφήσεις των πρώτων αλφαβηταρίων της Δημοτικής. Μέρος 2ο. Από τις αρχές του 20ού αιώνα και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μέχρι την δημιουργία του Ο.Ε.Σ.Β το 1937* (Διδακτορική διατριβή). Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Μπέτσας, Ι. (1997). *Ο θεσμός των σχολικών Εφορειών στο πλαίσιο της εξέλιξης του κοινοτισμού κατά την ύστερη περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας: Το παράδειγμα των κοινοτήτων της Μακεδονίας* (Μεταπτυχιακή εργασία). Ανακτήθηκε από: <http://impetsas.weebly.com/uploads/5/3/7/8/5378040/4.pdf>

Μπέτσας, Ι., Χαραλάμπους, Δ., & Αμαραντίδου Κ. (2011). Τα πρώτα Αναγνωστικά βιβλία της Εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης 1917-1920 και η αξιολόγηση τους από τους εκπαιδευτικούς. *Επιστήμες Αγωγής*, 180. Ανακτήθηκε από: https://www.researchgate.net/profile/Ioannis-Mpetsas/publication/274512835_Ta_protanagnostikabibliatesekpaideutikesmetarrythmises_1917-1920_kai_e_axiologese_tous_apo_tous_ekpaideutikous/links/5524177b0cf22e181e738879/Ta-protanagnostika-bibliatesekpaideutikes-metarrythmises-1917-1920-kai-e-axiologese-tous-apo-tous-ekpaideutikous.pdf

- Μπονίδης, Κ. (2004). *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπονίδης, Κ. (χ.χ.). Κριτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα των σχολικών βιβλίων: θεωρητικές παραδοχές και «παραδείγματα» ανάλυσης. Ανακτήθηκε από: <https://student.cc.uoc.gr/uploadFiles/1106-%CE%9A%CE%A4%CE%91-%CE%98%CE%91120/%CE%9C%CF%80%CE%BF%CE%BD%CE%AF%CE%B4%CE%B7%CF%82,%20%CE%BA%CF%81%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82%20%CE%BC%CE%B5%CE%B8%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82%20%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%B5%CE%B3%CE%B3%CE%AF%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82.pdf>
- Μπονίδης, Κ., & Χοντολίδου, Ε. (1997). Έρευνα σχολικών εγχειριδίων: από την Ποσοτική Ανάλυση Περιεχομένου σε Ποιοτικές Μεθόδους Ανάλυσης — το παράδειγμα της Ελλάδας. Στο: Μιχ. Βάμβουκας & Α. Χουρδάκης (Επιμ.), *Παιδαγωγική επιστήμη στην Ελλάδα και την Ευρώπη: τάσεις και προοπτικές* (σελ. 204-205, 211 & 213). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπουζάκης, Σ., & Τζήκας, Χ. (1996). *Η κατάρτιση των Δασκάλων- Διδασκαλισσών και των Νηπιαγωγών στην Ελλάδα, Η περίοδος των Διδασκαλείων 1834-1933* (τόμ. Α'). Αθήνα: Gutenberg.
- Μυλωνάς, Μ. (2003). Ένας σημαντικός Βελβενδινός Παιδαγωγός: Η ζωή και το έργο του Χαρίσιου Παπαμάρκου. *Δυτικομακεδονικά Γράμματα*, (έτος ΙΔ'), 285-295.
- Παπαδόπουλος, Δ. Χ. (2003). *Χαρίσιος Παπαμάρκου: Πτυχές του παιδαγωγικού και εκπαιδευτικού του έργου*. Ανακοίνωση στο Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας «Ο Παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906)», Βελβεντό.
- Πασχαλίδης, Ε. Π. (2012). «Σαν παραμύθι...» 12+1 Ιστορίες γύρω από τη Δημοτική μας Εκπαίδευση: Εκθέσεις των επιθεωρητών του 1883 και εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα (Μεταπτυχιακή εργασία). Ανακτήθηκε από: <http://ikee.lib.auth.gr/record/129938?ln=e1>

- Πουγαρίδου, Ε. (2017). «Ο πόλεμος Χ. Παπαμάρκου – Π. Οικονόμου μέσα από τα συγγράμματά τους» (Μεταπτυχιακή εργασία). Ανακτήθηκε από: <https://dspace.uowm.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/522/Pougaridou%20Elizabeth.pdf?sequence=1>
- Πυργιωτάκης, Ι. (2000). *Εισαγωγή στην παιδαγωγική επιστήμη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Ράπτης, Π. (2004, Οκτώβριος). «Τα Εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1889: Από την εκκρεμότητα στη μετάβαση». Ανακοίνωση στο 3^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πάτρα. Ανακτήθηκε από: <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/raptis.htm>
- Ρίσβας, Α. (2008). *Οι παιδαγωγικές απόψεις των Ανδρέα Καρκαβίτσα- Νώντα Έλατου όπως προβάλλονται στα αναγνωστικά τους* (Διδακτορική διατριβή). Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.
- Σκουμπούρδη, Χ. (2009). Οι μεταρρυθμίσεις του εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα και τα αναλυτικά προγράμματα των μαθηματικών. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, (159), 95-118. Ανακτήθηκε από <https://www.researchgate.net/publication/262560064>
- Σκούρα, Λ. (2004, Οκτώβριος). *Ιστορική εξέλιξη και προβληματική του θεσμού της συνεκπαίδευσης των δύο φύλων στα ελληνικά σχολεία (19ος – 20ος αιώνας)*. Ανακοίνωση στο 3^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πάτρα. Ανακτήθηκε από <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/skouyra.htm>
- Ταγτεβερενίδης, Π. (2014, Οκτώβριος). *Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906): ένας ενάρετος και φιλόπατρις παιδαγωγός του 19ου αιώνα*. Ανακοίνωση στο 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης, Αθήνα. Ανακτήθηκε από: http://www.elliepek.gr/documents/7o_synedrio_eisigiseis/EISHGSH_TAGTEBERENIDHS.pdf
- Τζάρτζας, Γ. (2002, Οκτώβριος). *Το Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο στην υπηρεσία της πειθαρχημένης κοινωνίας*. Ανακοίνωση στο 2ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πάτρα. Ανακτήθηκε από

<http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/tzartzas.htm>

Τζάρτζας, Γ. (2012, Σεπτέμβριος). *Νεοουμανισμός και Εκπαίδευση στην Ελλάδα του 19^{ου} αι.* Ανακοίνωση στο 6ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης: Ελληνική γλώσσα και Εκπαίδευση, Πάτρα. Ανακτήθηκε από http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/?section=1119&language=el_GR

Τζήκας, Χ. (2003). *Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου η εκπαίδευση των δασκάλων στο ελληνικό κράτος.* Ανακοίνωση στο Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας «Ο Παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906)», Βελβεντό.

Τσιώλης, Γ. (2015). Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: διλήμματα, δυνατότητες, διαδικασίες. Στο Γ. Πυργιωτάκης & Χρ. Θεοφιλίδης (επιμ.) *Ερευνητική Μεθοδολογία στις Κοινωνικές Επιστήμες και στην Εκπαίδευση. Συμβολή στην επιστημολογική θεωρία και την ερευνητική πράξη* (σελ. 473-498). Αθήνα: Πεδίο. Ανακτήθηκε από: https://www.researchgate.net/profile/Giorgos-Tsiolis-2/publication/296014223_Analyse_poiotikon_dedomenon_dilemmata_dynatotetes_diadikasies/links/57336cc108aea45ee838f602/Analyse-poiotikon-dedomenon-dilemmata-dynatotetes-diadikasies.pdf

Φούκας, Β. (2004, Οκτώβριος). *Η Παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα: πρόσωπα και προσπάθειες, πρόγραμμα και πραγματικότητα.* Ανακοίνωση στο 3^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πάτρα. Ανακτήθηκε από: http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/foukas.htm#_ftn14

Douglas, D. (2001). *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* (μτφ.: Α. Ξανθόπουλος). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 1982).

Πρωτογενείς Πηγές

Ζήκος, Ρ. (1894). ‘‘Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου ενόπιον του κριτηρίου της αλήθειας’’.

Ανακτήθηκε από: <http://digital.lib.auth.gr/record/112500/files/1.pdf>

Παπαμάρκου, Χαρ. (1885). *Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των δημοτικών σχολείων αποσταλλέντων εκτάκτων επιθεωρητών*. Ανακτήθηκε από:

[https://anemi.lib.uoc.gr/search/?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=&ccItem1=%CF%80%CE%B1%CF%80%CE%B1%CE%BC%CE%B1%CF%81%CE%BA%CE%BF%CF%82&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=term&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&ccllop1=&ccllop2=&ccllop3=&ccllop4=&ccllop5=&ccllop6=&ccllop7=&isp=&display_help=0&offset=1&search_coll\[metadata\]=1&stored_cclquery=&skin=&rss=0&store_query=1&show_form=&lang=el&export_method=none&display_mode=detail&ioffset=1&offset=2&number=1&keep_number=10&old_offset=1&search_help=detail](https://anemi.lib.uoc.gr/search/?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=&ccItem1=%CF%80%CE%B1%CF%80%CE%B1%CE%BC%CE%B1%CF%81%CE%BA%CE%BF%CF%82&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=term&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&ccllop1=&ccllop2=&ccllop3=&ccllop4=&ccllop5=&ccllop6=&ccllop7=&isp=&display_help=0&offset=1&search_coll[metadata]=1&stored_cclquery=&skin=&rss=0&store_query=1&show_form=&lang=el&export_method=none&display_mode=detail&ioffset=1&offset=2&number=1&keep_number=10&old_offset=1&search_help=detail)

Παπαμάρκος, Χαρ. (1900). *Ελληνικόν Αναγνωσματάριο. Δια τους μαθητές της Δευτέρας Τάξεως των Σχολείων της Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως*. Ανακτήθηκε από:

<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=03-20561096&tab=01>

Παπαμάρκος, Χαρ. (1904). *Ελληνικόν Αναγνωσματάριο. Δια τους μαθητάς της τρίτης τάξεως των Σχολείων της Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως*. Ανακτήθηκε από:

<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=03-20561426&tab=01>

Παπαμάρκος, Χαρ. (1908). *Ελληνικόν Αναγνωσματάριο. Δια τους μαθητάς της τετάρτης τάξεως των Σχολείων της Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως*. Ανακτήθηκε από:

<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=03-20561297&tab=01>

Τζουμελέας, Σ., & Παναγόπουλος, Π. (1933). ‘‘Η Εκπαίδευσή μας Στα τελευταία 100 χρόνια’’.

Ανακτήθηκε από:

<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-42183&tab=01>

Εφημερίδες- Περιοδικά

Αποστολόπουλος, Α. (1894). Υπόμνημα περί διδακτικών βιβλίων τής επιτροπείας των συγγραφέων. *Εκπαίδευσις, Β΄* (36), 286-287. Ανακτήθηκε από:https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25919/ekp_30apr1894.pdf?sequence=38&isAllowed=y

Ο εκφαλισμός της Παιδείας μέχρι προδοσίας (1893). *Εκπαίδευσις, Α΄*(27), 215. Ανακτήθηκε από:https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25886/ekp_28feb1893.pdf?sequence=38&isAllowed=y

Παπαμάρκου, Χ. (1885, Φεβρουάριος 03). “Περί του σκοπού της Εκπαιδύσεως της Ελληνίδος νεολαίας”. *Εστία*, σελ.13. Ανακτήθηκε από:https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/23324/est_issue475.pdf?sequence=6&isAllowed=y

Παράρτημα

Παπαμάρκου Χαρίσιος

Πηγή: https://users.auth.gr/users/9/6/053269/public_html/LESSONS/ERGASTIRI/NEW_TEC_HNOLOGY/3.2..htm (ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 10/7/2020)

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ

(5)

ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ
ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑΡΙΟΝ

ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΜΑΘΗΤΑΣ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΤΑΞΕΩΣ
ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΤΗΣ ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΟΥΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ
ΕΓΚΡΙΘΕΝ
ΕΝ ΤΩΙ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΩΙ ΤΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΔΙΑ ΤΗΝ ΠΕΝΤΑΕΤΙΑΝ 1897—1902
ΥΠΟ
ΧΑΡΙΣΙΟΥ ΠΑΠΑΜΑΡΚΟΥ

Ἐπει δὲ συμβέβηκεν εἶναι τὴν ἀρετὴν περὶ τὸ
χαίρειν ὀρθῶς καὶ φιλεῖν καὶ μισεῖν, δεῖ δὴλον
εἶναι μανθάνειν καὶ συνεθίζεσθαι μὴδὲν οὕτως ὡς
τὸ κρίνειν ὀρθῶς καὶ τὸ χαίρειν τοῖς ἐπιεικέσιν
ἦθεσι καὶ ταῖς καλαῖς πράξεσιν.

Ἀριστοτέλης, Πολιτικῶν θ', σελ. 1340, α, 15.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ἘΚΔΟΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΒΑΔΟΝΗΣ
1900

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
1. Ἕσθμα ἐωθινὸν (ποίημα Γ. Βιζυηνοῦ)	3
Α'. —Ἀπειθεία καὶ εὐπείθεια	3
2. Τὸ ἀπειθὲς ἄρνιον	3
3. Τὰ τρία χρυσόψαρα	5
4. Ὁ μικρὸς ἰέραξ	8
5. Ἡ μικρὰ Ἑλένη	11
6. Ἡ πέρδικα	14
7. Αἱ κατοικίαι τῶν ζώων (πραγματογνωσία)	14
8. Ἡ φωλεὰ (πραγματογνωσία)	15
Β'. —Κλοπὴ καὶ τιμιότης	16
9. Ἄλωπηξ ἢ κλέπτρια	16
10. Κύων ὁ κλέπτης	18
11. Ὁ κλαπείσ ἵππος	20
12. Τὸ τίμιον παιδίον	22
13. Αἱ περιστεραί	24
14. Χωρίον καὶ πόλις (πραγματογνωσία)	25
Γ'. —Σχαιότης καὶ φιλοφροσύνη	27
15. Αἱ δύο αἴγες	27
16. Τὸ βασιλόπαιδον	28
17. Ἡ ἡχώ	28
18. Ἡλῖος καὶ βορρᾶς	30
19. Ὁ ἥλιος καὶ ὁ ἀέρας (ποίημα Γ. Δροσίτη)	32
20. Ὁ κῆπος (πραγματογνωσία)	33
21. Ἡ μέλισσα καὶ τὸ ἔαρ	34
Δ'. —Ἀσπλαγχνία καὶ εὐσπλαγχνία	35
22. Ἡ πτωχὴ μήτηρ	35

23. Ὁ Χριστὸς καὶ τὸ παιδάκι (ποίημα Ἀχ. Παράσχου)	38
24. Τὸ ὄρφανὸ (ποίημα Ἀχ. Παράσχου)	40
25. Ὁ σωθεὶς ἐργάτης.	41
26. Ἡ καρδερίνα	43
27. Ἀποχαιρετισμοὶς (ποίημα <i>I. K. Πολέμη</i>)	45
28. Λύκος καὶ κουνάβιον	46
29. Τὸ φεγγάρι (ποίημα Ἀγγέλου Βλάχου)	47
30. Τὸ στρουθίον (φυσιογνωσία)	48
Ε'. —Φρόνησις καὶ ἀφροσύνη	51
31. Ἀλώπηξ καὶ τράγος	51
32. Ἀλώπηξ καὶ πίθηκος.	53
33. Αἴλουρος καὶ ὄρνιθες	54
34. Κύων καὶ λύκος	54
35. Ἡ ἀλεποῦ καλόγρηα (ποίημα <i>Γ. Δροσίνη</i>)	56
36. Ἡ χῆν (φυσιογνωσία)	57
Σ'. —Ἀπάτη	60
37. Καρακάξα καὶ περιστέρα.	60
38. Ποιμὴν καὶ λύκος	60
39. Κολοῖδες καὶ πτηνά	62
40. Κύων καὶ ἀλέκτωρ.	63
41. Ἡ νῆσσα (φυσιογνωσία).	64
Ζ'. —Πλεονεξία	67
42. Κύων πλεονέκτης	67
43. Γυνὴ καὶ ὄρνις	68
44. Ὁρνις χρυσοτόκος	69
45. Ἀλώπηξ καὶ λέων.	70
46. Ἡ περιστέρα (φυσιογνωσία)	70
47. Ἡ περιστέρα (ποίημα <i>Α. Ραγκαβῆ</i>)	75
48. Τὰ περιστέρια (ποίημα <i>Γ. Βιζυησοῦ</i>)	75
Η'. —Τὸ κακὸν τιμωρεῖται, τὸ ἀγαθὸν βραβεύεται	76
49. Ἐμπορος καὶ ὄνος	76
50. Τὸ νέον τριαντάφυλλον	77

51. Τὰ τρία παιδιά καὶ ἡ λέμβος.	78
52. Ὁ μικρὸς αἰγροβοσκός.	79
53. Ποντικὸς καὶ βάτραχος.	82
54. Λέων, λύκος καὶ ἀλώπηξ.	83
55. Λέων καὶ ποντικός.	84
56. Ὁ Θεὸς καὶ ἡ καρδερίνα.	86
57. Ὁ Θεὸς καὶ ἡ ἀηδὼν.	87
58. Τὸ δάσος (ποίημα Ἀγγέλου Βλάχου).	88
59. Ὁ ἀγαθὸς γέρων.	89
60. Τὰ δένδρα (ποίημα Γ. Βιζυνησοῦ).	91
61. Τὸ κανάριον (φυσιογνωσία).	92
62. Ἡ μικρὰ καὶ τὸ κανάρι (ποίημα Ἀχ. Παράσχου).	95
Θ'.—Αἰνίγματα.	96
Λύσεις αἰνιγμάτων.	99
Γ'.—Φιλοστοργία τῶν γονέων.	99
63. Ἡ ὄρνις καὶ τὰ ὀρνίθια.	99
64. Ἡ Κυριακὴ (ποίημα Ἡλ. Τανταλίδου).	101
65. Ἡ φωλεὰ τῶν πελαργῶν.	102
66. Ὁ βορειᾶς, ποῦ τὰρνάκια παγώνει (ποίημα Γ. Ζαλονώστα).	105
67. Νάνι-νάνι (ποίημα Ἀριστοτέλους Βαλαωρίτου).	106
68. Ἡ μεσημβρία (φυσιογνωσία).	109
ΙΑ'.—Ἀγάπη τῶν τέκνων πρὸς τοὺς γονεῖς.	111
69. Τὰ ἀγαπητὰ ἄνθη.	111
70. Ἡ ἑορτὴ τοῦ πατρὸς.	112
71. Ἡ ἑορτὴ τῆς μητρὸς (ποίημα Ἡλ. Τανταλίδου).	114
72. Ἡ ἑορτὴ τῆς μητέρας (ποίημα Γ. Δροσίνη).	115
73. Τὸ ὄρφανὸ (ποίημα Ἀχ. Παράσχου).	116
74. Ἡ ἐσπέρα (φυσιογνωσία).	117
75. Ἐσπέρα (ποίημα Ἀγγ. Βλάχου).	120
ΙΒ'.—Εὐγνωμοσύνη.	120
76. Ἡ ἀγελὰς, ὁ ἵππος, τὸ πρόβατον καὶ ὁ κύν.	120
77. Ἡ λείαινα καὶ ὁ ναύτης.	121

	Σελ.
78. Ὁ δοῦλος καὶ ὁ λέων	123
79. Ἡ νύξ (φυσιογνωσία).	125
80. Ἡ νύξ (ποίημα Ἀγγέλου Βλάχου).	128
81. Ἐσπέρα (ποίημα Ἀγγέλου Βλάχου).	128
82. Νύξ θερινή (ποίημα Ἀγγέλου Βλάχου).	129
ΙΓ'.—Γενναιότητα.	129
83. Ὁ γενναῖος γέρων.	129
84. Ὁ γενναῖος ἐργατικός	132
85. Ἡ πρωία (φυσιογνωσία).	133
86. Ἡ πρωία (ποίημα Ἀγγέλου Βλάχου).	135
87. Αἱ ἀκτῖνες τοῦ ἡλίου	136
88. Ἡ πρωία (ποίημα Ἡλία Τανταλίδου).	137
89. Ἐωθινὴ προσευχή (ποίημα Ἀγγέλου Βλάχου).	137
ΙΔ'.—Ἄρεταὶ αἱ ὑψίσται	138
90. Ὁ Κλεάνθης.	138
91. Ὁ ποιμενικὸς αὐλός	139
92. Ὁ εὐσπλαγγνος μουσικός	140
93. Ὁ ἀνθοπώλης (ποίημα Ἀγανίκης Μαζαράκη).	142
94. Ὁ ἀτρόμητος πλοηγὸς Θωμᾶς	142
95. Ὁ κόσσυφος (φυσιογνωσία).	145
96. Ἡ εὐχρηστία (ποίημα Γ. Βιζυηνοῦ).	146

ΤΡΙΤΗ ΤΑΞΙΣ

(6)

ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑΡΙΟΝ

ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΜΑΘΗΤΑΣ ΤΗΣ ΤΡΙΤΗΣ ΤΑΞΕΩΣ

ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΤΗΣ ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΟΥΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΕΓΚΡΙΘΕΝ

ΕΝ ΤΩΙ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΩΙ ΤΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΔΙΑ ΤΗΝ ΠΕΝΤΑΕΤΙΑΝ 1901—1906

ΥΠΟ

ΧΑΡΙΣΙΟΥ ΠΑΠΑΜΑΡΚΟΥ

«Τι δεῖ σκοπεῖν καὶ μανθάνοντα πράγματα
ἔχειν; Σοφροσύνην καὶ κοσμιότητα καὶ
μεγαλοπρέπειαν καὶ εὐταξίαν καὶ ἀνδρείαν
καὶ καρτερίαν καὶ φιλοτιμίαν· ταῦτα γὰρ
πάντα ἄξια λόγου Ἕλλησιν.»
Πλάτων Ἀλκιβιάδης 119 B—124 E.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

Ἐκδοτὴς Ἰωάννης Δ. Κολλαροῦ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ,"

44 - Ο Δ Ο Σ Σ Τ Α Δ Ι Ο Υ - 44

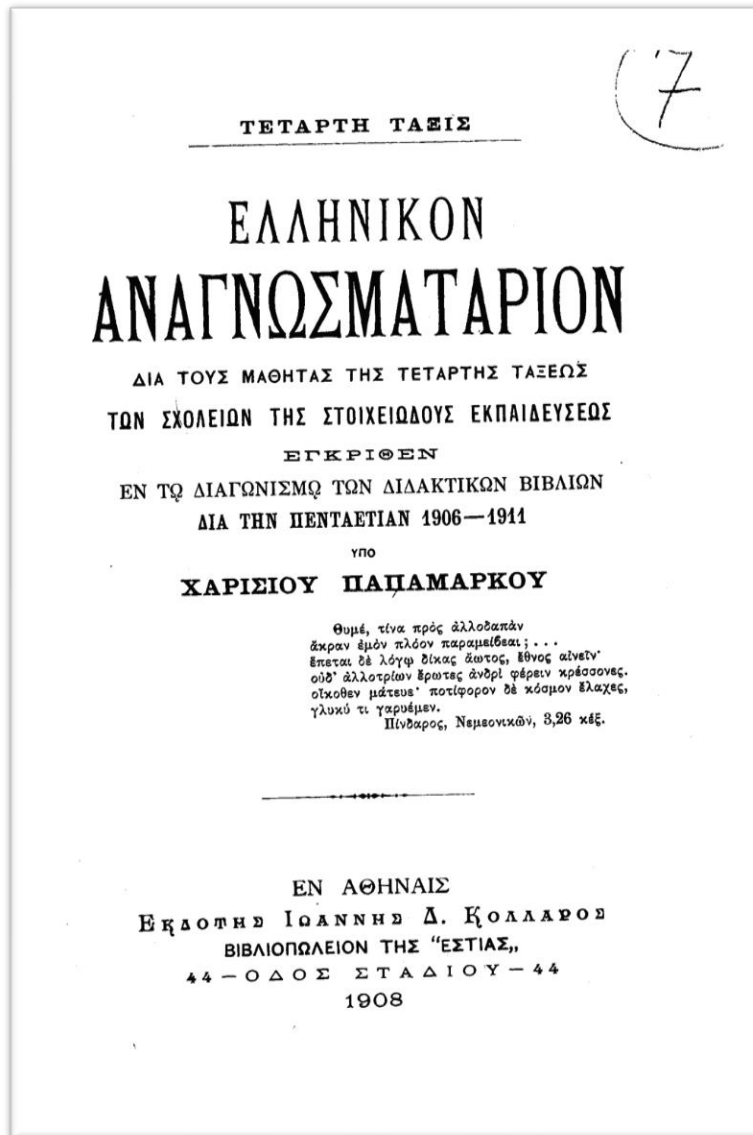
1904

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
1. Ὁ καλὸς Θεὸς (ποίημα) Γ. Βιζυηνοῦ	3
A'. Καλὴ καὶ κακὴ συναναστροφή	4
2. Ἀνθρακεὺς καὶ γναφεύς	4
3. Γεωργὸς καὶ πελαργὸς	6
4. Λέων καὶ ὄφις	7
5. Ἡ θάλασσα καὶ τὰ ποτάμια (ποίημα) Γ. Δροσίνη	7
6. Ἡ καλὴ συναναστροφή (ποίημα) Δ. Σ. Βυζαντίου	8
7. Τὸ θέρος (φυσιογνωσία)	11
8. Τὸ καλοκαίρι (ποίημα) Γ. Βιζυηνοῦ	12
B'. Ὑπερηφάνεια καὶ μετριοφροσύνη	12
9. Λύχνος	12
10. Κόραξ καὶ ἀλώπηξ	14
11. Ὑποθήκη Γ. Βιζυηνοῦ	14
12. Λύχνος καὶ Λέων	15
13. Ἀλέκτορες	16
14. Οἱ στάχυες τοῦ σίτου	17
15. Ἡ παπαροῦνα (ποίημα) Γ. Βιζυηνοῦ	17
16. Τὸ ἴον (ποίημα) Γ. Βιζυηνοῦ	18
17. Τὸ φθινόπωρον (φυσιογνωσία)	20
18. Τὸ δένδρῦλλιον κατὰ τὸ φθινόπωρον	20
19. Τὸ μαραμμένο φύλλο (ποίημα) Σπ. Ἀντύπα	20
20. Τὸ φθινόπωρον (ποίημα) Γ. Καρασοῦτσα	21
Γ'. Σπεῦδε βραδέως	21
21. Ὁ πιστὸς σκύλος	22
22. Ἡ βροχὴ	23
23. Ὁ σπεῦδων ἀμαξηλάτης	25
24. Ἡ φωλεὰ τῶν πτηνῶν	26
25. Ἡ μικρὰ μηλέα	28
26. Ὁ θάνατος τοῦ πιστοῦ σκύλου	30
27. Παροιμίαι	30
28. Ὁ χειμῶν (φυσιογνωσία)	33
29. Ὁ χειμῶν (ποίημα) Ἀχ. Παράσχου	34
30. Ὁ χειμῶν (ποίημα) Ἀγγ. Βλάχου	34

	Σελ.
Δ'. Φρόνησις και ἀφροσύνη	34
31. Μοσχάριον και πωλάριον	34
32. Κλέπτης και ξενοδόχος	36
33. Τὸ παιδί 'ς τὸ ποτάμι (ποίημα) Γ. Βιζυηνοῦ	37
34. Βάτραχοι	38
35. Λέων και ἀλώπηξ	39
36. Ἡ χιών (φυσιογνωσία)	40
37. Χιών (ποίημα) Γ. Βιζυηνοῦ	42
Ε'. Ὀκνηρία και σιλεργία	43
38. Ἡ ὀκνηρὰ Εἰρήνη	43
39. Ἀμαξηλάτης	44
40. Χελώνη και λαγῶς	45
41. Ὁ μικρὸς καλαθοποιός	47
42. Ὁ ζίζηκας και τὸ μυρμηκί (ποίημα) Α. Ρ. Ραγκαβῆ	49
43. Τὸ φθινόπωρον (ποίημα) Ἰ. Πολυβίου	50
44. Τὰ δύο ἄστροα	50
45. Ἡ καλητέρα κληρονομία	51
46. Ἡ ὠραία πρωία (ποίημα) Ἡλ. Τανταλίδου	53
47. Τὸ καλὸν παιδίον	54
48. Οἱ υἱοὶ τοῦ γεωργοῦ	55
49. Ὁ πτωχὸς κτίστης	56
50. Τὸ ἔαρ (φυσιογνωσία)	60
51. Ἡ ἀνοιξίς (ποίημα) Ἀγγ. Βλάχου	64
52. Ἰδοὺ τὸ ἔαρ ἤλθεν (ποίημα) Ν. Ι. Ἰγγλέση	65
53. Ἡ ἀνοιξίς (ποίημα) Ἀλ. Κατακουζηνοῦ	65
Ϛ'. Ἀλλοτριπραγμοσύνη και πολυπραγμοσύνη	66
54. Ἐρίφιον και λύκος	66
55. Πίθηκος και ἀλιεῖς	67
56. Χελιδόνες και κύκνοι	69
57. Ἡ χελιδὼν (φυσιογνωσία)	70
58. Χελιδόνισμα (ποίημα) Ἀθ. Χριστοπούλου	74
59. Τὸ χελιδονάκι (ποίημα) Ἡλ. Τανταλίδου	75
60. Ἡ φωλιὰ (ποίημα) Ν. Δαμιανοῦ	75
61. Ἡ ἀναχώρησις τῆς χελιδόνος (ποίημα) Ἡλ. Τανταλίδου	76
Ζ'. Φιλανθρωπία	77
62. Ὁ μικρὸς καπνοδοχοκαθαριστής	77
63. Μπάρρης, ὁ γενναῖος κύων τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Βερνάρδου	80
64. Ἡ τυφλὴ ἀνθρώπωνις (ποίημα) Γ. Ζαλοκώστα	85
65. Ὁ δελφίν (φυσιογνωσία)	86
Η'. Πίστις και ἀφοσίωσις	89
66. Οἱ πιστοὶ κύνες	89
67. Ὁ θάνατος τῆς ὀρφανῆς (ποίημα) Δ. Σολωμοῦ	91
68. Ὁ πιστὸς κύων	92
69. Ὁ ἀφωσιωμένος λέων	93
70. Ὁ ὄσος (φυσιογνωσία)	96

Θ'.	Γενναιότης	98
71.	Ὁ γενναῖος γείτων	98
72.	Ὁ ἀνδρείος ναύτης	99
73.	Ὁ μεγαλόψυχος μουσικός	101
74.	Ὁ ἀετός (φυσιογνωσία)	108
75.	Οἱ σταυραετοὶ (ποίημα) Δημῶδες	113
76.	Τὸ πουλάκι (ποίημα) Δημῶδες	114
77.	Ἡ πέρδικα (ποίημα) Δημῶδες	114
Ι'.	Στοργὴ τῶν γονέων πρὸς τὰ τέκνα	115
78.	Ἡ ἐλαφίνα (ποίημα) Δημῶδες	115
79.	Τὸ ἔρημο πουλί (ποίημα) Γ. Βιζυηνοῦ	116
80.	Ἀνέλπιστος σωτηρία	117
81.	Πρὸ τῆς Παναγίας (ποίημα) Ἀχ. Παράσχου	121
82.	Τὸ ναυτόπουλο (ποίημα) Ἡλ. Τανταλίδου	122
83.	Παιδί μου, ὦρα σου καλὴ (ποίημα) Γ. Βιζυηνοῦ	123
84.	Ὅρνις καὶ ἀλέκτωρ (φυσιογνωσία)	123
ΙΑ'.	Ἀγάπη τῶν τέκνων πρὸς τοὺς γονεῖς	128
85.	Οἱ κόσσυφοι	128
86.	Ἡ πτωγὴ χήρα καὶ ἡ κόρη τῆς Ἄννα	131
87.	Ὁ θάνατος τοῦ κλέπτου (ποίημα) Δημῶδες	135
88.	Ἡ χρυσὴ καπνοθήκη	136
89.	Τὸ ναυτόπουλο (ποίημα) Ν. Λαμιανοῦ	140
90.	Ὁ Βλάχος Θανάσης (ποίημα) Δημῶδες	142
91.	Ὁ κορυδαλλὸς (φυσιογνωσία)	142
92.	Ὁ κορυδαλλὸς (ποίημα) Γ. Βιζυηνοῦ	144
ΙΒ'.	Ὁ Θεός	145
93.	Αἱ τέσσαρες ὥραι τοῦ ἔτους	145
94.	Γῆ καὶ οὐρανὸς (ποίημα) Ἀλ. Κατακουζηνοῦ	148
95.	Θεοῦ παρουσία (ποίημα) Α. Ρ. Ραγκαβῆ	149
96.	Ὁ κόσμος καὶ ὁ Θεός	150
97.	Ὑμνος πρὸς τὸν Θεὸν (ποίημα) Π. Σούτσου	152
98.	Εὐχαριστία πρὸς τὸν Θεὸν (ποίημα) Α. Ρ. Ραγκαβῆ	153
99.	Ἡ ἀηδιών (φυσιογνωσία)	154
100.	Ἡ ἀνοιξίς (ποίημα) Ἀλ. Κατακουζηνοῦ	156
101.	Ὑμνος πρὸς τὸν Θεὸν (ποίημα) Α. Ρ. Ραγκαβῆ	157

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
1. Ὕμνος παιδῶν πρὸς τὸν Θεὸν (ποίημα) Ἄγγ. Βλάχου.....	3
Α'. Κακίαι διάφοροι	4
2. Ἡ γάτα καὶ οἱ ποντικοὶ—μωρία	4
3. Ἡ χελιδὼν καὶ ἡ γάτα—θρασύτης	4
4. Ἡ τριχυμία (ποίημα) Δημῶδες	5
5. Ὁ εὐφυῆς δικαττής—ψεῦδος	6
6. Πίθηκος καὶ κάμηλος—φθόνος	8
7. Ὄνος καὶ κυνάριον—φθόνος	9
8. Ὁ ἐρημίτης—εὐεργεσία	10
9. Ὁ Ἀδάμ—πλεονεξία (ποίημα) Ἀλ. Ραγκαβῆ.....	11
10. Ἀλκιβιάδου ὑπερηφάνεια—Αἰλιανός.....	11
11. Τὸ καρφίον τοῦ πετάλου—ἀπρονοησία.....	12
12. Ὄδοιπόροι καὶ ἄρκτος—φίλος ἄπιστος	13
13. Ἀλώπηξ καὶ ποιμὴν—χαρακτήρ ἄτιμος.....	13
14. Ἐχιδνα καὶ ἀλώπηξ—κακὰ ὁ κακός	14
15. Ἡ κόρη τοῦ Ἰωάννου Γαλάτου (ποίημα) Ἀλεξ. Σούτσου.....	15
16. Τὸ πρόβατον (φυσιογνωσία).....	17
Β' Ἀρεταὶ Διάφοροι	24
17. Τὰ τέχνα τοῦ γεωργοῦ—ὁμόνοια.....	24
18. Ἡ ἀδελφικὴ ἀγάπη (ποίημα) Δημῶδες.....	26
19. Ταῦρος καὶ καμηλοπάρδαλις—ἀλληλοβοήθεια	26
20. Κλεινίας ὁ Πυθαγόρειος—ὀργιλότητος καταστολὴ — Αἰλιανός	26
21. Τὸ Ἐρετρικὸν μειράκιον—εὐπαιδευσία—Αἰλιανός.....	30
22. Κάπρος καὶ ἀλώπηξ—πρόνοια.....	30
23. Τὰ σωθέντα κοράσια—πρόνοια.....	31
24. Ἡ ξενιτεία—φιλοστοργία γονέων (ποίημα) Σ. Καρύδη.....	32
25. Τὸ πεταλον—οἰκονομία.....	35
26. Ἡ καλὴ χρῆσις τῶν γρημμάτων.....	36

	Σελ.
27.. Τὸ θαυματουργὸν κιβώτιον—ἐπιμέλεια τοῦ οἴκου.....	37
28. Ἡ κάμηλος—συνήθεια	39
29. Ἐλώπηξ καὶ λέων—συνήθεια.....	39
30. Τὸ ἀμπέλι—φιλεργία (ποίημα) <i>Δημῶδες</i>	41
31. Φωκίωνος μεγαλοφροσύνη—Αἰλιανός.....	41
32. Ἐπαμεινώνδου μεγαλοφροσύνη—Αἰλιανός.....	42
33. Τί θέλω—ὀλιγάρχεια (ποίημα) Ἀγγέλου Βλάχου.....	42
34. Ὁ βοῦς (φυσιογνωσία).....	43
Γ'. Καρτερία, Ἀνδρεία, Ἡρωϊσμός.....	50
35. Εὐρυδάμας ὁ πυγμαῖος—Αἰλιανός.....	50
36. Ξενοφῶν ὁ Ἀθηναῖος—Αἰλιανός.....	50
37. Πυθέας ὁ Αἰγινήτης—Ἡρόδοτος.....	50
38. Γέλων ὁ Συρακούσιος—Αἰλιανός.....	52
39. Εὐρυτος καὶ Ἀριστόδημος οἱ Σπαρτιάται—Ἡρόδοτος.....	52
40. Ἡ γενναϊότης τῶν Φωκίδων γυναικῶν—Πλούταρχος.....	54
41. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος εἰς τοὺς Μαλλοὺς—Ἀρριανός.....	55
42. Αἱ Σουλιώτισαι ἐν Ζαλόγκῳ—Ζερλέντης.....	59
43. Ἡ σκλάβια (ποίημα) Ἀριστ. Βαλαωρίτου.....	61
44. Ἡ ἥρωϊς Ἑλένη Μπότσαρη—Ζερλέντης.....	63
45. Ἡ Σουλιώτισσα Δέσπω—Περραιβός.....	64
46. Ἡ Δέσπω (ποίημα) <i>Δημῶδες</i>	65
47. Ἀθανάσιος Διαῖκος—Α. Βαλαωρίτης.....	66
48. Ὁ θάνατος τοῦ Διαίου (ποίημα) <i>Δημῶδες</i>	67
49. Ὁ Σαμουήλ—Α. Βαλαωρίτης.....	68
50. Ὁ Σαμουήλ (ποίημα) Ἀριστ. Βαλαωρίτου.....	69
51. Ὁ ἵππος (φυσιογνωσία).....	75
Δ'. Φιλοπατρία.....	84
52. Ὁ Θεμιστοκλῆς καὶ ἡ μάχη τῶν ἀλεκτρονίων—Αἰλιανός.....	84
53. Αἱ μητέρες τῶν Λακεδαιμονίων—Αἰλιανός.....	85
54. Ὁ Σουλιώτης Τζήμας Ζέρβας.....	85
55. Ὁ Λυκίδης καὶ οἱ Ἀθηναῖοι—Ἡρόδοτος.....	86
56. Οἱ Σπαρτιάται Σπερθίας καὶ Βοῦλις—Ἡρόδοτος.....	87
57. Λάμπρος καὶ Φῶτος Τζαβέλλας.....	88
58. Εἰς τὸν ἱερὸν λόχον (ποίημα) Ἀνδρ. Κάλβου.....	90
59. Αἱ Σπαρτιάτιδες ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς Σπάρτης— Πλούταρχος.....	92

	Σελ.
60. Ἡ βασίλισσα τῶν Θηβῶν Πραξιθέα—Εὐριπίδης	94
61. Ὁ βασιλόπαις τῶν Θηβῶν Μενοικεύς — Εὐριπίδης — (ποίημα) Λουκά Μπέλλου	96
62. Ἡ ἥρωϊς τῆς Λήνου Μαρούλα — Πικραρρηγόπουλος— Προσευχὴ Μαρούλας (ποίημα) Προβελεγγίου	99
63. Ἐμβατήριον (ποίημα) Ἀγγ. Βλάχου	101
64. Ἡ γῆ τῆς Ἑλλάδος (ποίημα) Ἀγγ. Βλάχου	102
65. Φωκίωνος ἡ τελευταία παραγγελία πρὸς τὸν υἱὸν—Αἰ- λιανός	103
66. Ὁ κύων (φυσιογνωσία)	103
Ε' Τὸ κακὸν τιμωρεῖται, τὸ ἀγαθὸν βραβεύεται	112
67. Ὁ Ῥαχώκης καὶ ὁ υἱὸς του—Αἰλιανός	112
68. Οἱ γέρανοι τοῦ Ἰδύκου — προιμογράφοι Ἕλληνες — Εὐδοκία	113
69. Ὁ ἱερεὺς τοῦ Διονύσου Μακαρεὺς — Αἰλιανός	118
70. Δάμων καὶ Φιντίας — Ἰάμβλιχος, Πορφύριος	119
71. Αἰνείου εὐσέβεια—Αἰλιανός	125
72. Ἄναπες καὶ Ἀμφίνομος οἱ εὐσεβέστατοι υἱοὶ—Ἀριστο- τέλης καὶ ἄλλοι	126
73. Μονόλογος Σωκράτους (ποίημα) Γ. Τερσέτη	127
74. Τὰ ὀδινὰ πτηνὰ (φυσιογνωσία)	129
75. Αἱ χελιδόνες (ποίημα) Ξεν. Ραφιοπούλου	136
Σ. Διδάγματα τὰ ὕψιστα	137
76. Τῶν ἐπτὰ σοφῶν ἀπορθέγματα	137
77. Τῶν Πυθαγορείων χρυσᾶ ἔπη	139
Ζ'. Ἑλληνικὴ Μυθολογία	140
78. Ἡ κοσμογονία — Ἡσίοδος	140
79. Ἡ Θεογονία—Ἡσίοδος	141
80. Ἡ Τιτανομαχία—Ἡσίοδος	143
81. Ὁ Τυφὼν—Ἡσίοδος	145
82. Ὁ Ὀλυμπος—Ὅμηρος	147
83. Ὁ Μουσηγέτης Ἀπόλλων—Ὅμηρος, Ἡσίοδος	449
84. Ὁ Πάν—Ὀμηρικὸς ὕμνος	150
85. Αἱ νύμφαι—Ὅμηρος	151
86. Οἱ θεοί, ὁ κόσμος καὶ οἱ ἄνθρωποι—Κατὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ποιητὰς καὶ συγγραφεῖς	152

87.	Ἡ Ἑλλάς (ποίημα) Ἀγγ. Βλάχου.....	154
88.	Ἴον τὸ εὐῶδες (φυσιογνωσία)	155
89.	Τὸ Ἴον (ποίημα) Γ. Κουντούρη.....	158
90.	Τὸ ἀγροτικὸν ἀνθύλλιον (ποίημα) Ἀγγ. Βλάχου.....	158
Η΄.	Ἑλληνικὴ φύσις—φαινόμενα φυσικά.....	159
91.	Τὸ ἔαρ—Πίνδαρος.....	159
92.	Τὸ θέρος—Ἀλκαῖος.....	160
93.	Ὁ Κολωνός—Σοφοκλῆς.....	160
94.	Τὰ Τέμπη Αἰλιανός.....	161
95.	Τρικυμία—Ὅμηρος.....	163
96.	Ὁ κῆπος τοῦ Ἀλκίνοῦ—Ὅμηρος.....	166
97.	Ἡ γῆ τῶν Κυκλώπων—Ὅμηρος.....	167
98.	Ἡ θήρα τοῦ ἐν Παρνασσῷ Κάπρου—Ὅμηρος.....	169
99.	Ὁ Ἄθως (ποίημα) Παν. Σούτσου.....	170
100.	Τὸ ῥόδον (φυσιογνωσία).....	170
101.	Τὸ ῥόδον (ποίημα) Δ. Βικέλα.....	175
Θ΄.	Ὁ κόσμος.....	175
102.	Ὁ ἥλιος—Ἀριστοτέλης, Πλούταρχος.....	175
103.	Ἡ σελήνη—Ἀριστοτέλης, Πλούταρχος.....	176
104.	Τὰ ἄστρα—Ἀριστοτέλης, Πλούταρχος.....	177
105.	Εἰς ἐν ἄστρον (ποίημα) Ἰωάννου Καρασούτσα.....	178
106.	Ἡ γῆ—Ἀριστοτέλης, Πλούταρχος.....	180
107.	Εἰς τὴν Ἑλλάδα (ποίημα) Ἀγγ. Βλάχου.....	184
108.	Ὁ Δημιουργὸς τοῦ κόσμου—Ἀριστοτέλης.....	184
109.	Ὁ Θεὸς (ποίημα) Ἀλεξ. Ραγκαβῆ.....	487

Ἄρ.θ. Πρωτ. 7361
Διεκπ. 7883

Ἐν Ἀθήναις τῆ 15 Μαΐου 1906.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

Πρὸς τὸν κ. Χαρίσιον Παπαμάρκου

Ἐχοντες ὑπ' ὄψει τὸν νόμον, ΒΤΓ' τῆς 12ης Ἰουλίου 1895, τὸ σχετικὸν Β. Διάταγμα τῆς 28ης Ὀκτωβρίου ἰδίου ἔτους, τὰς προκηρύξεις περὶ διαγωνισμοῦ διδασκτικῶν βιβλίων τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως καὶ τὴν ἐκθεσιν τῆς οἰκείας ἐπιτροπείας, δηλοῦμεν ὑμῖν, ὅτι ἐγκρίνομεν τὸ ὑφ' ὑμῶν εἰς τὸν διαγωνισμὸν ὑποβληθὲν **Ἀναγνωσματάριον** ὅπως εἰσαχθῆ ἐπὶ πενταετίαν ἀρχομένην ἀπὸ τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1906—1907 ὡς διδασκτικὸν βιβλίον διὰ τοὺς μαθητὰς τῆς Δ' τάξεως τῶν δημοτικῶν σχολείων ἐν γένει.

Καλεῖσθε δ' ὅπως ἐκτελέσητε τὰ ὑπὸ τοῦ εἰρημένου νόμου κλπ. ὑπαγορευόμενα καὶ τὰς ὑπὸ τῆς ἐπιτροπείας ἀναγραφόμενας παρατηρήσεις.

Ὁ Ὑπουργὸς

Α. ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΤΕΦ. Μ. ΠΑΡΙΣΗΣ

Διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 11,906 ἐγκυκλίου τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, δρίζεται ἡ τιμὴ τοῦ παρόντος **Ἀναγνωσματάριου** εἰς λεπτὰ 85.

Ἐν Ἀθήναις, Τυπογραφεῖον «Ἑστία» Κ. Μάτιουρ καὶ Ν. Καραδούρη — 6819.